

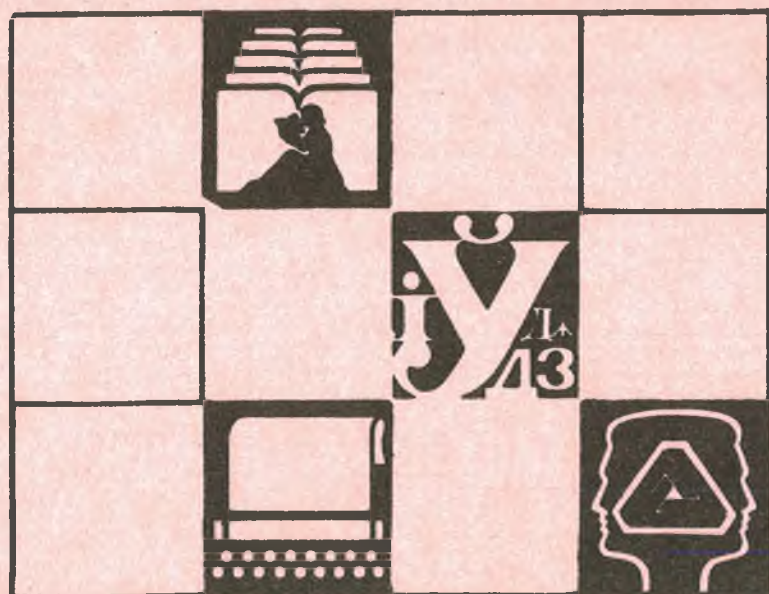
ВЕСНІК

Беларускага дзяржаўнага
універсітэта

СЕРЫЯ 4

Філалогія
Журналістыка
Педагогіка
Псіхалогія

1 '93

ЗМЕСТ

ДА ХІ МІЖНАРОДНАГА З'ЕЗДА СЛАВІСТАЎ

<i>Мячкоўская Н. Б.</i> Рыторыка ў культурах заходніх і ўсходніх славян у XV—XVII стст.	3
<i>Прохарава С. М.</i> Славяна-балтыйскія сінтаксічныя ізаглысы	13
<i>Шаблоўская І. В.</i> Паэтыка славянскай ваеннай прозы	22

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА

<i>Лойка А. А.</i> Тытан рэфармацыйнага руху Беларусі	30
<i>Чарота І. А.</i> Новая беларуская літаратура і «рускі авангард» (актуалізаваныя моманты праблемы)	34
<i>Лапушын Р. Я.</i> Чалавек і прырода ў прозе А. П. Чэхава (фінал апавядання «Гусеў»)	37

МОВАЗНАЎСТВА

<i>Клімаў І. П.</i> Цяпінскі як даследчык царкоўнаславянскіх перакладаў	40
<i>Германовіч І. К. М. І.</i> Гарэцкі як мовазнавец	44
<i>Гапоненка І. А.</i> З гісторыі беларускага правапісу (адлюстраванне асіміляцыйнай мяккасці ў беларускіх выданнях пачатку XX ст.)	49
<i>Радзевіч А. А.</i> Сітуацыйнае пашырэнне структурнай асновы сказа ў «Казках жыцця» Я. Коласа	51
<i>Роўда І. С.</i> Словаўтваральна абумоўленыя лексічныя лакуны рускай мовы (параўнальна з беларускай)	56
<i>Леановіч В. Л.</i> Структурна-семантычная арганізацыя прыметнікаў з прэфіксамі лацінскага паходжання ў сучаснай рускай мове	60
<i>Маслава В. А.</i> Аб некаторых прыёмах стварэння экспрэсіўнасці мастацкага тэксту	63
<i>Сухавіцкая І. М.</i> Да этналінгвістычнага аналізу паўднёва- і ўсходнеславянскіх вясельных тэрмінасістэм	65
<i>Груца А. П.</i> Прыметнікі-паланізмы <i>посполитый, посполный</i> у беларускай мове	68

ЖУРНАЛІСТЫКА

<i>Шумская Л. М.</i> Д. С. Меражкоўскі на старонках газеты «Свабода»	72
--	----

ПЕДАГОГІКА, ПСІХАЛОГІЯ

<i>Аўчарэнка І. І.</i> Дынаміка гатоўнасці памяці да ўзнаўлення іншамовнага маўлення	75
--	----

НАШЫ ЮБІЛЯРЫ

Алена Іванаўна Яновіч	78
Віктар Васільевіч Равіцкі	79

ХРОНІКА

<i>Яфімава М. Б.</i> Спадчына песняра	80
---	----

ВЕСНІК

Беларускага дзяржаўнага
універсітэта

НАВУКОВА-ТЭАРЭТЫЧНЫ ЧАСОПІС

Выдаецца з красавіка 1969 года
адзін раз у чатыры месяцы

СЕРЫЯ 4

**Філалогія
Журналістыка
Педагагіка
Псіхалогія**

1 '93

КРАСАВІК

МІНСК
„УНІВЕРСІТЭЦКАЕ”

Галоўны рэдактар В. Р. РУДЗЬ
Адказны сакратар П. М. БАРАНОЎСКИ

Рэдакцыйная калегія серыі:

Л. М. Шакун (*адказны рэдактар*),
М. А. БЕРАЗОВІН, І. К. ГЕРМАНОВІЧ, У. Б. ЖУРАВЕЛЬ (*ад-*
казны сакратар), С. В. КАНДРАЦЬЕВА, У. Г. КАРОТКІ,
А. А. ЛОЙКА, Б. А. ПЛОТНІКАЎ (*нам. адказнага рэдактара*),
М. Р. ПРЫГОДЗІЧ, А. Г. СЛУКА, Б. В. СТРАЛЬЦОЎ,
А. Я. СУПРУН, П. П. ТКАЧОЎ (*нам. адказнага рэдактара*),
І. А. ЧАРОТА, І. В. ШАБЛОЎСКАЯ, П. П. ШУБА

ВЕСТНИК БЕЛОРУССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Серия 4, № 1, 1993

Издательство «Университетское».
220048, Минск, проспект Машерова, 11. Дом книги.
Адрес редакции: 220080, Минск, Университетский городок, тел. 20-65-42.

На белорусском языке

Рэдактар А. А. Сычоў
Малодшы рэдактар Г. М. Добыш
Мастацкі рэдактар Р. У. Кондрад
Тэхнічны рэдактар і карэктар Г. І. Хмарун

Набор і вёрстка выкананы на выдавецка-рэдакцыйнай сістэме «Саюз».

Здадзена ў набор 02.04.93. Падпісана да друку 21.05.93. Фармат 70x1081/16. Папера афсет. Друк афсет. Ум. друк. арк. 7,0. Ум. фарб.-адб. 7,52. Ул.-выд. арк. 8,48
Тыраж 1090 экз. Заказ 327. Цана 8 р.

Адрес редакции: 220080, Минск, Университетский городок, тел. 20-65-42.
Выдавецтва «Універсітэцкае». 220048, Мінск, праспект Машэрава, 11.
Дом кнігі.

Друкарня выдавецтва «Беларускі Дом друку».
220041, Мінск, праспект Ф. Скарыны, 79.

ДА ХІ МІЖНАРОДНАГА З'ЕЗДА СЛАВІСТАЎ

Н. Б. МЯЧКОЎСКАЯ

РЫТОРЫКА Ў КУЛЬТУРАХ ЗАХОДНІХ І ЎСХОДНІХ СЛАВЯН у XV—XVII стст.

...убачыць навуковы ландшафт
як феномен культуры

(Андрэі Белы)

1. Панрытарызм пасляантычнай кніжна-пісьмовай культуры. Становішча рыторыкі ў пасляантычнай Еўропе вызначалася наступнымі працэсамі: з аднаго боку, у адрозненне ад старажытных Грэцыі і Рыма, публічнае вуснае маўленне перастала быць «галоўнай формай выражэння грамадскага жыцця» (Б. М. Гаспараў); з другога боку, рыторыка ўмацавала і пашырыла сувязі з логікай і дыялектыкай, з этыкай і ўяўленнямі аб выхаванні чалавека і маўленчым уздзеянні на яго. Склаліся новыя галіны прымянення рыторыкі: 1) канцылярска-юрыдычныя (царкоўныя і свецкія) і міжасобасныя пісьмовыя зносіны (*ars notaria* і *ars epistolandi*); 2) царкоўная пропаведзь (*ars praedicandi*); 3) школа, у якой рыторыка паступова станавілася навукай аб «правилах обоаго красноречия» (як паэзійнага скажа Ламаносаў), г. зн. і паэзіі і прозы, паколькі законы вершаванай мовы (метрыка) вывучаліся ў граматычных класах, перад рыторыкай, і таму менавіта ў рыторыцы прыходзілася распрацоўваць усе асноўныя жанрава-тэматычныя, трапеічныя і стылістычныя катэгорыі тэорыі славеснасці¹; 4) славесная мастацкая творчасць, асабліва паэзія барока і класіцызму; у адносінах да славеснага мастацтва рыторыка разам з паэтыкай выступалі як нарматыўна-прадпісальныя дысцыпліны (у адрозненне ад паэтык Арыстоцеля і Гарацыя, якія не былі нарматыўнымі)². Рыторыка як статычная, нарматыўна-кансерватыўная і разумовая культурная традыцыя, як паэтыка «агульных месцаў» (лац. *loci communes*) была фактарам, які вызначыў гамагеннасць велізарнага гістарычнага этапу еўрапейскай культуры – ад антычнасці і сярэдніх вякоў да Рэнесансу, барока і класіцызму³. С. С. Аверынцаў назваў гэты этап «рефлексивно-традиционалистским». З улікам вызначальнага ўздзеяння рыторыкі на еўрапейскія літаратуры да XVIII–XIX стст. Э. Р. Курцыус характарызаваў іх як літаратуры рытарычнага тыпу⁴. Пад уплывам рыторыкі склаліся мадэлі схаластычнай адукацыі: у іх аснове ляжыць арыстоцэлеўскае вучэнне аб афектах, а таксама разуменне рыторыкі як навукі аб выхаванні аратара (згодна з Квінтыліянам) і аратара як носбіта належнага этычнага пачатку.

У схаластычнай школе ў кругу славесных навук рыторыка была найвышэйшым і завяршальным класам; курсы філасофіі і багаслоўя, што ішлі за рыторыкай, грунтаваліся на выхаваных рыторыкай прынцыпах развіцця тэмы і на рытарычнай практыцы публічнай і часта спаборнай прамовы (*conversatio*, дыспуты, школьная драма і тэатр, дэкламацыя). Вызначаючы стылістыку школьнага выхавання і эстэтычныя густы, рыторыка позняя сярэднявякоўя і барока выступае як вядучы нарматыўны прынцып сацыяльнай камунікацыі (у тым ліку невербальнай) і спрыяе камунікатыўнаму структураванню культуры. Ахопліваючы ўсе магчымыя сітуацыі, падзяляючы аб'екты свету на высокія, сярэднія

і нізкія, рыторыка знаходзіць і паглыбляе адпаведную трохчленную іерархію сінанімічных сродкаў мовы (высокі, сярэдні і нізкі стылі) і прадпісвае пэўную стратэгію іх выбару. У культурых, што маюць нахіл да абсалютызму, такія камунікатыўныя ўстаноўкі адпавядалі патрэбнасцям «гамагенізацыі і адначасова функцыянальнай дыферэнцыяцыі» камунікатыўнай сістэмы⁵.

Аб тым, наколькі глыбока пранікалі ў еўрапейскую культуру рытарычныя густы, уяўленні, самі жанры, наколькі моцнай была цяга да рыторыкі, можна меркаваць па двух фактах (паказальных яшчэ і таму, што яны былі звязаныя з розным часам і месцам—крайнім захадам і крайнім усходам еўрапейскага рытарычнага арэалу). Факт першы: найбольш знакамітыя творы Эразма Ратэрдамскага—«Пахвальнае слова глупству» (1509) і «Размовы папросту» (1516)—гэта мадыфікацыі рытарычных жанраў. Першы твор парадзіруе дэкламацыю ў «родзе ўрачыстага» (эпідэйктычнага, лат. *demonstrativum*) красамоўства; другі—сатырыка-дыдактычныя «Colloquia familiaria»—быў задуманы як дапаможнік па рыторыцы вольнай лацінскай гаворкі (першае выданне называлася «формулы для штодзённых размоваў»); невыпадкова Ламаносаў уключыў у «Краткое руководство к красноречию» (1747) два фрагменты з эразмавых «Размоваў»—урывак з «Алхіміі» і «Світанне» (у перакладзе Ламаносава—«Утро»).

Другі факт: найбольш яркія і імклівыя кар'еры трох прадстаўнікоў украінска-беларускай вучонасці на Маскоўшчыне пачаліся аднолькава: бліскачай актавай прамовай у прысутнасці рускага цара. У 1656 г. Сімяон Полацкі са сваімі школярамі прывітаў Аляксея Міхайлавіча ў Полацку (захопленым падчас паходу супраць Рэчы Паспалітай) дэкламацыяй «Метраў» (вершаў). У 1700 г. Стафан Яворскі ў час паніхіды па баарыну Шыну сказаў прамову, што ўразіла сваім майстэрствам Пятра I. У 1709 г. Феафан Пракаповіч выступіў з урачыстым словам пасля Палтаўскай перамогі, пры богаслужэнні на полі бітвы⁶. Між тым сучаснік Яворскага і Пракаповіча рускі князь Барыс Куракін, чалавек, які бываў у Еўропе, вучыўся ў Венецыі, трапіўшы ў 1705 г. у Галандыю, так апісваў помнік Эразму у Ратэрдаме: «Сделан мужик вылитой медной с книгою на знак тому, который был человек гораздо ученый и часто людей учил, и тому на знак то сделано»⁷. Зразумела, якім высокім мастацтвам магло здавацца рускім людзям красамоўства беларуска-украінскіх вучоных магнахаў.

2. Асіметрыя паняццяў «рытарычны змест» і «рытарычная літаратура». Рытарычныя запатрабаванні і патрэбнасці культурных зносін у XV—XVII стст. былі разнастайнымі і інтэнсіўнымі, таму жанравы састаў тэкстаў, якія тычыліся рыторыкі, быў шырокім і нават экзатычным (у параўнанні, напрыклад, з жанрамі граматычнай ці слоўнікавай літаратуры). Па-першае, з прычыны экспансіі рытарычных (г. зн. нарміруючых камунікацыю) прынцыпаў у канцылярска-юрдычную і царкоўную сферы, а таксама ў галіну міжасобных зносін узніклі, з аднаго боку, новыя жанры рытарычнай літаратуры (настаўленні аб тым, як складаць афіцыйныя паперы і лісты; дапаможнікі па царкоўнаму красамоўству), а з другога боку, змяніліся некаторыя раней існуючыя жанры—як рытарычныя (напрыклад, у свецкай рыторыцы маглі ўлічвацца клопаты прапаведніка), так і жанры нерытарычнай літаратуры (напрыклад, тэмы па рыторыцы ў падручніках граматыкі і дыялектыкі ці элементы рыторыкі ў некаторых маскоўскіх азбуках і букварах XVII ст.). Па-другое, шырока распаўсюдзіліся дапаможнікі па рыторыцы, у якіх змяшчаліся не рытарычныя тэорыі, тэрміны і правілы, а рытарычныя ўзоры або падборкі тых ці іншых кампазіцыйных «блокаў»—зачынаў і ўступаў, устаўных нарацый («прыкладаў», прытчаў, хрый, апавяданняў пра чуды); афарызмаў, сентэнцый, «мудрых адказаў»; звестак па этымалогіі і геральдычнай сімволіцы; карысных для рытара аналогій, моўных зваротаў, градацый, сінанімічных радоў, антытэз і да т. п.

Сярод калекцый рытарычных узораў найбольш значнымі помнікамі ў культурых заходніх і ўсходніх славян з'яўляюцца рукапісныя і друкаваныя зборнікі пропаведзяў. Самыя раннія з іх такія: 1) зборнік XIII ст., што аб'яднаў больш за 300 лацінскіх пропаведзяў казнадзёя і храніста дамініканца Марціна з Апавы па празванні Паляка⁸; з пачаткам кнігадрукавання пропаведзі Марціна неаднаразова выдаваліся (1-е выд. — у Страсбургу, 1484 г.⁹); 2) зборнік лацінскіх пропаведзяў (канец XIII—пачатак XIV ст.) дамініканца Перэгрына з Апола¹⁰; 3) рукапісныя зборнікі чэшскіх пропаведзяў на лаціне (а таксама асобныя пропаведзі) перадгусіцкай пары (Конрада Вальдхаузена, Міліча з Крамерыжа, Мацея з Янава) і потым Яна Гуса і яго сучаснікаў (Вацлава з Дравава, Якуба, Марціна Лупача, Петра Хелчыцкага, Яна Жаліўскага)¹¹.

У Беларусі і на Украіне з канца XVI ст. з'яўляюцца выданні пропаведзяў на народнай літаратурнай мове («проста мова»): «Казаньне святога Кирилла патрыярха іерусалімскага о антихристе и знаках его...» Стафана Зізана (Вільня, 1596)¹², «Казаньне двое...» Лявонція Карповіча (Еўе, 1615), ананімны «Лямент» на смерць Лявонція Карповіча (Вільня, 1620), «Казаньне на честный погреб... Леонтия Карповича», складзенае Мялеціем Смятрыцкім (Вільня, 1620), «Казаньне» на смерць Аляксандра Шаптыцкага (склаў і надрукаваў Павел Дамжыў Лютковіч, Мінск? 1622), «Казаньне на честном погребѣ ...Еліссея Плетенецкаго» і «Омлія альбо казаньне на роковую памяць... Еліссея Плетенецкаго» (абодва казанні напісаў Захарыя Капысценскі; былі надрукаваныя ў Кіеве адпаведна ў лютым і лістападзе 1625 г.), пропаведзь «Крест Христа Спасителя» Петра Магілы (Кіеў, 1632, «Казане погребовое над телом... князя Илии Святополка Четвертенского», складзенае Ігнаціям Старушычам (Кіеў, 1641), зборнікі пропаведзяў «Ключ разумения» Іанікія Галятоўскага (Кіеў, 1659, Львоў 1663 і 1655), «Меч духовный» (Кіеў, 1666), «Трубы словес проповедных» (Кіеў, 1674) і вершаваны «Плач о преставлении... царя Алексея Михайловича» (Кіеў, 1676) Лазаря Барановіча, «Огородок Маріи Богородицы» і «Венец Христов» Антонія Радзівілоўскага (Кіеў, 1676 і 1688), «Виноград Христов» (Кіеў, 1696) Стафана Яворскага¹³. Ёсць звесткі таксама аб рукапісных рытарычных зборніках з узораў пропаведзяў на проста мове¹⁴ і аб царкоўнаславянскіх перакладах твораў Галятоўскага¹⁵.

Зборы і перавыданні пропаведзяў здавальнялі па меншай меры дзвюм патрэбнасцям супольства: гэта было і «душеполезное» чытанне і павучальныя ўзоры для складальнікаў пропаведзяў, прычым іерархія задач магла быць рознай. Прыкладам, калі чэшскія зборнікі пропаведзяў гусіцкай пары – гэта перш за ўсё падзеі ў рэлігійна-ідэалагічнай палеміцы, то казанні І. Галятоўскага выдаваліся ў першую чаргу як практычныя дапаможнікі для казнадзееў.

У шэрагу дапаможнікаў на рыторыцы, што вучылі «на ўзорах», трэба зазначыць таксама зборнікі «прыкладаў» (у лацінамоўнай традыцыі *exempla*), г. зн. кароткіх апавяданняў аб штодзённым жыцці, якія прызначаліся для ўключэння ў пропаведзь дзеля павучальнасці. Павышаны клопат аб *exempla* быў характэрным для тых плыняў у прапаведніцтве, якія арыентаваліся на актыўную і папулярную прамову святара (ужо ў XIII ст. – жабрацкія ордэны)¹⁶. Самыя раннія з ацалелых польскіх зборнікаў *exempla* належаць да XIII ст. Гэта «Promptuarium exemplorum» [‘кладоўка прыкладаў’] згаданага вышэй Марціна Паляка з Апавы¹⁷, чэшскія (таксама на лаціне) – XIV ст.¹⁸ Выданні *exempla* ёсць сярод інкунабул, у іх ліку вrocławьскае «Speculum exemplorum» 1453 г. Зборнікі *exempla* былі вельмі папулярныя і перавыдаваліся на працягу некалькіх стагоддзяў. Напрыклад, адзін са зборнікаў XV ст. вытрымаў 30 выданняў, з іх апошніяе – у сярэдзіне XVIII ст.

У сучаснай культуралогіі цікавасць да *exempla* велізарная: гэта жывыя карцінкі з натуры, важная крыніца звестак аб узроўні свядомасці звычайнага сярэднявечага чалавека, папярэднік навелы і ключ да шмат якіх загадак выяўленчага мастацтва. Разам з тым «прыклады» як элемент пропаведзі і зборнікі «прыкладаў» у якасці жанру рытарычных дапаможнікаў – гэта таксама і адна з тэмаў гісторыі рыторыкі.

У дапамогу казнадзеем, поруч з калекцыямі «прыкладаў» са штодзённага жыцця, складаліся зборнікі апавяданняў аб цудах (на захадзе такія апавяданні зваліся *miracula*). Крыніцамі для іх служылі кнігі Св. Пісання, творы айцоў царквы, апокрыфы, жыцця святых (дзе эпізоды стварэння цуда былі абавязковымі)¹⁹. На Украіне і Беларусі шырокую вядомасць атрымала кніга І. Галятоўскага аб цудах «Небо новое, з новымі звездамі сотворенное» (два выданні ў Львове: 1665 і 1666 гг.; у 1699 г. у Магілёве выйшаў друкам царкоўнаславянскі пераклад, ёсць таксама рукапісныя царкоўнаславянскія пераклады і выданне 1678 г. на малдаўскай мове)²⁰. «Неба новае» складаюць 445 кароткіх апавяданняў пра цуды, якія стварыла Дзева Марыя. Зборнік быў разлічаны не столькі на чытанне запар усіх эпізодаў, колькі на хуткі пошук патрэбнага цуда. Складальнік размеркаваў апавяданні па групах у залежнасці ад абставін цуда: «чудеса ... през имя еи Марія», «чудеса от шаты и пояса...

Богородици», «чудеса межы поганамі» і г. д. Мяркуючы па прадмове да зборніка, Галытоўскі бачыў у сваіх чытачах перш за ўсё святароў і казнадзей: «Чителнику ласкавый, тыи чуда пресвятой Богородици могут священники в церкви чытати на утрени ... З тых чудов могут и казнодеи помоч мети до казаня ...»²¹. Апавяданні пра цуды і бытавыя гісторыі з павучальным фіналам («прыклады») маглі па-суседску апынуцца ў адной пропаведзі²².

Нарэшце яшчэ аб адным жанры, папулярным у рытараў, – аб зборніках сентэнцый, ідыём, усялякіх энцыклапедычных звестак і тлумачэнняў, што маглі спатрэбіцца у пропаведзі, лісце або прамове. У Заходняй Еўропе зборнікі сентэнцый, што прызначаліся для зачына пропаведзі ці ліста, распаўсюджваюцца з XIII ст.²³. Аб тым, наколькі былі папулярнымі ў польскай і беларуска-украінскай традыцыях зборнікі ўсяго таго, што магло спатрэбіцца барочнаму рытару, – эфектных выразаў, цытатаў, розных энцыклапедычных звестак па гісторыі і культуры (*historiae i eruditiones*), генеалогіі (*stemmatum*) і да т. п., – можна меркаваць па апісаннях зместу рукапісных і друкаваных лацінскіх рыторык XVII ст., што цыркулявалі ў адпаведных арэалах²⁴. Адзін з такіх зборнікаў – «Апофегматы», якія выводзілі ад Плутарха, у 1711 г. быў надрукаваны ў Маскве па-руску; а яго першае выданне па-польску і часткова на лаціне (Вільня, 1599) падрыхтаваў беларускі пратэстант Беньш Будны; былі перавыданні таксама ў Любчы (1614) і 4 разы ў Кракаве²⁵.

Такім чынам, кола помнікаў, што адносяцца да гісторыі рыторыкі, надзвычай шырокае. Сюды ўваходзяць як уласна падручнікі рыторыкі (якія змяшчалі «правілы» і «узоры»), так і разнастайныя анталагічныя і хрэстаматыйныя зборнікі – ад узорных тэкстаў да калекцый «разных учебных и полезнозабавных вещесловий», як было сказана ў тытульным загаловку «Письмовника» М. Г. Курганова, – кнігі, што працягвала традыцыі шырокай рытарычнай культуры²⁶. З другога боку, з прычыны цэнтральнага становішча рыторыкі ў пасляантычнай кніжна-пісьмовай культуры (да эпохі сентыменталізму), у сферы рыторыкі, пад тытулам ці «пад крылом» рыторыкі, распрацоўваліся філасофскія, гістарычныя, этычныя, эстэтычныя праблемы. З пункту гледжання сучаснай парадыгмы ведаў, такая сачыненні могуць належаць не славесным навукам, а адпаведным іншым галінам. Аднак «рытарычнае паходжанне» пэўных філасофскіх ідэяў – гэта рыса лёсу і рыторыкі, і філасофіі. Назіралася і адваротная карціна: веды па рытарыцы або элементарныя ўзоры некаторых адказных рытарычных жанраў уключаліся ў кнігі, якія па свайму паходжанню і асноўнай функцыі не належалі рытарыцы. Гэта, у прыватнасці, звесткі аб тропях і фігурах або стылях (спрадвечна рытарычныя тэмы) у шэрагу граматык: напрыклад, главы аб метафары, эпітэтах, сінтаксічных фігурах, разважанні аб чыстаце і элегантнасці маўлення ў рукапіснай чэшскай граматыцы 1571 г. Яна Благаслава²⁷; нарматыўна-ацэначныя меркаванні аб чыстаце чэшскай мовы ў граматыках Юрыя Канстанца (1667) і Вацлава Росы (1672)²⁸; раздзел «О синтакси образной» у царкоўнаславянскай граматыцы Мялецы Сматрыцкага (1619)²⁹; параўн. таксама ўзоры дзелавага пісьма ў некаторых маскоўскіх азбуках і «приветства» ў маскоўскіх букварах Сімяона Полацкага (гл. ніжэй). Таму кола крыніц па гісторыі рыторыкі не варта звужаць. Але ў той жа час трэба бачыць розны функцыянальны статус і іерархію асобных жапраў і тэмаў рытарычнай літаратуры ў шырокім сэнсе.

3. *Ars notaria i Ars epistolandi*: рыторыка канцылярыі і пісем.

З дзвюх новых галін пасляантычнай рыторыкі (канцылярскае пісьмо і пропаведзь) канцылярская рыторыка першай стала забяспечваць сябе дапаможнай літаратурай. Мова юрыдычных нормаў і актаў па самой сваёй прыродзе мае нахіл да клішэ. У феадальным грамадстве, з яго падрабязнай, цвёрдай і ўстойлівай царкоўна-свецкай іерархіяй, патрэбнасці ў дыферэнцыраваных і стандартных моўных сродках афіцыйна-дзелавых зносін асабліва моцныя. У Заходняй Еўропе першыя зборнікі ўзораў дакументаў і афіцыйных формул з'яўляюцца ў часы меравінгаў (канец V – сярэдзіна VIII ст.). У VI ст. такі зборнік-фармулярый склаў Флавій Магн Аврэлій Касіадор (Cassiodorus), разнабаковы вучоны і глава канцылярыі ў Франкскім каралеўстве, адзін з тых, чья праца «забеспечыла адносную пераемнасць паміж культурным развіццём антычнасці

і сярэдневякоўя» (В. І. Уколава). У энцыклапедычным сачыненні «Institutiones» ('настаўленне') Касіадор пісаў аб сямі свабодных навук (ці мастацтвах; лац. *sedem artes liberalis*) і ў іх ліку – аб другой з навук трывіума – рыторыцы³⁰. Тэрмін *ars notaria* ў сэнсе 'уменне складаць канцылярска-юрыдычныя паперы' распаўсюджваецца з XII ст., калі ў Італіі ажыло вывучэнне грамадзянскага і кананічнага права³¹. Найбольш аўтарытэтным у Еўропе цэнтрам *ars notaria* быў Балонскі універсітэт, у якім традыцыйна вучылася многа моладзі са славянскіх зямель.

У XIV ст. кафедры кананічнага і грамадзянскага права былі ўжо адкрыты ў Пражскім і Кракаўскім універсітэтах, ішла падрыхтоўка високаадукаваных клірыкаў, юрыстаў, сакратароў. У такім асяроддзі – універсітэцкім і адначасова звязаным з біскупскімі і каралеўскімі канцылярыямі, гарадскім судом і адміністрацыяй, – былі складзены першыя чэшскія і польскія зборнікі-фармуляры. Даволі рана ў іх сталі ўключачь, поруч з узорамі дакументаў, узоры пісем і афіцыйнага і (пазней) прыватна-асабістага характару. Так, *ars notaria* аб'ядналася з *ars epistolandi*, ці *ars dictaminis* (навука пасланняў, эпістальярнае мастацтва). Найзнакамітнейшыя з ранніх славянскіх помнікаў канцылярска-эпістальярнай рыторыкі – гэта польскі «Formularz Jerzego» (паміж 1399 і 1415 гг.) і чэшскі «Ars dictandi» Пракопа (сяр. XV ст.). «Formulars» састаўлены на лаціне кракаўскім пісарам, пазней каралеўскім натарыусам Ежы. Зборнік склаў узоры дакументаў, афіцыйных і асабістых пісьмаў (апошнія – галоўным чынам пра фальварковы і студэнцкі побыт); тэарэтычных палажэнняў або правіл тут няма. Помнік вядомы ў двух спісках, якія значна адрозніваюцца паміж сабой; есць навуковае выданне³².

Пісьмавод і натарыус пражскага Новага Места Пракоп (1390 – 1482) уключыў у «Ars dictandi» ўзоры розных юрыдычных дакументаў, формулы афіцыйных зваротаў да рознага рангу духоўных і свецкіх асобаў, узоры лістоў. Дапаможнік напісаны ў асноўным на чэшскай мове, аднак некаторыя тэксты даны на лаціне – у адпаведнасці з рэальным двухмоўем Чэхіі XIV – XV стст. На лаціне былі паўтораны або рэзюміраваны таксама некаторыя рэкамендацыі (часам у традыцыйных мнеманічных формулах). Рытарычная тэрміналогія давалася на абедзвюх мовах; параўн., напрыклад, абазначэнні пяці кампазіцыйных частак, абавязковых, згодна з «Ars dictandi», у узорным пісьме: «Pozdravenie – salutatio – pozdrav, pristup – exordium – oblahod, ličenie – narratio – rozprav, prosba – petitio – pros, odplata – conclusio – oplat»³³. Да ўзораў тэкстаў аўтар дадаў свае тлумачэнні, спасылкі на аўтарытэтных крыніцы і гістарычныя прэцэдэнты. У выніку кніга зрабілася універсальным даведнікам, карысным у самых розных сітуацыях, калі людзі бяруцца за пяро. Кадыфіцыруючы этыкетныя славесныя формулы, «Ars dictandi» служыла палітычным арыенцірам у сацыяльнай стратыфікацыі грамадства. Пералічваючы разнавіднасці сяброўскіх і несяброўскіх пісьмаў, рыторыка вучыла сваіх чытачоў разбірацца ў мадальна-эмацыянальных танах маўлення. Раючы, як адказваць на непрыязныя лісты, як скрываць свае сапраўдныя адносіны да адрасата, сваё разуменне тых ці іншых абставін або як выклікаць апанента на большую адкрытасць, аўтар рыторыкі выступае як псіхолаг, настаўнік жыццёвай мудрасці, пасрэднік.

Разам з тым «Ars dictandi» Пракопа была значнай вяхой у развіцці філалагічнай культуры Чэхіі. Кніга ўкараняла такую важную рытарычную катэгорыю, як вучэнне аб трох стылях. Гэтая папулярная ў еўрапейскай культуры тэорыя паходзіць ад ананімнага рымскага сачынення I ст. н.э. «Рыторыка да Герэнія», аналагічнае траістае супрацьпастаўленне літаратурных жанраў сцвярджаў у «Паэтычным мастацтве» Гарацій. У Пракопа стылістычнае ранжыраванне пачынаецца з іерархіі адрасатаў: «Памятуй, што ў пасланнях ты павінен ясна разумець, хто ёсць вышэйшы, хто сярэдні, а хто ніжэйшы, каб ведаў, якіх асоб на версе, якіх пасярэдзіне, а якіх пры канцы пасадзіць»; іерархіі асоб адпавядае градацкія зваротаў³⁴.

Уключэнне ў чэшскія і польскія *Ars dictaminis* узораў пісьмаў прыватнага і нават інтымнага характару было перадумовай да збліжэння дапаможнікаў па эпісталаграфіі з рыторыкай «упрыгожанага» маўлення (*eloquentia*), г. зн. з класічнай рытарычнай тэмай, цэнтральнай у Цыцэрона і Квінтыліяна. У польскай традыцыі пашырэнне гарызонтаў *Ars*

dictaminis было звязана з творчасцю Станіслава Цёлэка (Ciołek, 1382 – 1437), выпускніка (бакалаўра) Пражскага універсітэта, кракаўскага пісара, пазней сакратара і каралеўскага падканцлера. Паэтычна адораны, з жывой цікаўнасцю да гісторыі і культуры, ён быў блізім таксама да універсітэцкіх *studia humanitatis*. З імем Цёлэка звязваюць некалькі кракаўскіх дапаможнікаў па рыторыцы (хаця ў рукапісах і няма прамых указанняў на аўтарства): 1) «De arte dictaminis cum dictamino» (1420-я гады, хутчэй іх першая палова); 2) «De rhetorica cum dictamino» (1424–1428); 3) «Liber cancelariae» (першая палова 1430-х гг.)³⁵. Да падборак фармуляраў (значная частка якіх паходзіла з «Formularza Jerzego») Цёлэк дадаў элементы тэорыі рыторыкі і ўзоры сяброўскай культурна-інтэлектуальнай перапіскі ў гуманістычным гусце. У рыторыцы 1424–1428 гг. было змешчана першае з вядомых любоўных пісьмаў на польскай мове³⁶.

Раздзелы па эпісталаграфіі, з правіламі кампазіцыі і узорами пісьмаў, даволі часта сустракаюцца ў рукапісных рыторыках XVII ст. Кіева-Магілянскага калегіума³⁷. У рускай трыдцаты дэкадажнікі па канцылярскаму пісьму змяшчаліся ў пісьмоўніках і некаторых відах азбук.

Пісьмоўнікі былі вядомыя на Русі з XV ст. Тэксталагічны аналіз паказаў наяўнасць некалькіх тыпаў пісьмоўнікаў, якія адрозніваюцца па храналагічнай рэфэрэнцыі тэкстаў, а таксама па падборы ўзораў і формам тытулаў. Кампазіцыйны канон лістоў быў такім жа, як і ў чэшскім «Ars dictandi» Пракопа. Існавалі пісьмоўнікі з азбучным размяшчэннем матэрыялу (іх называлі *азбука епістольная* ці *епістолы по алфавиту*). Адзін з прадстаўнічых помнікаў жанру – пісьмоўнік XVI ст. «Сказание начертанию еписолиям, предисловиям и посланиям ко всякому человеку» – змяшчаў (па розных спісах) 60–70 невялікіх пасланняў, якія ў цэлым рэпрэзентавалі саслоўную іерархію Маскоўскай Русі XVI ст.; сярод адрасатаў сустракаюцца і вучоныя людзі (звароты да іх у пісьмоўніку – *книжный друг* ці *философ*), і родныя (у тым ліку заўдавая маці, сястра і да т. п.)³⁸. Існавалі пісьмоўнікі, у якіх прыводзіліся толькі найменні адрасатаў. Прапануючы іх іерархію, пісьмоўнік становіўся не толькі практычнай рыторыкай, але і палітычным даведнікам, накітавалі такіх кніг, як «Государевы титулярники» XV–XVII стст. (дзе пералічаліся тытулы рускіх і замежных уладароў), а таксама «Царский титул» 1672 г. (дзе падаваліся звесткі аб рускіх князях і царах), у далейшым – як Пятроўскае «Табель о рангах».

Элементы пісьмоўніка сустракаюцца ў рукапісных азбуках XVII ст. У адрозненні ад буквара (першай вучэбнай кнігі), азбукі XVII ст. былі больш спецыяльнымі дапаможнікамі. Па іх вучыліся чытанню скорасісу і скарасіснаму пісьму, прычым не толькі каліграфіі, але і умению скласці дзелавую паперу. У такіх азбуках пасля азбучнага акрастыха прыводзіўся царскі тытул, челобитная, памяць праставу (скарга, заява), кабала (пазыховае абавязальства), а таксама ўзоры пісьмаў³⁹.

Такім чынам, рыторыка канцылярскага пісьма і прыватнай карэспандэнцыі развіваецца ў славянскіх краінах перш за ўсё як практычная рыторыка «ўзораў» (не «правіл»). Эксплікацыя тэарэтычных уяўленняў (у шэрагу польскіх рукапісаў) тычыліся месца *ars dictaminis* сярод рытарычных дысцыплін (*ars rhetorica* і *scientia rhetorica*) і агульных асаблівасцей канцылярска-юрыдычнага пісьма. Пашырэнне асаснага пачатку ў прыватнай перапіскі (у польскай, украінскай і беларускай традыцыях) спрыяла большай увазе да экспрэсіўных і выяўленчых магчымасцей мовы, а ў перспектыве – збліжэнню *ars epistolandi* з элоквенцыяй і эстэтычнымі пошукамі часу.

4. Дапаможнікі па царкоўнаму красамоўству. Хаця прапаведзь у хрысціянстве існуе спрадвечна, яе тэарэтычнае асэнсаванне з'яўляецца даволі позна – у трактатах XIII–XIV стст.: «De modo praedicandi» ('Аб метады прывядвання') Аляксандра з Эшбі паблізу Оксфарда (1200 г.), «Summa de arte praedicandi» (1210) Фамы Сальсберыйскага, «Forma praedicandi» (1322) Роберта Базвронскага⁴⁰. Устаноўлена, што спіс «Ars praedicandi» Джакома Фузігнана (Giacomo Fusignano, памёр у 1333 г.) здаўна быў у бібліятэцы Пражскага кафедральнага сабора⁴¹.

Доўгі час прапаведзь заставалася кампазіцыйна няхітрым тлумачэннем хрысціянскіх ісцін або павучаннем вернікаў. «Натуральныя» (г. зн.,

тыя, што з'явіліся не ў класах рыторыкі) параўнанні, вобразы, прытчы Св. Пісання станавіліся арганічнай часткай мовы і мыслення хрысціянскай культуры; іх уключэнне ў пропаведзі не ўспрымалася як «прыём», якім трэба спецыяльна вучыцца. Першы клопат антычных рытараў – *inventio* 'пошукі матэрыяла прамовы', а таксама метады распрацоўкі тэмы пры дапамозе «агульных месцаў» (*loci communes*) – у хрысціянскай пропаведзі не здаваўся такім важным, паколькі змест тут вызначаўся багаслоўем, а выбар тэмы канкрэтнай пропаведзі – царкоўным календаром і агульнымі правіламі богаслужэння. Пры разгортванні тэмы святары мелі патрэбу не столькі ў лагічных правілах, колькі ў дадатковым тэкставым матэрыяле – у гатовых «прыкладах», сентэнцыях, апавяданнях пра цуды. Менавіта такога роду дапаможнікі па царкоўнаму красамоўству складалі ўстойлівую большасць (гл. раздзел 2).

Тэорыя пропаведзі пачынае стварацца разам з пашырэннем схаластыкі і універсітэтаў, дзе стала культывавацца вучоная, так званая «універсітэцкая», ці «тэматычная» пропаведзь (у адрозненне ад немудрагелістай гаміліі папярэдніх часоў). Паняцце «тэмы» ў вучонай пропаведзі было спецыфічным: тэма задавалася ў самым пачатку пропаведзі – біблейскім вершам або вядомай сентэнцыяй з айцоў царквы, і ўся пропаведзь будавалася як тлумачэнне і развіццё сэнсу гэтага зачыну (адсюль і тэрмін – *тэматычная* пропаведзь). Натуральна, што тэматычная пропаведзь развівалася пры пастаянным уздзеянні свецкіх рыторык. Найбольш падрабязна ў *ars praedicandi* былі распрацаваныя паняцці аб відах уступаў (першых крокаў у развіцці тэмы) і спосабах ампліфікацыі матываў.

Рытарычнае асэнсаванне пропаведзі развівалася і ў шырокім традыцыйным рэчышчы *ars rhetorica* – шляхам уключэння ў класічную рыторыку главаў аб царкоўным красамоўстве. Па гэтаму шляху першым пайшоў паплекнік Лютэра, знакаміты нямецкі гуманіст Філіп Меланхтон. У «*Elementarum rhetorices libri duo*» (1531) да традыцыйных трох родаў красамоўства – 1) урачыста-пахвальнага (эпідэйктычнага, *genus demonstrativum*, царк.-слав. *показательный* род), 2) абмеркавальнага (*genus deliberativum*, царк.-слав. *совещательный* род) і 3) судовага (*genus iudiciale*, царк.-слав. род *судительный*) – Меланхтон дадае *genus didascalicum* ('род навучалны'), маючы на ўвазе менавіта пропаведзь, прычым называе гэты род першым, г. зн. прыярытэтным і, такім чынам, адкрывае шлях да асэнсавання пропаведзі ў тэрмінах *ars rhetorica*. Меланхтонава аб'яднанне свецкай і царкоўнай рыторык знайшло свой працяг у езуіцкіх школах Польшчы, Беларусі, Украіны, а таксама ў тых рыторыках, што складаліся пад уплывам езуіцкай традыцыі (у тым ліку ў некаторых царкоўнаславянскіх рыторыках Маскоўскай Русі). У польска-беларускім арэале гэта друкаваны падручнік J. Martini «*Institutiones rhetoricae ex Philippo Melanchtone*» (Гданьск, 1617)⁴²; рукапісныя рыторыкі (на лаціне); ананімная сяр. XVII ст. Бяльскай акадэміі; пінская 1692 г. Міхала Карвоўскага; рыторыка 1670 г., якую папярэдне атрыбутыруюць Яну Красіньскаму⁴³. Раздзелы або главы аб царкоўным красамоўстве (*eloquentia sacra*) ёсць у некаторых свецкіх па сваёй аснове рыторыках Кіеўскага калегіума⁴⁴.

Як паказаў Х. Штайнкюлер, царкоўнаславянская рыторыка XVII ст., якую звязваюць з імем валагодскага архіепіскапа Макарыя, ёсць скарочаным перакладам рыторыкі Меланхтона⁴⁵. У Макарыя, як і ў Меланхтона, новы (ў параўнанні з антычнымі рыторыкамі) род красамоўства названы *научающими* і разглядаецца першым. Мяркуючы па зместу і метаду маўлення ў *научающе.и роде*, ён звязаны з катэхізацыяй вернікаў («Коли бы кто учил, что есть евангелие и что есть вера», л. 4-V па выданню Р. Лахман). Вядома 36 спісаў рыторыкі Макарыя (ад канца 10-х гг. XVII ст. да 1714 г.); рыторыка Міх. Усачова (15 спісаў, канец XVI – пачатак XVIII ст.) ёсць пашыранай рэдакцыяй той жа рыторыкі⁴⁶. Раздзел «Аб свяшчэнным красамоўстве» меўся таксама ў курсе рыторыкі Феафана Пракаповіча, які ён чытаў у Кіеве ў 1706 г.⁴⁷. Такім чынам, традыцыя ўключаць у свецкую рыторыку паняцці, што адносяцца да царкоўна-дыдактычнага маўлення, была ў славянскіх помніках XVII ст. дастаткова прадстаўнічай.

Разам з тым у Польшчы і на Украіне былі створаны дапаможнікі, цалкам прысвечаныя царкоўнай пропаведзі і менавіта пропаведзі вучонай

(тэматычнай). Польскае сачыненне аб *ars praedicandi* напісаў (на лаціне) і ўключыў у зборнік сваіх пропаведзяў «*Sermones sapientialis*» (пропаведзі мудрасці) відны кракаўскі тэолаг, магістр свабодных навук і доктар права Пражскага ўніверсітэта, першы рэктар Кракаўскай акадэміі Станіслаў Скарбімержскі (ze Skarbimierza, каля 1360 – 1431)⁴⁸. У гісторыі пропаведзі ён бачыў чатыры храналагічных тыпы пабудовы, прычым *modus antiquissimus* (найстаражытнейшы) адпавядае пропаведзі Хрыста і апосталаў.

Украінскае сачыненне па царкоўнаму красамоўству – «Наука, альбо способ зложеня казаня»⁴⁹ – напісаў на народнай мове Іанікій Галятоўскі (? – 1688), рэктар Кіеўскага калегіума ў 1659 – 64 гг., славыты прапаведнік і палеміст, па ацэнцы К. Біды, – самы адукаваны з украінскіх тэологаў XVII ст.⁵⁰. Сярод усходнеславянскіх рыторык XVII – пач. XVIII в. (у параўнанні з рыторыкай Макарыя і Усахова; з «Риторической рукой» С. Яворскага ў скарачаным перакладзе Ф. Палікарпава; з рускімі люліянскімі сачыненнямі) «Наука» Галятоўскага – твор надзіва ясны па задуме і яе ажыццяўленню, напісаны, як падаецца, з добрым разуменнем клопатаў і магчымасцяў украінскіх казнадзеяў XVII ст. і з жывым настаўніцкім імкненнем навучыць таму, што зразумеў сам. Гамілетыка Галятоўскага напісана як парады вопытнага казнадзея пачынаючым: як выбіраць і разгортваць тэмы, як будаваць казанне і рабіць яго звязным, як дабівацца ўвагі слухачоў.

Прапаведніцкія клопаты былі непасрэдным стымулам да распаўсюджвання таксама і люліянскіх сачыненняў на Русі. Аднак іх галоўныя адметныя рысы і асаблівае месца сярод славянскіх рыторык вызначаюцца філасофскім зместам поэтычнага люліянства.

5. **Рыторыка як элаквенцыя, або мастацтва «ўпрыгожанага» маўлення.** Раздзел старажытных рыторык *elocutio*, у які ўваходзілі класіфікацыі тропай і фігур і тэорыя стыляў, у вар’іраванай структуры паслярэнесансных рыторык стаў першым па значнасці і адзінай абавязковай іх часткай. У славянскай рытарычнай літаратуры XVI – XVII стст. гэтая тэма з’яўляецца асноўнай, з ёй звязана большасць рукапісных і друкаваных помнікаў. Тэндэнцыя зводзіць рыторыку да *elocutio* (шляхам павялічвання сістэматык тропай, фігур і стыляў) актуалізавала новыя і спецыяльныя для славесных навук сувязі рыторыкі з паэтыкай і агульнай эстэтыкай.

6. **Філасофскія рыторыкі.** У польскай трыдцатой гэты напрамак быў прадстаўлены некаторымі кракаўскімі ўніверсітэцкімі трактатамі аб месцы рыторыкі сярод навук і мастацтваў (*scientia* або *ars*), а таксама аб суадносінах дыялектыкі і рыторыкі⁵¹. У Маскоўскай Русі т. зв. люліянская літаратура займалася галоўным чынам філасофскімі (эпістэмалагічнымі і герменеўтычнымі) пытаннямі⁵². Пераважна філасофская праблематыка складае асноўны змест рыторыкі Ф. Пракаповіча.

7. **Дынаміка асноўных тэм класічнай рыторыкі.** У гісторыі рыторыкі да XVIII ст. назіраюцца дзве супрацьлеглыя тэндэнцыі: 1) неацыцэранізм, або панрытарызм: трактоўка хрысціянізаванай надэтнічнай рыторыкі ў якасці навукі пераконвання (*persuasio*), якая вызначае этыку, мадэлі выхавання і вяршэнства ў славесных науках; 2) некласічныя рыторыкі, пачатак якім паклаў П’ер Раме (1515 – 1572) – сваім пераглядам ландшафта гуманітарных ведаў і наватарскімі курсамі граматыкі, рыторыкі, логікі; рамісты імкнуцца размежаваць аб’екты рыторыкі і сумежных дысцыплін і паглыбіцца ў *elocutio*.

Inventio (вынаходніцтва, адшукванне) заставаўся самым стракатым раздзелам у славянскіх рыторыках, але лёгка губляў свой спецыяльны прадмет, зліваючыся з логікай, філасофіяй, этыкай. З *inventio* былі звязаныя: дыфузія рыторыкі ў дыдактыку (польскія езуіцкія, украінскія і беларускія рыторыкі), у эпістэмалогію (люліянская літаратура, Белабоцкі, Пракаповіч), у гісторыю, права; тэарэтычнае асваенне новых псіхолога-эстэтычных феноменаў (*acumen* ‘дасціпнасць’, *argutum* ‘вытанчанасць’); павярхоўны і бессістэмны энцыклапедызм (*eruditiones, exempla*).

Dispositio (размяшчэнне) становіцца факультатыўным раздзелам, аднак адпаведная праблематыка разглядаецца даволі часта, а ў гамілетыках – заўсёды. Цяжкасцямі дэталёвай тэарэтычнай сістэматыкі з’яваў

кампазіційнага ўзроўню тлумачыцца папулярнасць зборнікаў тэкстаў (розных рытарычных жанраў).

Elocutio становіцца ядром рыторыкі, яе самай перспектыўнай і пры гэтым цалкам філалагічнай тэмай.

Memoria ('памяць') і *pronunciatio* ('гаварэнне') як асобныя раздзелы ў славянскіх рыторыках даволі рэдкія (аднак былі ўключаныя ў такія аўтарытэтных дапаможнікі, як рыторыка Яворскага і Палікарпава, а таксама Пракаповіча). Адсутнасць тэарэтычных раздзелаў у падручніках кампенсавалася практыкай: у школьных тэатрах, дэкламацыі і дыспутах (*concertatio*).

У сувязі з моўным пытаннем, рэlevantным, з прычыны двухмоўя (розных відаў), для кожнага з разгледжаных арэалаў, рыторыкі прапануюць тры мадэлі выбару мовы: 1) надэтнічная мова (лаціна, царкоўнаславянская, грэчаская) – у Польшчы, на Беларусі і ў Украіне, у Масковіі; 2) надэтнічная мова і народная – у Польшчы, на Беларусі і ў Украіне; 3) народная мова – у Чэхіі, на Украіне, Беларусі, у Польшчы.

¹ «Няма нічога ў паэтыцы, чаго б не было ў рыторыцы»,—гэты тэзіс паўтараўся ў шмат якіх курсах лекцый, што чыталіся ў Кіева-Магілянскай акадэміі» (П а н ч е н к о А. М. Русская стихотворная культура XVII века. Л., 1973. С. 240).

² Гл.: Г а с п а р о в Б. М. Средневековые латинские поэтики в системе средневековой грамматики и риторики // Проблемы литературной теории в Византии и латинском средневековье. М., 1986.

³ Гл.: А в е р и н ц е в С. С. Древнегреческая поэтика и мировая литература // Поэтика древнегреческой литературы. М., 1981. С. 7—8.

⁴ С u r t i u s E. R. Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter. Bern; München, 1984.

⁵ L a s h m a n n R. Einleitung // Die Makarj-Rhetorik. Köln; Wien, 1980. S. 20. Гл. таксама: М е ч к о в с к а я Н. Б. Риторика Макария 1617—1619 годов в книжно-письменной культуре восточного славянства (в связи с публикацией памятника) // Веснік БДУ. Сер. IV. 1984. № 1.

⁶ К а р т а ш е в А. В. Очерки по истории русской церкви. М., 1991. Т. 2. С. 331, 337.

⁷ Цыт. па: К л ю ч е в с к и й В. О. Курс русской истории. М., 1989. Ч. IV. С. 217.

⁸ К ł o s z o w s k i J. Marcin Polak // Polski słownik biograficzny. Wrocław, 1974. Т. 19. Cz. 83. S. 559.

⁹ G e r e m e k B. Exemplum i przekaz kultury // Kultura elitarna a kultura masowa w Polsce późnego średniowiecza. Wrocław etc., 1978. S. 60.

¹⁰ W o l n y J. Łaciński zbiór Kazan Peregryna z Opola i ich zwiacek z tzw. «Kazaniami gnieźnieńskimi» // Sredniowiecze. Studia o kulturze. Warszawa, 1961. Т. 1.

¹¹ M o l n á r A. Aktywność ludu w ruchu reformatorskim. Świadectwo kazań husyckich // Kultura elitarna a kultura masowa w Polsce późnego średniowiecza. А. Молнар таксама падае бібліяграфію крытычных выданняў помнікаў у новы час.

¹² Назвы помнікаў і вытрымкі з тэкстаў кірылаўскага пісьма прыводзяцца з графічнымі спрашчэннямі; шматкроп'і ў цытатах і назвах помнікаў належаць аўтарцы артыкула.

¹³ Бібліяграфічныя дазены гл. у выд.: Кніга Беларусі. 1517—1917: Зводны каталог. Мн., 1986; Т і т о в Хв. Матэрыялы для історыі кніжнай справы на Украіне ў XVI—XVIII вв.: Вsesбірка передмов до українських стародруків. Київ, 1924.

¹⁴ К р а м к о І. І., М а л ь д з і с А. І. Моўныя асаблівасці аднаго з помнікаў старабеларускай рыторыкі // Беларуская лінгвістыка. 1985. Вып. 28.

¹⁵ Б і д а К. Іоанікій Галятовський і його «Ключ разумения». Рим, 1975. С. XXXIV і далей.

¹⁶ W o l n y J. Exempla z kazań niedzielnych Peregryna z Opola // Kultura elitarna a kultura masowa w Polsce późnego średniowiecza. S. 243—244. Бібліяграфію выданняў *exempla* гл. у працах: Т u b a c h F. C. Index exemplorum. Helsingfors, 1969; О p p e l N. D. Zur neueren Exempla-forschung // Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters. 1972. № 28; Г у р е в и ч А. Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников (Exempla XIII веков). М., 1989.

¹⁷ G e r e m e k B. Exemplum ... S. 60.

¹⁸ P e t r u E. Vývoj českého exemplu v době předhusitské. Praha, 1966.

¹⁹ Гл.: А s s i o n P. Die mittelalterliche Mirakel-Literatur als Forschungsgegenstand // Archiv für Kulturgeschichte. 1968. № 50; W i t k o w s k a A. Miracula małopolskie z XIII i XIV wieku. Studium źródłoznawcze // Roczniki Humanistyczne. 1971. № 19.

²⁰ Гл.: Ч е п і г а І. П. «Ключ розуміння» Іоанікія Галятовського—видатна пам'ятка української мови XVII ст. // Іоанікій Галятовський. Ключ розуміння. Київ, 1985. С. 18—19.

²¹ І о а н і к і й Г а л я т о в с ь к и й. Ключ розуміння. С. 245.

²² Параўн. каля 300 наратыўных фрагментаў з казанняў Антонія Радзівілоўскага, выданых Ул. І. Кракацнем у кн.: К р е к о т е н ь В. І. Оповідання Антонія Радивіловського: З історії української новелістики XVII ст. Київ, 1983. С. 208 і далей.

- ²³ Г а с п а р о в Б. М. Средневековые латинские поэтики ... С. 105.
- ²⁴ R u n d u c h Z. Nauka o stylach w retorykach polskich XVII wieku. Gdansk, 1967; U l č i n a j t ě E. Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: Próba rekonstrukcji schematu retorycznego. Wrocław etc., 1984; С т р а т и й Я. М., Л и т в и н о в В. Д., А н д р у ш к о В. А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. Киев, 1984.
- ²⁵ П а р э ц к і Я. І. Будны Беняш // Бел. энцыклапедыя літаратуры і мастацтва. Мн., 1984. Т. 1.
- ²⁶ «Письмовник» Курганова быў выдадзены 18 разоў (1769—1837 г.).
- ²⁷ Гл. публікацыю фрагментаў помніка ў кн.: Cítanka ze slovanské jazykovědy v českých zemích, 1. Brno, 1982. S. 73 і далей.
- ²⁸ Cítanka ... S. 111—114, 119.
- ²⁹ М е ч к о в с к а я Н. Б. Ранние восточнославянские грамматики. Мн., 1984. С. 116—118.
- ³⁰ Z i o m e k J. Retoryka opisowa. Wrocław etc. 1990. S. 40—41.
- ³¹ Г а с п а р о в Б. М. Средневековые латинские поэтики... С. 96.
- ³² Formularz Jerzego pisarza grodzkiego krakowskiego (ok. 1399—1415). Toruń, 1950. Т. 35.
- ³³ Цыт. па публікацыі фрагмента «Ars dictandi» у анталогіі: Výbor z české literatury doby Husitské. Svazek druhý. Praha, 1964. S. 524. Есць поўнае (больш за 40 лістоў) выданне: М а р е š Fr. Prokora písaře novoměstského Ars dictandi // Rozpravy české akademie ved a umění. 1900. Tř. 1. Roč. 8.
- ³⁴ Гл.: М е ч к о в с к а я Н. Б., С у п р у н А. Е. Знання о языке в средневековой культуре южных и западных славян // История лингвистических учений: Позднее средневековье. Спб., 1991.
- ³⁵ Т у с Т. Z dziejów kultury w Polsce średniowiecznej. I. Stanisław Ciołek (1382—1437) a zabytki literackie w formularzach polskich. II. Uwagi nad Gallem-anonimem, Poznań, 1924; Wojciech-Macłowska B. Dwa krakowskie libri formularze z XV wieku // Studia Zródłoznawcze. 1972. № 17.
- ³⁶ М а р к о в с к і М. Tendencje rozwojowe piętnastowiecznej retoryki krakowskiej // Retoryka w XV stuleciu. Wrocław etc, 1988. S. 109.
- ³⁷ С т р а т и й Я. М., Л и т в и н о в В. Д., А н д р у ш к о В. А. Описание ... С. 16 і далей.
- ³⁸ Д е м и н А. С. Вопросы изучения русских письменников XVI—XVII вв. (Из истории взаимодействия литературы и документальной письменности) // ТОДРЛ. 1964. № 20.
- ³⁹ Гл.: М е ч к о в с к а я Н. Б. Грамматики, буквари и риторики в великорусской языковой ситуации второй половины XVII века // Slavica Suecana. Ser. B—Studies. Stockholm, 1992. V. 1.
- ⁴⁰ Г а с п а р о в Б. М. Средневековые латинские поэтики... С. 100—102.
- ⁴¹ С h m i e ł o w s k a В. Ars praedicandi Stanisława ze Skarbimierza // Retoryka w XV stuleciu. Wrocław, 1988. S. 125.
- ⁴² R u n d u c h Z. Nauka o stylach ... S. 124.
- ⁴³ Гл. апісанне помнікаў у кн.: U l č i n a j t ě E. Teoria retoryczna ... S. 181, 187, 193.
- ⁴⁴ С т р а т и й Я. М., Л и т в и н о в В. Д., А н д р у ш к о В. А. Описание ... С. 14—15, 18, 43.
- ⁴⁵ S t e i n k ü h l e r H. Die Theorie der Rede in Russland zu Beginn des 17. Jahrhunderts: Die Makarj-Rhetorik im europäischen Kontext // Slavische Barockliteratur 2. München, 1983.
- ⁴⁶ А н н у ш к и н В. И. Редакции «Риторик» начала XVII в. // Древнерусская литература: Источниковедение. Л., 1984.
- ⁴⁷ Ва ўкраінскім перакладзе рыторыкі Пракаповіча (Кіеў, 1979) гэты раздзел (IX кніга) адсутнічае. Гл. крытычнае выданне помніка: F e o f a n P r o k o r o v i č. De arte rhetorica libri X Kijoviae 1706. Köln; Wien, 1982.
- ⁴⁸ S t a n i s ł a w z e S k a r b i m i e r z a. Sermones sapientiales. Warszawa, 1979.
- ⁴⁹ Крытычнае выданне помніка: І о а н и к и й Г а л я т о в с ь к и й. Ключ розуміння. Київ, 1985.
- ⁵⁰ Б і д а К. Іоанікій Галятювський ... С. XXXIV.
- ⁵¹ М а р к о в с к і М. Tendencje; M o n t u s i e w i c z R. Kultura retoryczna kolegów w XVII i połowie XVIII wieku // Retoryka a literatura. Wrocław etc, 1984.
- ⁵² Гл.: З у б о в В. П. К истории русского ораторского искусства конца XVII—первой половины XVIII в. // ТОДРЛ. 1960. № 16; П о н ы р к о Н. В. Учебники риторики на Выгу // ТОДРЛ. 1981. № 36; М е ч к о в с к а я Н. Б. Грамматики, буквари и риторики...

СЛАВЯНА-БАЛТЫЙСКІЯ СІНТАКСІЧНЫЯ ІЗАГЛОСЫ

Балта-славянскія моўныя адносіны на працягу доўгага часу прыцягваюць пільную ўвагу даследчыкаў. У прыватнасці, літоўскі даследчык С. Каралюнас у працы «Некаторыя пытанні адносін балтыйскіх і славянскіх моў»¹ падрабязна аналізуе тэорыі і гіпотэзы больш за 70 даследчыкаў, матэрыялы дыскусіі 1908–1912 гг. пра старажытныя балта-славянскія моўныя адносіны, а таксама матэрыялы IV і V з'ездаў славістаў. Немагчыма не пагадзіцца з думкай С. Каралюнаса, што балта-славянскія моўныя кантакты вывучаны тым не менш недастаткова, што глыбіня іх вывучэння залежыць ад глыбіні вывучэння балта-інда-іранскіх, славяна-інда-іранскіх, балта-германскіх, славяна-германскіх і іншых моўных кантактаў.

І ў сучасны момант аналіз лінгвістычнага матэрыялу не супярэчыць высновам аб цеснай сувязі балтыйскіх і славянскіх моў, але гэтая сувязь тлумачыцца даследчыкамі па-рознаму. Найбольш распаўсюджанай думкай і зараз з'яўляецца тая, што раней існавала адзіная балта-славянская мова – продак балтыйскіх і славянскіх моў; другія даследчыкі тлумачаць гэтую сувязь прыналежнасцю старажытных балтыйскіх і славянскіх дыялектаў да адной і той жа індаеўрапейскай групы, якія перажылі затым шэраг агульных працэсаў; частка даследчыкаў тлумачыць гэтую сувязь агульнай тэрыторыяй, на якой адносна позна сутыкнуліся балтыйскія і славянскія мовы, у выніку чаго яны не пазбеглі канвергенцыі, – такім чынам многія агульныя элементы якраз і з'яўляюцца вынікам гэтых працэсаў; нарэшце асобныя даследчыкі лічаць, што славянскія мовы адносна позна вылучыліся з балтыйскіх на паўдзённай перыферыі балтыйскага арэалу і такім чынам балтыйскія мовы з'яўляюцца як бы продкамі славянскіх.

Прынята лічыць, што «внутри группы древних индоевропейских диалектов балтийские языки тяготеют к ее восточной части, языкам «сатем». Вместе с тем они участвуют в ряде инноваций, характерных для так называемых центрально-европейских языков. Поэтому целесообразно говорить о промежуточном (переходном) статусе балтийских языков в континууме индоевропейских диалектов»². Даследчыкі прыйшлі да высноў, што на асобных тэрыторыях балтыйскія мовы славянізаваліся (К. Буга ў выніку аналізу лінгвістычнага матэрыялу адзначаў, што пачатак гэтага працэсу можна аднесці да VII ст.). Асобныя балтыйскія мовы наогул перасталі існаваць у сувязі з тым, што цалкам увайшлі ў склад субстрату польскай і ўсходнеславянскіх моў.

Я. Карскі знаходзіў у беларускай мове апрача лексічных запазычанняў і марфалагічныя балтызмы³. К. Буга зрабіў аналіз слоў, якія ўвайшлі ў беларускую мову з літоўскай⁴. У сярэдзіне 30-х гадоў у італьянскім часопісе «Studi Baltici» (№ 5. 1935–36) з'явіўся артыкул латышкага даследчыка Э. Блеса, які дапоўніў матэрыялы Я. Карскага і звярнуў увагу на латышскія запазычанні. А. Станкевіч прывёў 102 лексемы ў артыкуле «З літуанізмаў у беларускай мове» (Калоссе. Вільня, 1938–39). Літуанізмы ў старажытнабеларускіх помніках аналізаваў літоўскі даследчык К. Яблонскіс (Каўнас, 1941), а таксама П. Крапівін, які прааналізаваў літоўскія запазычанні ў беларускай лексіцы XIV–XVI стст. Значным укладам у вывучэнне балтызмаў у беларускай мове на лексічным узроўні з'явіліся артыкулы беларускага даследчыка А. Вяржбоўскага⁵, а таксама працы польскіх даследчыкаў Т. Зданцэвіча і Э. Смулковай⁶. Лексіка была даследавана таксама Ю. Лаўчутэ, якая склала слоўнік балтызмаў у славянскіх мовах⁷. А. Непакупны і А. Чарапанав⁸ разгледзелі балтызмы ў гаворках Палесся. Вялікую колькасць лексічных балтызмаў у беларускай мове прывёў Я. Станкевіч, што, на яго думку, пацвярджае наяўнасць балтскага субстрату ў беларускай мове⁹. Да гэтай праблемы ў сваіх працах заўсёды звяртаўся В. Чакмонас.

Такім чынам, вывучэнне лексічных балтызмаў у беларускай мове мае даволі доўгую гісторыю. Менавіта таму ў 1969 г. Беларускае акадэмія навук падрыхтавала невялікі зборнік¹⁰, у якім выказаліся па гэтай праблеме вучоныя Беларусі, Расіі, Латвіі і Літвы. У той жа час выйшла

з друку даследаванне М. Бірылы і А. Ванагаса аб літуанізмах у беларускай анамастыцы¹¹. Значна менш былі даследаваны іншыя моўныя ўзроўні. Польскі вучоны Ян Развадоўскі выявіў фанетычныя балтызмы ў беларускай мове. Ю. Шэрэх выказаў думку аб тым, што аканне з'яўляецца вынікам уздзеяння балтскага моўнага субстрату на частку славян¹².

У канцы 60-х гадоў на старонках часопіса «Советская этнография» адбылася дыскусія па праблеме балтскага субстрату ў этнагенезе беларусаў, якую распачаў В. В. Сядоў¹³. Ён адзначыў, што ўпершыню ў пытаннях фарміравання і генезісу беларусаў спрабаваў разабрацца Я. Карскі, які адносіў утварэнне беларускай этнічнай супольнасці да XIII – XIV стст. На яго думку, беларуская народнасць склалася ў выніку аб'яднання некаторых усходнеславянскіх плямёнаў – дрыгавічоў, радзімічаў, крывічоў, палачан, а таксама часткі неславянскіх – ятвягаў і галядзі. Канчатковае аб'яднанне ў адзіную народнасць, лічыў Я. Карскі, абумоўлена ўваходам беларускіх тэрыторый у склад Вялікага княства Літоўскага. В. В. Сядоў лічыць, што «включение западнорусских земель в состав Литовского государства и признание белорусского языка в качестве официального языка этого государства оказали, бесспорно, какое-то влияние на выделение днепро-двинско-неманского славянства в отдельную этнографическую единицу. Однако политическое и экономическое обособление западнорусских земель не было первопричиной белорусского языка и народности». Сядоў выказвае думку, што «предпосылки сложения отдельной восточнославянской единицы – белорусов – нужно, видимо, искать глубже и прежде всего в этнической истории Верхнего Поднепровья и Белоруссии». Ён сцвярджае, што «в формировании белорусов бесспорная роль принадлежит балтскому этническому субстрату». «Антропология вслед за археологией дает основание считать, что славянское население Верхнего Поднепровья и территории Белоруссии сложилось в значительной степени за счет ассимиляции местных балтов». Лінгвістычныя дадзеныя, на думку В. В. Сядова, «позволяют говорить о влиянии балтского субстрата на формирование белорусской этнолингвистической общности»¹⁴. У сувязі з выказаным Сядоў лічыць, што славянізацыя балцкага насельніцтва, «где позднее распространялась белорусская речь», працягвалася ад VII – VIII да XIII ст. Славяне і балты, лічыць аўтар, жылі паміж сабою мірна, што ў апошні час знаходзіць усё большае прызнанне і ў беларускай гістарычнай навуцы (М. Ермаловіч, Ю. Штыхаў і інш.). У канцы XIX ст. аналагічную думку выказаў П. Галубоўскі¹⁵. П. Трацякоў прыняў удзел у дыскусіі і сцвярджаў, што балцкі субстрат на ўсходнеславянскай тэрыторыі больш пашыраны і не з'яўляецца толькі беларускай прыкметай.

Праблема этнагенезу беларусаў у сувязі з праблемай балта-славянскіх кантактаў стала адной з найбольш дыскусійных. Намечаная на снежань 1973 г. у Мінску канферэнцыя не адбылася; на яе было прадстаўлена 82 рэфераты па гісторыі, археалогіі, антрапалогіі, этнаграфіі і мовазнаўству, аб чым сведчаць апублікаваныя тэзісы¹⁶. У Беларусі рэзка зніжаецца колькасць публікацый на гэтую тэму. Па-ранейшаму многа прац па праблеме балта-беларускіх кантактаў выходзіла ў Інстытуце славяназнаўства і балканістыкі АН СССР¹⁷, дзе друкавалі свае артыкулы і беларускія даследчыкі¹⁸. Такім чынам, праблема даследавалася і пасля 1973 г. У яе развіццё ўнеслі свой уклад беларускія мовазнаўцы В. Мартынаў, А. Станкевіч, Ф. Клімчук, Г. Арашонкава, Ю. Мацкевіч, Я. Рамановіч, А. Чабырук, І. Яшкін, М. Шлык і інш.¹⁹. Часцей за ўсё яны працавалі разам з літоўскімі даследчыкамі А. Ванагасам, А. Відугірысам, Э. Грынавецкене і інш. Беларускія лінгвісты прымалі ўдзел у Міжнародных з'ездах балтыстаў, якія праходзілі ў Вільнюсе ў 1985, 1991 гг.

Ёсць пэўная традыцыя суадносіць беларусаў перш за ўсё з крывічамі. Ю. Штыхаў адзначае: «Крывічы – палачане ці полацкія крывічы – насельніцтва, якое адыграла вельмі значную ролю ў старажытнай гісторыі Беларусі ды паклала пачатак нацыі, якая цяпер называецца беларускай»; «Працэс фарміравання крывічоў – вынік асіміляцыі прышлымі, відаць з поўдня славянамі мясцовых балцкіх і заходне-фінскіх плямёнаў, паступова славянізаваных»; «балцкія элементы ў культуры доўгіх курганоў паўночнай Беларусі, як і на Смаленшчыне займаюць значнае месца».

Фарміраваўшаяся ў працэсе зьмяшэння славян з мясцовымі балтамі новая этнічная супольнасць была славянамоўнай». «У выніку славяна-балцкага сінтэзу на тэрыторыі Беларусі, акрамя крывічоў – палачан, узніклі этнічныя супольнасці дрыгавічоў і радзімічаў, гаворкі якіх былі, відаць, блізкімі да дыялекту смаленска-полацкіх крывічоў. Названыя роднасныя ўсходнеславянскія прабеларускія этнічныя ўтварэнні паступова ў XII – XIII стст. уцягваліся ў працэс фарміравання беларускай народнасці. У другой палавіне XIII – пачатку XIV стст. насельніцтва Беларусі, асабліва прадстаўнікі вышэйшага правячага слою, прыняло актыўны ўдзел у стварэнні Вялікага княства Літоўскага, у складзе якога ў наступныя стагоддзі завяршылася яе фарміраванне», – піша Ю. Штыхаў. Як бачым, погляд Ю. Штыхава ў асноўным супадае з высновамі В. В. Сядова, П. В. Галубоўскага, мовазнаўцаў Я. Карскага, А. Сабалеўскага, а таксама таленавітых беларускіх даследчыкаў А. Ляўданскага, С. Дубінскага і А. Каваленкі. Як адзначае Ю. Штыхаў, А. Ляўданскі, «вывучаючы курганныя старажытнасці смаленскіх і полацкіх крывічоў, разглядаў іх як адно цэлае і лічыў, што важнейшыя культурна-этнічныя прыкметы гэтага насельніцтва ў значнай ступені абумоўленыя славянізацыяй балтаў, продкаў сучасных літувісаў і латышоў. Думкі, выказаныя А. Ляўданскім у шэрагу выпадкаў паміж радкамі кароткіх прац 60 гадоў таму назад... цяпер, у выніку новых шырокіх даследванняў, бліскуча пацверджаныя»²⁰.

Да пытання этнагенезу беларусаў звярнуўся кракаўскі вучоны Л. Беднарчук. На яго думку, заслугоўваюць увагі наступныя праблемы: 1) характар балцкай анамастыкі Беларусі; 2) літоўскія запазычанні ў беларускай мове і яе гаворках; 3) латышка-беларускія моўныя кантакты; 4) роля заходнебалтыйскіх элементаў; 5) генезіс балтызмаў Палесся; 6) балтыйская гідранімія Верхняга Падняпроўя. Л. Беднарчук лічыць, што «усходнеславянскае паходжанне і пераходная паміж украінскай і рускай пазіцыя паказвае статус беларускай мовы сярод славянскіх моў, але не вырашае праблемы этнагенезу беларусаў, таму што яе немагчыма растлумачыць без уліку першасных этна-моўна-культурных адносін на тэрыторыях рассялення беларусаў. Апошняя дэтэрмінуецца ў вялікай ступені геаграфічным становішчам Беларусі, якая не мае ні натуральных межаў, ні выразна акрэсленага цэнтра»²¹. Аўтар лічыць, што тры тэрыторыі – Паазер'е, Палессе, Падняпроўе – як бы прыцягваюцца да суседніх і ў рэшце рэшт найважнейшыя антрапагеаграфічныя і моўныя межы не аб'ядноўваюць тэрыторыю Беларусі, а як бы робяць з яе кангламерат пераходных моўных зон.

Падобны погляд на беларускую мову ўжо быў выказаны ў 1904 г. А. І. Сабалеўскім, які звярнуў увагу на выключную своеасаблівасць беларускіх гаворак, якія ў большасці з'яўляюцца пераходнымі і якім ідэальна адпавядае тэорыя хваль, чым і тлумачыцца вялікая цікавасць да іх лінгвістаў²².

Л. Беднарчук аддае перавагу гіпотэзе, што на тэрыторыі сучаснай Беларусі выразна відаць розніца паміж заходнебалтыйскімі плямёнамі (паўднёвы захад), усходнебалтыйскімі (паўночнае Паазер'е) і дняпроўскімі балтамі (паўднёвы ўсход). Тэрыторыі ўсходніх балтаў засялілі крывічы, заходніх балтаў – дрыгавічы, дняпроўскіх балтаў – радзімічы. Дзяленне на Русь Белую, Русь Чорную, паўночна-усходнія і паўднёва-заходнія дыялекты адлюстроўвае розніцу паміж усходне- і заходнебалтыйскімі плямёнамі. Прычынай асіміляцыі балтаў была не толькі колькасная перавага славян, але і культурныя прыярытэты, а пасля XI ст. яшчэ і палітычныя і рэлігійныя²³. На думку сучасных гісторыкаў, Вялікае княства Літоўскае было ўтворана на пачатку XIII ст. добраахвотна на тэрыторыі сучаснай Беларусі (сталіца – г. Навагрудак), беларуская мова была дзяржаўнай мовай ВКЛ да XVII ст., пасля чаго гэтую ролю пачала выконваць польская мова.

Л. Беднарчук ставіць пытанне, якім чынам, нягледзячы на адсутнасць інтэгрыруючага цэнтра і натуральных межаў, склалася беларуская народнасць і беларуская мова. Адказ яго ў асноўным супадае з ужо прынятым, традыцыйным пунктам погляду ў лінгвістыцы, гісторыі і іншых навук. Асноўную ролю адыграла прыналежнасць да Вялікага княства Літоўскага, палітычныя межы якога амаль супадаюць з этна-

рафічнай Беларуссю²⁴. На думку Л. Беднарчука, аб гэтым сведчыць і старажытная назва Беларусі – Літоўская Русь, а таксама этнонім беларусаў – літвіны, літвякі, літоўцы. У складзе ВКЛ сутыкнуліся і сталі блізкімі ўсходнеславянскія этнадыялекты, з якіх склалася беларуская мова, з літоўскай (літувіскай) і польскай мовамі. Вынікам гэтага, на думку аўтара, з'явілася і ўзнікненне дзекання і цэкання – галоўнай інавацыі беларускай мовы, якая ўласціва і літоўскім гаворкам (Дзукія). Падводзячы вынікі, Л. Беднарчук выказвае думку, якая ў асноўным супадае з падыходам Я. Карскага, Х. Станга²⁵. Усе яны лічаць, што ў Вялікім княстве Літоўскім беларуская мова набыла статус самастойнай, дзяржаўнай, а не сфарміравалася як пераходная зона рускіх гаворак²⁶.

Аўтары, якія займаліся пытаннямі ўдзелу балтаў у этнагенезе беларусаў, не звярталіся да сінтаксічнага матэрыялу, хаця былі ўжо на працоўкі ў плане параўнання славянскіх і балтыйскіх сінтаксічных канструкцый. Мы маем на ўвазе працы такіх вучоных, як А. А. Патабня, В. І. Баркоўскі, Ц. П. Ломцеў, Б. А. Ларын, Ю. С. Сцяпанаў, В. І. Трубінскі, А. П. Непакупны, Я. Баўэр, П. Трост, Я. Эндзелін, В. Амбразас, А. Дратвінас і інш. На шырокім славянскім і неславянскім фоне разглядае літоўскія сінтаксічныя канструкцыі амерыканскі даследчык В. Р. Шмолціг²⁷. Вучоныя выявілі шмат агульных рыс у сінтаксічных сістэмах славянскіх і балтыйскіх моў, улічваючы іх адметныя асаблівасці.

І тым не менш і зараз не заўсёды можна адназначна адказаць на пытанне, што адносіць да сінтаксічных балтызмаў. На балтыйскай тэрыторыі, у сваю чаргу, даследчыкі фіксуюць «славізмы» (Я. Эндзелін, А. Рэжэна), што сведчыць аб узаемапранікненні моўных элементаў на сінтаксічным узроўні. Славянскія канструкцыі, якія тыпалагічна супадаюць з балтыйскімі, не заўсёды можна з упэўненасцю аднесці да балтызмаў, што навяло на думку аўтара гэтых радкоў вылучыць некалькі тыпаў так званых балтызмаў. Сярод іх сустракаюцца вельмі старажытныя канструкцыі, якія ў якасці рэліктавых выступаюць як на балтыйскіх, так і на славянскіх тэрыторыях, але на балтыйскіх яны маюць шырокія кампактныя арэалы, на якіх адсутнічаюць паралельныя канструкцыі. Часцей за ўсё яны з'яўляюцца і прыналежнасцю літаратурных балтыйскіх моў. Такія канструкцыі мелі на балтыйскіх і славянскіх тэрыторыях розны лёс, пагэтам у яны могуць не супадаць у поўнай меры ні семантычна, ні фармальна. Лічыць іх балтызмамі магчыма толькі ўмоўна. Арэал распаўсюджвання такіх канструкцый можа выходзіць за межы балтыйскай і славянскай моўнай зоны, гэта і вядзе да процілеглага тлумачэння іх паходжання і лёсу. Сінтаксічная частка Лінгвістычнага атласу Еўропы (ALE) дапамагае ў адказе на асобныя пытанні, але канчаткова адказаць можна толькі пасля картаграфавання ўсіх гэтых канструкцый і аналізу іх арэалаў.

На нашу думку, неабходна разгледзець арэал распаўсюджвання канструкцый *ісці вады* (*малака, сена* і г. д.), *гаворана* (*пісана* і г. д.), *што...* канструкцыі з назоўнікам у назоўным склоне ў функцыі аб'екта, у тым ліку і са словамі *нада, жалка* (*жаль*). Аб гэтых канструкцыях ужо даволі многа напісана. Канструкцыю тыпу *гаворана, што...* Т. Лер-Сплавінскі, В. Дарашэўскі, А. Дорас адносілі да паланізмаў. Але яны не разглядалі балцкія канструкцыі. Працы В. Амбразаса сведчаць аб тым, што ў літоўскай мове канструкцыі тыпу *kalbeta, kad...* не менш прадуктыўныя, чым у польскай. Семантыка канструкцый (неазначальна-асабовыя адносіны) і яе структура супадаюць поўнасцю, не супадае толькі суфікс *-н-* ці *-т-*, які маніфестуе марфалагічную форму дзеяслова.

У лінгвістычнай літаратуры неаднаразова звярталася ўвага на існаванне балта-славянскіх інавацый шырокага і вузкага распаўсюджвання. Нельга не згадзіцца з думкай Э. А. Макаева, што даследчык, які імкнецца вырашыць пытанне, што з'яўляецца інавацыяй, а што архаізмам у тым ці іншым арэале, трапляе ў заганае кола²⁸. І тым не менш даследаванні гісторыкаў мовы, з якіх можна зрабіць высновы, што частка сінтаксічных канструкцый, у параўнанні з іншымі, пачала функцыяніраваць пазней, даюць падставу адносіць апошнія да інавацый.

Балта-славянскімі інавацыямі шырокага распаўсюджання можна лічыць канструкцыю *благодарыць* калу*, канструкцыі тыпу *смялей за брата*, а таксама «новы перфект». На балтыйскіх тэрыторыях гэтыя шырока распаўсюджаныя канструкцыі з'яўляюцца прыналежнасцю і літаратурных моў. На славянскіх тэрыторыях пашырэнне гэтых інавацый праходзіла спецыфічна: першыя дзве канструкцыі ўвайшлі нават у некаторыя літаратурныя славянскія мовы, апошняя ж («новы перфект») стала прыналежнасцю толькі гаворак.

Што да канструкцыі тыпу *смялей как // як брат*, якая таксама даволі распаўсюджана, то тут немагчыма з упэўненасцю сцвярджаць, што яе пашырэнне ішло з балтыйскіх ці славянскіх тэрыторый, таму што апошняя як на славянскіх, так і на балтыйскіх тэрыторыях ужываецца выключна паралельна з іншымі канструкцыямі. Яна фіксуецца на значна меншай тэрыторыі, якая ўключае ў сабе літоўскае, беларускае пагранічча, значную частку латышскай тэрыторыі, некаторыя пункты поўдня Беларусі (карта 225 ДАБМ), адзначана і на Украіне і ў некаторых пунктах Расіі (матэрыялы АЛА). У параўнанні з канструкцыяй *смялей как // як брат* канструкцыя *смялей за брата* распаўсюджана на ўсёй балтыйскай тэрыторыі, а таксама на славянскай: заходне- і ўсходнеславянскай. Пашырана яна і на тэрыторыі Беларусі (карта 225 ДАБМ), але калі на літоўска-латышскім паграніччы яна з'яўляецца асноўнай, то чым далей на ўсход, тым часцей сустракаюцца паралельныя канструкцыі, прычым у асобных мікрасістэмах фіксуюцца нават па тры сінанімічныя варыянты. Пашырана гэта канструкцыя і на Украіне, асабліва на захадзе і поўдні яе тэрыторыі²⁹, у той час як у рускіх гаворках яна практычна адсутнічае.

Канструкцыя *благодарыць калу* і яе адпаведнікі з іншымі дзеясловамі ў славянскіх мовах з'явіліся пазней. Як сведчаць польскія даследчыкі, яшчэ ў XVI ст. у польскіх пісьмовых помніках пры дзеяслове *dziękować* паралельна ўжываліся назоўнікі ў давальным і родным склоне, прычым апошні паступова замяняўся давальным. І зараз у частцы беларускіх і ўкраінскіх гаворак гэтыя канструкцыі ўжываюцца паралельна.

«Новы перфект» (формы на *-ушы, -шы*) – балта-беларуска-руская інавацыя, на думку К. В. Гаршковай і Г. А. Хабургаева, з'явіўся прыкладна ў XII ст.³⁰ Тэрыторыя распаўсюджання гэтай з'явы на Беларусі дакладна адлюстравана на карце 205 ДАБМ; карта пашырэння гэтых форм на рускай і беларускай тэрыторыях надрукавана І. Б. Кузьміной у 1984 г. «Новы перфект» – нязменная форма кароткага дзееспрыметніка незалежнага стану прошлага часу, якая ўжываецца ў значэнні рэзультатыўнага перфекта і ў якасці дзеяслоўнага выказніка. Часцей за ўсё яна характэрна для актыўных канструкцый (пры форме на *-то / -но* ў пасіўных). Спарадычна сустракаюцца мікрасістэмы, дзе ў гэтых формах фіксуюцца два значэнні: актыў і пасіў: *Пашоўшы сын у партызаны* – Яна ў сельсавет *выбраўшы*. Гэтыя формы могуць мець сталельнае значэнне (перфект стану) і акцыянальнае: *Ён прывыкшы – Пашоўшы* дадому. Даследчыкі лічаць, што тут развіццё ішло ад сталельнага да акцыянальнага перфекту.

На старажытнасць усходнеславянскіх аддзеспрыметнікавых форм як поўназначных прэдыкатаў указвае В. І. Трубінскі. Ён пераканаўча даводзіць, што выказаная А. А. Патабнёй думка аб тым, што балтыйскі дзееспрыметнік прошлага часу закончанага трывання (літ. на *-es, -usi*, латыш. на *-is, -usi*) і аддзеспрыметнікавая форма на *-ушы* ў рускіх гаворках узыходзяць як поўназначныя прэдыкаты да аднаго балта-славянскага вытоку. Даследчык адзначае, што некаторыя адрозненні ў функцыянаванні гэтых форм у балтыйскіх мовах і рускіх гаворках «не даюць ні малейшых асноўнай, чтобы отвести... гипотезу А. А. Потební»³¹. Ул. М. Гапароў і А. М. Трубачоў адзначаюць, што такія ж самыя канструкцыі вядомы і фінскім мовам³². Разам з балта-славянскімі інавацыямі шырокага распаўсюджання адзначаюцца інавацыі больш вузкага пашырэння, а таксама канструкцыі, якія тыпалагічна супадаюць альбо толькі з літоўскімі, альбо толькі з латышскімі.

Калі звярнуцца да сінтаксічнай канструкцыі *смяяцца с / з каго, чаго*,

* На Смаленшчыне ў асноўным ужываецца дзеяслоў *благодарыць*; дзеясловы *дзякаваць, падзякаваць* адзначаны толькі ў асобных пунктах.

то цэнтрам гэтай інавацыі з'яўляецца літоўская тэрыторыя; гэтая канструкцыя пашырана і на тэрыторыі Беларусі, не адзначана яна толькі на паўднёвым захадзе і паўночным усходзе (карта 224 ДАБМ).

Магчыма, з літоўскай тэрыторыі распаўсюджвалася і канструкцыя тыпу *ісі ў / в грыбы*, дзе *ў / в* адпавядае літоўскаму *į*. Гэта канструкцыя, акрамя аб'ектна-мэтавага, мае яшчэ і дадатковае працэсуальнае значэнне паступовага набыцця аб'екта, што ў літоўскай мове падтрымліваецца паралельным функцыянаваннем канструкцый *Eiti i grybaus // Eiti grybauti*. Канструкцыі тыпу *ісі ў грыбы* і на літоўскай, і на славянскай тэрыторыях полісемантычныя і маюць дадатковае значэнне кірунку. Яны семантычна маркіраваны: у якасці аб'екта выступаюць толькі назоўнікі, якія абазначаюць дары прыроды, і нават у асноўным дары лесу, маюць сему 'з мэтай набыцця', 'з мэтай збору'. Апрача літоўскай тэрыторыі, канструкцыя вядома заходнерускім тэрыторыям, а таксама Беларусі, асабліва яе ўсходу (карты 215, 216 ДАБМ); невядома яна на тэрыторыях Украіны і Латвіі.

Намі выказана думка, што з'яўленне на некаторых беларускіх тэрыторыях канструкцыі тыпу *гаварыць на маць* у сэнсе перадачы інфармацыі, якая ўжываецца паралельна з канструкцыяй *гаварыць маці / мацеры*, можна тлумачыць наяўнасцю цесных сувязяў латгалаў з крывічамі ў X – XI стст. На гэтыя сувязі ўжо звярталі ўвагу латышскія даследчыкі (Я. Эндзелін, А. Рэkena), калі разглядалі пытанне аб славянскім уплыве на латышскія і латгальскія гаворкі. Славянскім уплывам тлумачаць гэтыя даследчыкі з'яўленне ў латышскай і латгальскай мовах канструкцыі з прыназоўнікам *do*.

Канструкцыя *гаворыць на маць* адпавядае латгальскай канструкцыі *runāt uz māti* альбо *runāt uz mātei*. Прыклады канструкцыі, у якіх прыназоўнік *uz* адпавядае рускаму *на*, прыводзіць Я. Эндзелін³³. Латгалія – выключна цікавая моўная зона, у якой А. Б. Брэйдак адзначыў двухмоўе і нават трохмоўе. На астатняй латышскай, як і літоўскай, тэрыторыі пашырана канструкцыя з назоўнікам у давальным склоне. Адсюль лагічна зрабіць высновы, што канструкцыя *гаварыць на каго ў* сэнсе перадачы інфармацыі з'яўляецца латгала-крывіцкай інавацыяй, тым больш, што яна адзначана на Смаленшчыне, Віцебшчыне і Магілёўшчыне. У басейне р. Зах. Дзвіна выяўлены моўныя асаблівасці, якія супадаюць з латышскімі, часцей за ўсё латгальскімі. Намі зафіксаваны невялікі арэал распаўсюджвання канструкцыі *смяяцца пра каго, што*, у якой дзейслоў *смяяцца*, як і ў латышскай мове, у тым ліку літаратурнай, уваходзіць у поле дзейсловаў інтэлектуальнай дзейнасці. Прыназоўнік *с/з* ужываецца з творным склонам у канструкцыях з рознай семантыкай, як і ў латышскай мове: *мазаць хлеб с / з маслам, капаць зямлю с лапатай, ехаць с канём* (-на кані), *пень парос с мохам* і г. д.

Супраць аднясення канструкцыі *гаварыць на каго* да латгала-крывіцкіх інавацый пярэчыць Г. А. Цыхун³⁴, які лічыць *на*-канструкцыі (тэрмін Г. А. Цыхуна) балканаславянствамі³⁵. Яны з'яўляюцца інавацыямі, маюць значэнне наогул перадачы, а не толькі перадачы інфармацыі. Аднак у тым моўным матэрыяле, які аналізавалі мы, у *на*-канструкцыях адсутнічае значэнне наогул перадачы, а адзначаная канструкцыя *гаварыць на каго* мае значэнне перадачы толькі інфармацыі, як і ў латгальскай мове, і ўжываецца паралельна з канструкцыяй *гаварыць каму* (на Смаленшчыне). Тое, што такія канструкцыі ўжываюцца на Балканах і ў балгарскай мове, не супярэчыць нашым высновам, бо «тесныя генетычныя сувязі аб'яднаюць балтыйскія мовы з дрэвнымі індоеўрапейскімі мовамі Балкан (ілірыйскім, фракійскім і др.)»³⁶. Моўная з'ява, якая на заходне- або ўсходнеславянскай тэрыторыі ўспрымаецца як вынік балта-славянскіх кантактаў, на Балканах можа быць вынікам кантактаў з мовамі, генетычна блізкімі да балтыйскіх.

Славяна-латышскія, славяна-латгальскія і ў прыватнасці беларуска-латгальскія адносіны, на наш погляд, вельмі важная праблема. У яе вывучэнне ўнеслі ўклад і латышскія даследчыкі. У названым артыкуле Э. Блесэ разгледжаны лексічныя латышскія запазычаныя ў беларускіх гаворках Віцебшчыны. А. Непакупны прывёў прыклады лексічных палеска-латышскіх адпаведнікаў. На латышкае паходжанне тапонімаў і гідронімаў Браслаўшчыны звярнула ўвагу А. Катонава³⁷. У свой час

В. Пізані выказаў думку аб тым, што ў славянскіх і латышскай мовах ёсць агульныя інавацыі³⁸. Сінтаксічны матэрыял, які мы разглядалі, таксама сведчыць аб гэтым, таму пошукі ў гэтым напрамку неабходна прадоўжыць.

У славянскіх мовах ёсць сінтаксічныя канструкцыі, якія ўласцівы ўсім балтыйскім мовам, але разам з тым сустракаюцца і такія, якія ўласцівы толькі літоўскай, латышскай і латгалскай³⁹. Сінтаксічным балтызмаў не вельмі многа, яны часцей сустракаюцца ў сінтаксічным полі аб'екта простага сказа і перш за ўсё характарызуюць правую валентнасць дзеяслова. Сустракаюцца балта-славянскія інавацыі ў полі прэдыката – «новы перфект» – і на перыферыі поля суб'екта. У складаным сказе балтызмы не сустраляся.

Сінтаксічныя балтызмы, уласцівыя некаторым славянскім літаратурным мовам, у прыватнасці беларускай, польскай, украінскай, адсутнічаюць у рускай. Паглыбленае вывучэнне паўднёvasлавянскага арэала дапаможа высветліць новыя бакі ва ўзаемаадносінах славянскіх, балтыйскіх, ілірыйскіх, фракійскіх і інш. моў.

Вывучаючы сінтаксіс Заходняй Смаленшчыны на шырокім славянскім і балтыйскім фоне, мы прыйшлі ды высноў, што сінтаксічныя ізагласы рэдка суадносяцца з ізагласамі іншых моўных узроўняў, і нават аб тэрытарыяльнай незамкнёнасці, адкрытасці моўных зон Слав'і. Такім чынам, гэта яшчэ раз пацвердзіла думку М. І. Талстога аб тым, што ў Слав'і «цэнтр не супрапаставлен перыферыі, а супрапаставлены друг другу в различных комбинациях отдельные большие массивы»⁴⁰. Калі ўлічыць сінтаксічныя балтызмы, то тэрыторыю Слав'і можна падзяліць на тры вялікія масівы. Першы аб'ядноўвае балтыйскія мовы з беларускай, украінскай, польскай і іншымі заходнеславянскімі мовамі (у меншай ступені) і часткай рускіх гаворак, як бы не ўлічваючы іх дзялення на заходне- і ўсходнеславянскія. У другім балтызмы практычна адсутнічаюць – гэта большая частка Расіі. Калі весці гаворку аб трэцім масіве – паўднёvasлавянскіх мовах, то ў іх магчыма адлюстраванне генетычнай сувязі балтыйскіх моў са старажытнымі індаеўрапейскімі мовамі Балкан. Адсутнічаюць дакладныя межы паміж гэтымі масівамі, як і наогул яўныя моўныя межы, што пацвярджае правільнасць канцэпцыі лінгвістычнай *неперарыўнасці*.

Тэрмін *моўная неперарыўнасць*, на нашу думку, з аднаго боку, суадносіцца з тэрмінам *пераходнасць*. У гэтым сэнсе тэрмін мае дачыненне да пераходных моўных зон у сучасным моўным ландшафце. Тое, што такія зоны існуюць, сведчыць аб тым, што паміж мовамі нельга правесці дакладныя межы. Заўсёды ёсць нешта, што іх размывае. З другога боку, ёсць пераходнасць у больш вузкім сэнсе, якую мы суадносім з полем канкрэтнай моўнай з'явы. Цэнтр поля, якое можна лічыць пераходным, характарызуецца неўсвядомленым білінгвізмам, якога не адчуваюць носьбіты гаворак⁴¹. Вывучаючы гаворкі Заходняй Смаленшчыны, якія сёння з'яўляюцца пераходнымі руска-беларускімі, мы прыйшлі да высноў, што па хронавертыкалі можна адзначыць на сінтаксічным узроўні больш старажытную пераходнасць – заходне-усходнеславянскую і балта-славянскую.

Такім чынам, пераходнасць – гэта не толькі адносіны паміж мовамі А і Б на гістарычнай вертыкалі. Гэта з'ява больш складаная, супярэчлівая і шматаспектная. Межы славянскіх зон перакрываюцца, бо кожная з іх з'яўляецца на сінтаксічным узроўні незамкнёнай моўнай зонай*. Пераходныя зоны, на думку польскага даследчыка З. Шцібера, могуць з'яўляцца цэнтрамі інавацыі⁴³. Гэты погляд знаходзіць падтрымку ў многіх даследчыкаў.

З гістарычнага пункту гледжання на тэрыторыі Заходняй Смаленшчыны на сінтаксічным узроўні можна адзначыць цэнтр балта-славянскай пераходнасці, які знаходзіцца ў басейне р. Днепр⁴⁴. Як лічаць даследчыкі, славяне і балты «в области Верхнего Поднепровья веками жили друг с другом, нередко чересполосно; процесс ассимиляции балтов славянами занял несколько столетий»⁴⁵.

* У аспекце этнасінтаксісу (тэрмін А. Вяжбіцкай)⁴² межы могуць перакрываюцца ў залежнасці ад таго, якія сінтаксічныя канструкцыі вывучаюцца.

А. Л. Пагодзін, А. І. Сабалеўскі, Я. Ф. Карскі, К. Буга ўстанавілі, што ў Верхнім Падняпроўі знаходзіцца вялікі пласт балтыйскай гідраніміі – назваў рэк і азёр. У сувязі з гэтым К. Буга выказаў гіпотэзу аб усходняй прарадзіме балтаў (1924 г.). Даследаванні М. Фасмера, Т. Лер-Сплавінскага, Ул. М. Тапарова і А. М. Трубачова пацвердзілі гэту думку. Пазней вучоныя пашырылі тэрыторыю даследаванняў. У прыватнасці, беларускія тэрыторыі былі даследаваны І. Я. Яшкіным⁴⁶, а таксама А. Катонавай; балтыйскую гідранімію на пскоўскіх і наўгародскіх тэрыторыях даследавала П. Агеева, а балтыйскую і балта-славянскую геаграфічную тэрміналогію Беларусі і Украіны – А. П. Непакупны, які прыйшоў да высноў, што, «очевидно, процесс проникновения в белорусские говоры балтийской географической терминологии продолжается и в наши дни»⁴⁷. Сінтаксічны матэрыял, даследаваны намі, можа пацвердзіць гэтую думку. Усё гэта не супярэчыць гіпотэзе К. Бугі, а даследаванні Х. Моора, П. М. Трацякова і інш. пацвердзілі думку аб тым, што лакалізацыя балтаў, іх прарадзіма магла знаходзіцца ў Сярэднім Падняпроўі.

У басейне р. Днепр сінтаксічныя балтызмы ўжываюцца толькі паралельна са славянскімі канструкцыямі. Відаць, тэндэнцыя да пераходнасці на гэтай тэрыторыі працэдуецца на глыбокую старажытнасць. У Верхнім Падняпроўі «наряду с местностями, где культура балтов сохраняла свою специфику, имелись и такие местности, где культура имела смешанный «балто-славянский» характер (у першым тысячагоддзі н. э. – С. П.). Древности такого типа имеются на Днепре несколько ниже Смоленска»⁴⁸.

Нашыя назіранні сведчаць, што ў басейне р. Днепр фіксуецца цэнтр пераходнага балта-славянскага поля канструкцый *благодарыць каму // каго*; пераходнага славяна-латышскага поля *ехаць на каню // ехаць с / з канём*; пераходнага славяна-латгальскага поля *гаварыць каму // на каго*. Цэнтр пераходнага поля характарызуецца білінгвізмам, які не адчуваецца носьбіты гаворак (як ужо адзначалася, пераходнасць можа быць прадстаўлена як поле, дзе ў цэнтры знаходзяцца паралельныя канструкцыі, а на перыферыі – канструкцыі альбо балтыйскія, альбо славянскія, калі гутарка ідзе аб балта-славянскай пераходнасці). У прыватнасці, смаляне лічаць, што гавораць «па-рускі» і тады, калі ўжываюць адзначаныя канструкцыі.

На перыферыі поля, у басейне р. Сож, адзначаюцца арэалы, дзе адсутнічаюць славянскія сінтаксічныя канструкцыі, а ўжываюцца альбо тыя, якія тыпалагічна супадаюць з балтыйскімі – *благодарыць каму*, альбо з літоўскімі – *ісіць вады, мая галава баліць, учыцца уцьцельніцай*. Археологі (П. М. Трацякоў, В. В. Сядоў і інш.) выказалі думку, што на Сожы, Беразіне і Друці славяне з’явіліся пазней.

У басейне Зах. Дзвіны часцей ужываюцца канструкцыі, якія тыпалагічна супадаюць з лытышскімі / латгальскімі. Толькі тут ёсць невялікі арэал распаўсюджання канструкцый *смяцца пра каго / што*, а таксама часцей ужываецца прыназоўнік *с* з творным склонам.

На астатняй тэрыторыі пераважаюць канструкцыі, якія тыпалагічна супадаюць з літоўскімі: *смяцца з каго / чаго; ісіць вады; ісіць ў грыбы; мая галава баліць*, а таксама балтыйскія канструкцыі тыпу *сільней за брата, сільней як // как брат* і інш.

Сінтаксічны матэрыял у асноўным не супярэчыць высновам даследчыкаў, якія вывучаюць іншыя моўныя ўзроўні, а таксама высновам археолагаў у дачыненні да балта-славянскіх сувязяў.

¹ Гл.: Baltų ir Slavų kalbų ryšiai // Lietuvių kalbotyros klausimai. 1968. V. 10.

² Т о п о р о в В. Н. Балтийские языки // Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990. С. 64.

³ Гл.: К а р с к и й Е. Ф. К вопросу о влиянии литовского и латышского языков на белорусское наречие // Русский филологический вестник. 1903. Т. XLIX; Он же. Беларусь. Варшава, 1903. Т. 1. С. 125 і далей.

⁴ В u d а К. Die litauisch—weißrussischen Beziehungen und ihr Alter // Zeitschrift für slavische Philologie. 1925. V. 1.

⁵ В я р ж б о ў с к і А. А. Балтызмы ў беларускай мове // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1959. № 2; Ё н ж а. Балтызмы // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1960. № 3.

⁶ S m u ł k o w a E. Lituanizmy w białoruskim słownictwie rolniczym // *Lingua Poznanensis*, 1969. № 14.

⁷ Л а у ч ю т е Ю. А. О некоторых новых литуанизмах в белорусском языке // *Baltistica*. 1970. № 6(2). Я н а ж. Лексические балтизмы в славянских языках // *Вопр. языкозн.* 1972. № 3; Я н а ж. Словарь балтизмов в славянских языках. Л., 1982.

⁸ Ч е р е п а н о в а Е. А. К географии балтизмов в говорах Полесья // *Baltistica*. 1973. № 9(1).

⁹ S t a p k e v i č I. Karotki načyrk historji Kryvič—Belarusi // *Veda*. 1951.

¹⁰ Лексічныя балтызмы ў беларускай мове. Мн.; 1969.

¹¹ Бірыла М. В., Ванагас А. П. Літоўскія элементы ў беларускай анамастыцы. Мн., 1968.

¹² S e r e s h I. Problems in the Formation of Bielorrussian // *Supplement to Word*. New York, 1953. V. 9.

¹³ С е д о в В. В. К происхождению белорусов (проблема балтского субстрата в этногенезе белорусов) // *Сов. этнография*. 1967. № 2; Е н ж а. Еще о происхождении белорусов // *Сов. этнография*. 1969. № 1; Т р е т ь я к о в П. Н. Восточные славяне и балтийский субстрат // *Сов. этнография*. 1967. № 4; Ж у ч к е в и ч В. А. К вопросу о балтийском субстрате в этногенезе белорусов // *Сов. этнография*. 1968. № 1; Г р и н б л а т М. Я. К происхождению белорусской народности // *Сов. этнография*. 1968. № 5.

¹⁴ С е д о в В. В. К происхождению белорусов... С. 129; 115; 119, 123, 128.

¹⁵ Г о л у б о в с к и й П. В. История Смоленской земли до начала XV ст. Киев, 1895.

¹⁶ Этногенез белорусов: Тез. докл. науч. конф. Мн., 1973.

¹⁷ Балто-славянский сборник. М., 1972; Балто-славянские исследования. М., 1974; Конференция «Этнолингвистические балто-славянские контакты в настоящем и прошлом», 11—15 декабря 1978. Предварительные материалы. М., 1978; Балто-славянские этноязыковые контакты. М., 1980 и др.

¹⁸ В и д у г и р и с А., К л и м ч у к Ф. Некоторые вопросы этноязыковых процессов на балто-восточнославянском пограничье // *Этнолингвистические балто-славянские контакты в настоящем и прошлом*.

¹⁹ А р а ш о н к а в а Г. У., Г р ы н а в е ц к е н е А. І. і інш. Лексіка балтыйскага паходжання ў беларускіх гаворках // *Беларуская лінгвістыка*. Мн., 1973. Вып. 3; М а р т ы н о в В. В. Типы лексических балтизмов в белорусских диалектах // *Acta Baltico-Slavica*. Вып. 9; С т а н к е в и ч А. Об ареально-типологическом изучении балтизмов в белорусских говорах // *Baltistica*. 1988. № 24(1); Г р и н а в е ц к е н е Э., М а ц к е в и ч Ю. Ф. и др. Лингвогеографические данные белорусских говоров о балто-славянских языковых контактах // *Acta Baltico-Slavica*. 1991. Вып. 20.

²⁰ Гл.: Ш т ы х а ў Ю. Полацкія крывічы // *Полацк—Кліўленд*. 1991. № 8. С. 5, 7, 8, 6.

²¹ Bednarczuk L. Wokół etnogenezy Białorusinów // *Acta Baltico-Slavica*. 1984. Вып. 16. S. 36, 46.

²² Гл.: С о б о л е в с к и й А. И. О русских говорах вообще и белорусских говорах в частности. Спб., 1904. С. 6, 7.

²³ Б е д н а р ч у к Л. Указ. работа. С. 47.

²⁴ Гл.: Этнолингвистическая карта Беларуси, помещенная в указ. работе Л. Беднарчука. Там же Л. Беднарчук ссылается на карту В. Островского, изданную в Лондоне в 1971 г.; Ш и р я е в Е. Е. Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах. Мн., 1991.

²⁵ Гл.: S t a n g Ch. Die Westrussische Kanzleisprache des grossfürstentums Litauen. Oslo, 1935.

²⁶ Гл.: Б е д н а р ч у к Л. Указ. работа. С. 47.

²⁷ Гл.: S c h m a l s t i e g W. R. A Lithuanian Historical Syntax // *Slavica Publishers*. 1988.

²⁸ Гл.: М а к а е в Э. А. Проблемы индоевропейской ареальной лингвистики. М.; Л., 1964.

²⁹ Гл.: К о н о н е н к о В. И. Системно-семантические связи в синтаксисе русского и украинского языков. Киев, 1976. С. 72.

³⁰ Гл.: Г о р ш к о в а К. В., Х а б у р г а е в Г. А. Историческая грамматика русского языка. М., 1981. С. 336.

³¹ Т р у б и н с к и й В. И. Балтийские и восточнославянские формы нечленного действительного причастия в системе глагольных форм // *Вопросы теории и истории языка*. Л., 1969. С. 349.

³² Гл.: Т о п о р о в В. Н., Т р у б а ч е в О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. М., 1962. С. 250.

³³ Гл.: Э н д з е л и н Я. Латышские предлоги. I // *Darbu izlase*. I. Рига, 1971. С. 417.

³⁴ Гл.: Цыхун Г. А. Арэальная тыпалогія славянскіх моў: Даклад на X Міжнародны з'езд славістаў. Мн., 1988. С. 13.

³⁵ Гл.: Цыхун Г. А. Типологічныя праблемы балкано-славянскага языковага арэала. Мн., 1981. С. 24.

³⁶ Топоров В. Н. Балтыйскія мовы // Лінгвістычны энцыклапедычны слоўвар. М., 1990. С. 64.

³⁷ Гл.: Катанова Е. Некаторыя балтыйскія гідронімы басейна Зап. Двіны на тэрыторыі Беларусіі // Балтыйскія мовы: Тез. докл. Рига, 1973.

³⁸ Гл.: P i s a p i V. Baltisch, Slavisch, Iranisch // Baltistica. 1969. № 5(2).

³⁹ Гл.: Прохорова С. М. О так называемых «синтаксических балтизмах» в восточнославянских говорах // Kalbotyra. 1987. № 38(2). Яна ж. О так называемых «синтаксических балтизмах» // Baltistica. 1988. № 24(1); Яна ж. Синтаксис переходной русско-белорусской зоны: Ареально-типологическое исследование. Мн., 1991.

⁴⁰ Толстой Н. И. О соотношении центрального и маргинальных ареалов в современной Славии // Ареальные исследования в языкознании и этнографии. Л., 1977. С. 42.

⁴¹ Гл.: Прохорова С. М. К проблеме языковой переходности // Весн. Беларус. ун-та. Сер. 4. 1992. № 3.

⁴² Stieber Z. O archaizmach i innowacjach peryferycznych // Studia indoeuropejskie. Wroclaw, 1974.

⁴³ Гл.: W i e r z b i c k a A. The Semantics of Grammar. Amsterdam; Philadelphia, 1988.

⁴⁴ Карта 21 у кн.: Прохорова С. М. Синтаксис переходной русско-белорусской зоны: Ареально-типол. исслед. Мн., 1991.

⁴⁵ Третьяков П. Н. О балтах и славянах в области Верхнего Поднепровья // Acta Baltico-Slavica. 1969. Вып. 6.

⁴⁶ Гл.: Яшкін І. Я. Беларускія геаграфічныя назвы. Мн., 1971.

⁴⁷ Непокупный А. П. Балтыйская и балто-славянская географическая терминология Белоруссии и Украины // Acta Baltico-Slavica. Вып. 9.

⁴⁸ Третьяков П. Н. Указ. работа. С. 126. С. 122.

І. В. ШАБЛОЎСКАЯ

ПАЭТЫКА СЛАВЯНСКАЙ ВАЕННАЙ ПРОЗЫ

Творы на тэму другой сусветнай вайны — значны здабытак кожнай са славянскіх літаратур. Вядома ж, не ў кожнай з іх на працягу другой паловы стагоддзя тэма вайны асвойвалася аднолькава інтэнсіўна. Розны гістарычны вопыт, нацыянальныя традыцыі і псіхалагічныя асаблівасці абумовілі месца і характар мастацкага ўвасаблення праблематыкі вайны: калі ў беларускай літаратуры, напрыклад, яна галоўная і вызначальная, то ў балгарскай яе доля не такая значная; у чэшскай літаратуры франтавая тэма, як і партызанская, не маглі заняць такое месца, як у славацкай ці югаслаўскай; у польскай літаратуры, напрыклад, тэматычны стрыжань складаюць гвалтоўнасць паражэння, верасень, «інтэлігенцкія разлікі», трагедыя Варшавы і канцлагаераў; у славацкай — папоўская рэспубліка і маўклівая пакута вайскоўца; у чэшскай — пошукі пратэсту ва ўмовах Пратэктарату; у югаслаўскіх — максімалізм антыфашыстаў-рэвалюцыянераў і грамадзянская вайна; у беларускай, як амаль ва ўсіх савецкіх, — вызваленчая барацьба, гераізм на фронце, партызаны і паліцаі ў тыле, жыццё пад акупантамі...

У рознай ступені праявіліся ў славянскіх літаратурах пра вайну іх выяўленчыя функцыі: па-першае, псіхааналітычная, якая задавальняла патрэбу выгавярэння, выказаць невыносны боль і жах, па-другое, функцыя сведчання, жывога летапісання, якая дазволіла абнародаваць факты ўзрушальнага эмацыянальнага ўздзеяння. Узятая з народнай памяці, вусных паданняў, яны набывалі ў літаратуры статус мастацкага дакумента. Дзякуючы гэтым функцыям чытач знаходзіў у мастацкіх творах больш праўды пра вайну, чым у афіцыйных друку і навуцы. Комплекс пераможцаў і «зоркавая хвароба» спрыялі замацаванню за савецкай літаратурай пра вайну функцыі маніпуляцыйнай, пераважна ў

творах, што ўслаўлялі перамогу, воіна-героя, армію і правадыра (пасля развянчання культуры асобы Сталіна яго месца заняла кампартыя), паказвалі вызначаную адпаведна ролю народных мас, асуджалі ворага, індывідуалізм... Маніпулятарскай функцыі ў нейкай ступені адпавядалі такія якасці літаратуры на ваенную тэму, як публіцыстычнасць, ідэалагічная скіраванасць, напружаны батальны сюжэт. Паступова такая літаратура набліжалася да масавай з той жа заканамернасцю, з якой сацыялістычны рэалізм ператвараўся, па слухнаму выказванню А. Камю, у «ружовую бібліятэку». Афіцыйна масавая літаратура ў савецкім жыцці адсутнічала, а яе функцыі пераняў сацыялістычны рэалізм. Чым больш масавымі і «юбілейнымі» становіліся тыражы, тым істотней дэвальвавалася літаратура пра вайну. Прыгадваць пра гэту спецыфіку развіцця савецкай літаратуры даводзіцца таму, што яна адчувальная ва ўсіх літаратурах былых сацыялістычных краін, канешне, не ў аднолькавай ступені. Літаратура шукала свабоду ў эміграцыі, парадаксальна, але, здаецца, гэта мала спрыяла «ваенным» аўтарам. Віктар Някрасаў, аўтар адной з лепшых кніг пра вайну «У акопах Сталінграда», апынуўшыся за мяжой, нічога раўназначнага ёй не напісаў. Тут адчуваецца свая заканамернасць: вышэйшыя дасягненні літаратура пра вайну мае менавіта ў тых краінах, якія найбольш пацярпелі ад яе (Польшча, Беларусь, Расія, Югаславія), па абстрах якіх вайна прайшла апусцалым смерчам. Відзецца, неабходна лучнасць з гэтай палітай крывёю зямлёю, са сваім чытачом, які перажывае тое, што і сам аўтар, і таму разумее яго і стымулюе яго дзейнасць.

Ёсць яшчэ адна функцыя, якая аднолькава інтэнсіўна вызначылася ва ўсіх славянскіх літаратурах пра вайну з пачаткам крызісу таталітарызму, — філасофская. Дзякуючы ёй плённа развіваецца літаратура альтэрнатыўная афіцыйна-масавай, якая робіць акцэнт на экзістэнцыяльных праблемах, на пафасе трагічным, і скіравана да ўнутранага свету асобы. Яе можна адчуць у некаторых творах першага пасляваеннага дзесяцігоддзя (Д. Чосіч «Сонца далёка», 1951; Т. Бароўскі «Каменны свет», 1948; А. Беднар «Гадзіны і мінуты», 1956; Ц. Космач «Балада пра трубу і воблака», 1957), але як мастацкая з'ява яна складваецца ў шасцідзсятыя гады, са сваёй праблематыкай і паэтыкай, настолькі выразнай, што для яе азначэння замацоўваецца тэрмін: «ваенная проза»¹, які паспяхова канкуруе з «антыфашыстскай літаратурай» і «літаратурай пра вайну». Ваенная проза ўзнікла ў межах больш шырокай з'явы — літаратуры пра вайну. Галоўнае адрозненне — у жанравых характарыстыках ваеннай прозы, якая перастае быць толькі тэматычна-праблемнай² агульнасцю і складваецца як жанравая мадыфікацыя рамана, аповесці, апавядання. Яна існуе побач з іншымі формамі (эпічная, батальная, сацыяльна-побытавая, прыгодніцкая, баладная) прозы пра вайну.

Спецыфічная паэтыка ваеннай прозы ў славянскіх літаратурах як міжлітаратурнай агульнасці³ прасочваецца выразна дзякуючы выкарыстанню метадыкі гістарычна-параўнальнага і тыпалагічнага доследу. Маюцца ўсе падставы разглядаць ваенную прозу як эвалюцыйную мастацкую сістэму, аналагічна з такімі жанравымі разнавіднасцямі рамана, як, напрыклад, раман гістарычны, сямейны, рыцарскі, такімі жанравымі ўтварэннямі, як проза лірычная.

Ваенны раман як жанравая разнастайнасць ёсць спалучэнне сацыяльна-філасофскага рамана на ваенную тэму і экзістэнцыяльнага, пабудаванага вакол сюжэтнай сітуацыі выпрабавання асобы, чалавека, яго стасункаў з грамадствам у дачыненні да гісторыі. Ваенная проза, адпаведна, паняцце, якое абагульняе вопыт розных празаічных жанраў: рамана, аповесці, апавядання. Далёка не кожны раман, ці аповесць, тэматычна далучаны да вайны, могуць быць аднесены да ваеннай прозы. Паэтыка іх застаецца ў межах старых жанраў, як, напрыклад, раман Л. Мнячка «Смерць завецца Энгельхен» (1960), сацыяльна-псіхалагічны з дэтэктыўнай фабулай, хаця ў ім распрацавана сюжэтная лінія ваеннага

рамана (трагічны лёс партызанскага атрада), але яна не стала дамінуючай. Параўнаем раман Е. Путраменты «Верасень» (1952), сацыяльна-палітычны раман на тэму нечаканай акупацыі Польшчы і аповесць «Канец вакацый» (1977) В. Білінскага, у якой знойдзем прынцыпова новы падыход да тэмы, новы мастацкі вобраз трагічнага Верасня. Першы раман эпічны, у ім фіксуюцца падзеі, другі — філасофская прытча, якая аналізуе ўнутраны змест падзей; першы — экстэнсіўны, «перанаселены» персанажамі, другі засяроджаны на стане душы аднаго паручніка; канфлікт у першым рамане — сацыяльна-класавы-нацыянальны, у другім — перанесены ў план «асоба-абставіны», міжнацыянальны. У першым рамане іронія выяўляецца праз сатырычнае адмаўленне буржуазнай палітыкі і фашызму, у другім — іронія прасякае ўсе структуры аповесці, пераходзіць у самаіронію, выяўляецца ў кантрастнасці паміж амаль аперэтакным зачынам аповесці і трагізмам фіналу. Іронія ў Білінскага нагадвае «іронію гісторыі», пра якую пісаў Гегель.

Кампаратыўны погляд на два творы, Путраменты і Білінскага, дазваляе прыйсці да высновы, што стварэнне новай жанравай мадыфікацыі залежыць ад змен, якія наступаюць у розных кампанентах мастацкага твора, ад сувязей паміж імі, напрыклад, героем і жанрам. Прыярытэт асобы, намаганне асэнсаваць падзеі, іх чалавечы змест, трагедыю і паляка, і немца забяспечылі аповесці В. Білінскага жанравыя змены ў напрамку філасофскай прытчы. Выкарыстанне не толькі такіх адзінак аналізу, як герой, кампазіцыя, сюжэт, жанравыя, стыльовыя і моўныя адметнасці, але і сувязей (счапленняў)⁴ паміж асобнымі складаючымі мастацкага твора (аўтар — герой, пафас — канфлікт, кампазіцыя — сюжэт, канфлікт — жанр) пашырае магчымасці вывучэння міжнацыянальнай агульнасці ў адзінстве праблемнага і мастацкага аналізу.

Жанравае самавызначэнне ваеннай прозы ў межах літаратуры пра вайну — гэта вынік эвалюцыі яе праблематыкі і паэтыкі, якая адбылася на характэрных счапленнях розных элементаў мастацкага твора і выявілася ў асаблівасцях ваеннай прозы. Мянсяцца канфлікт, характар сюжэтабудавання, тып героя, судносіны паміж апавядальнасцю, споведдзю і аналітызмам. Вайна перастае быць толькі «заднікам», на фоне якога разыгрываюцца старыя як свет праблемы і пачуцці. Перад намі новая «сукупнасць дамінантаў», якая, па словах Б. Тамашэўскага, з'яўляецца «вызначальным фактарам стварэння жанра»⁵. У аснове сукупнасці дамінантаў ваеннай прозы ляжыць новая звышмэта — асэнсаванне вайны як трагедыі агульначалавечай.

Пра войны літаратура пісала спрадвеку, ад эпічных паданняў і Гамера. У канцы нашага стагоддзя склалася такая сітуацыя, калі трэцяя сусветная вайна можа стаць і апошняй. Такім чынам, вайна стала вызначальнай канстантай у філасофскім разуменні свету як адзінай узаемазалежнай цывілізацыі на планеце Зямля. Арыентаваны на будучыню ўсяго чалавецтва мянсяцца пафас ваеннай прозы ў напрамку асэнсавання гісторыі: намешчуся рух ад злобы дня да адвечных пытанняў, праз нацыянальнае да агульначалавечага, ад блокавай, класавай свядомасці да планетарнага мыслення. Большае месца і роля адводзяцца асобе, якая бярэ на сябе адказнасць за лёс чалавецтва, за будучае без вайны. Дарэчы, цікавасць да праблемы асобы была адчувальнай і на першым этапе развіцця ваеннай прозы; прыгадаем трылогію Міначы «Пакаленне», раманы Р. Яшыка «Мёртвыя не спяваюць», Р. Братнага «Калумбы. Год нараджэння 20». Але галоўная ўвага скіроўвалася ў той час на праблему героя-пераможцы, самаахвярнасці і масавасць барацьбы. У шасцідзсятых гады ваенная проза звярнулася да негероя, звычайнага чалавека, дакладней, да Асобы, у тым ліку і ворага (К. Філіповіч «Дзённік антыгероя», 1961; З. Посмыш «Пасажырка», 1962; В. Казько «Судны дзень», 1977; А. Адамовіч «Карнікі», 1980), да праблемы пераўтварэння партызанскага лідэра ў дыктатара (Е. Путрамент «Болдын»). Усім славянскім літаратурам на гэтым этапе развіцця ўласціва ўвага да чалавечага аспекту, да супярэчлівасці паводзін, матывацыйнай сферы, якая рэгулюе дзеянні і

ўчынкi, да сiстэмы духоўных каштоўнасцей з мэтай выпрабавання чалавека, гераiчнага i антыгераiчнага ў iм. I гери, i негери даследуюцца як ахвяры вайны. Гераiчны пафас перамоги, які пераважаў у лiтаратуры пра вайну, паступова ўступае месца гуманiзму трагiчнаму, асэнсаванню трагедыi вайны i трагiзму чалавечага iснавання ў эпоху войнаў i канцэнтрацыйных лагераў. Разважаннi вязня Асвенцыма Т. Бароўскага аб недасканаласцi цывiлiзацыi знойдуць своеасаблiвы працяг у В. Шаламава, вязня Калымы.

Выразна заяўляе аб сабе сюжэтна-кампазiцыйная сiтуацыя выпрабавання⁶ (смерцю, адзiнотай, памяццю, каханнем), якую можна разглядаць як аснову ваеннай прозы, найбольш адэкватную для чалавека на вайне. Януш Славiнскi пiсаў, што «выпрабаваннi вайны i акупацыi — гэта не толькi новыя пласты тэматычнага матэрыялу лiтаратуры. Яны ўвасоблены ў гiсторыка-лiтаратурным працэсе ў выглядзе невядомых раней нашай лiтаратуры «моў» — стыляў i паэтык, якiя нясуць асаблiвы адбiтак гэтых выпрабаванняў, генетычна iм блiзкiх, у iх знаходзяць тлумачэнне сваёй спецыфiкi»⁷. Для сiтуацыi выпрабавання характэрны прынцыпова новыя суадносiны пафасу i канфлiкту, узмацненне праблемы адказнасцi, унутраны маральны канфлiкт, выбар як праблема i як сюжэтных стрыжань. Абвостраны паказ ваеннага канфлiкту (жыццё — вайна — смерць) пераносiцца ўсё часцей у сферу ўмоўную, пiсьменнiк «аднаўляе» не толькi падзеi, якiя адбылiся, ці маглi быць, але ўсё часцей i тое, чаго быць не магло — аповесцi харвацкага пiсьменнiка М. Божыча «Каланэла» (1975), «Бомба» (1976). Канкрэтыку ваенных падзей замяняе iх фiласофскi працяг i сувязь з сучаснасцю. Выпрабаванне з'яўляецца мэтай твора, становiцца сюжэтам i кампазiцыяй, а сама аповесць набывае рысы прытчы (Т. Новак «А як будзеш каралём, а як будзеш катам», 1968; А. Адамовiч «Хатынская аповесць», 1972).

Прытча, якая мае бiблейскае паходжанне, усё часцей выкарыстоўваецца «ваеннымi» пiсьменнiкамі ў iх намаганнi стварыць сваю Бiблiю пакут на вайне, выпрабаванняў вайною. Прытча шырока ўводзiць плынь свядомасцi, споведзь, умоўны план, што iстотна мяняе суадносiны «вобраз — канфлiкт — сюжэт» i формы часова-прасторавай арганiзацыi твора, яго хранатоп. У творах, напiсаных адразу пасля вайны, пераважаў час мiнулы (ваенны), пасля прыходзiць чаргаванне часовых планаў: сучаснасць (час напiсання твора) — мiнулае (час вайны). Яны накладваюцца адзiн на адзiн, сумяшчаюцца, ці супрацьпастаўляюцца. З павелiчэннем адлегласцi ад вайны i прызвы пасляваеннай памяцi пашыраецца час неваенны i спакваля ўзнікае мiфалагiчны (час падзеi — час аўтара — час гiсторыi, час планетарны). Прастора перастае быць бытаваю, «iнтэр'ерам» ваенных падзей, яна пашыраецца да Сусвету: Радзiма — Бацькаўшчына — Зямля — Планета — Космас чалавечага быцця (К. Грабельшак «Нiоба», 1977).

Прастора i час ваеннай прозы заўсёды экстрэмальныя, набрынялыя катастрофай, гвалтоўнай смерцю, пакутамі. Выведзены iдэалагiзаваны, палiтазаваны чалавек выведзены за рамкi нармальнага жыцця, намагаецца выжыць, выстаяць. Лiтаратура сваiмi мастацкiмi сродкамі выпрабоўвае чалавека на здольнасць супрацьстаяць вайне не толькi фiзiчна, але i на магчымасць адолець глупства тэхнакратычнай свядомасцi.

М. Бахцiн адзначаў жанравую ролю хранатопу: «Можно прямо сказать, что жанр и жанровые разновидности определяются именно хронотопом, причем в литературе ведущим началом в хронотопе является время. Хронотоп как формально-содержательная категория определяет (в значительной мере) и образ человека в литературе; этот образ всегда существенно хронотопичен»⁸.

Гаворачы пра фiласофскую функцыю ваеннай прозы i яе ўвасабленне ў паэтыцы, нельга не прыгадаць экзiстэнцыялiзм — комплекс фiласофскiх iдэй, якi паўплываў, бадай, на ўсё мастацтва другой паловы нашага стагоддзя, у тым лiку на славянскiя лiтаратуры. Экзiстэнцыялiзм

прапанаваў новы погляд на чалавека, новы аспект чалавеказнаўства, прапанаваў «разламаць прыгожы манекен і паглядзець, чым набіты ён усярэдзіне». Трагічны гуманізм экзістэнцыялізму грунтуецца на раскрыцці праўды, самай бязлітаснай і жорсткай: любіць экзістэнцыяльнага чалавека значна складаней, чым ідэальную разумовую канструкцыю. Менавіта гэта імкненне да праўды, недазіранай і жорсткай, да праблем: чалавек і свет, чалавек і выбар у штодзённым ваенным побыце, збліжае ваенную прозу з французскім варыянтам літаратурнага экзістэнцыялізму.

Беларускі пісьменнік Васіль Быкаў выказаў свае адносіны да экзістэнцыялізму ў інтэрв'ю 1986 г.: «...Каму мне очень близок... в экзистенциализме, как в философии, много положительного, хорошего и умного, и честного по отношению к жизни. А «Чума» — это, как еще Твардовский говорил, — «евангелие двадцатого века»⁹. У той жа час ёсць свая ўнутраная логіка, якая абумовіла экзістэнцыяльнасць славянскай ваеннай прозы, яе пазытку, эксперыментальнасць сітуацыі выпрабавання. Яна ў значнай ступені адрозніваецца ад экзістэнцыялісцкай канцэпцыі свету і чалавека. Прымаючы трагізм абставін і ваеннага лёсу людзей, славянскія аўтары, тым болей савецкія, асабліва тыя, што змагаліся на фронце са зброяй у руках, намагаюцца абараніць чалавека, свядомага ў сваім антыфашысцкім выбары, здольнага перасіліць свой «унутраны», але не біялагічны фашызм. Гэта тычыцца вобразаў герояў антыфашысцкай барацьбы, якія цалкам адпавядалі рэчаіснасці, працягвалі гуманістычныя народныя традыцыі («Сотнікаў» В. Быкава, раманы М. Лаліча «Разрыў», 1955, «Стогн-гара», 1957).

У славянскай ваеннай прозе пераважае іншае разуменне чалавека, чым, скажам, у раманах чэшскага пісьменніка Йозефа Шкворэцкага «Маладушныя» (1958), ці «Дзённік варшаўскага паўстання» (1970) М. Бялашэўскага¹⁰, альбо раманах Л. Бучкоўскага, Б. Пекіча, дзе на першым плане адзінокі аўтсайдар і запіс пльні яго свядомасці, часам падсвядомасці. Зусім іншы стыль вынапрамак у славянскай літаратуры пра вайну, які прадстаўляюць гэтыя творы, несправядліва недаацэньваўся ў савецкай навуцы. Тым не менш ён плённы пры адлюстраванні трагізму чалавечага быцця, адзіноты і бездапаможнасці, нават закампліксаванасці асобы ў ваенных абставінах. Але гэты падыход не эфектыўны, калі даследуюцца гераічнае і выбар калектыўнага супраціўлення, таленавіта і пераканаўча адлюстраваныя з сацыялістычных пазіцый. Такім чынам, падкрэслім, што ваенная славянская проза, ставячы чалавека ў экзістэнцыяльныя абставіны, далёка не заўсёды прымае экзістэнцыялізм як комплекс ідэй, нярэдка спрачаецца з ім, як гэта робіць Васіль Быкаў. Нездарма, відаць, ён спасылаўся ў працытаваным інтэрв'ю на «Чуму» А. Камю, а не на «Чужаніцу», ці «Падзенне», творы, як вядома, розныя ў асэнсаванні абсурднага чалавека.

Васіль Быкаў адданы ваеннай тэме. Вось ужо на працягу сарака гадоў, за рэдкім выключэннем, ён працуе ў жанры аповесці, невялікай па памеры, напружанай па сюжэце і дзеянні, якое ўкрыжавана паміж жыццём і смерцю на эксперыментальнай сітуацыі выпрабавання на вайне. З першага апавядання «Смерць чалавека» (1951) і да аповесцей апошніх гадоў Быкава цікавяць экзістэнцыяльныя пытанні, душэўныя пакуты, сітуацыі часам амаль абсурдныя, у якіх чалавек цалкам безабаронны.

Эталонай для ваеннай прозы можна лічыць аповесць «Пастка» (1962), у якой апісваецца складаны і забытаны лёс лейтэнанта Клімчанкі: бой, паранены Клімчанка трапляе ў палон, прапаноўвае здрады, патрабуецца толькі зачытаць праз дынамік тэкст, звярнуцца да сваіх вайскоўцаў паімённа і прапанаваць ім здавацца ў палон; лейтэнант хоча перахітрыць ворага, якому, дарэчы, прыслужваюць памагатыя з палонных, сваіх, але абставіны робяць яго здраднікам — тэкст агіткі зачытаны быццам ад яго імя; лейтэнант у адчаі марыць аб смерці як збавенні, але яго не забіваюць, адпускаюць да сваіх, чакаюць пацешыцца з відовішча,

як свае заб'юць гэтага «запраданца». Сітуацыя падобная да апавядання Сартра «Мур» (1939), абсурдная, непадуладная чалавеку, якога робяць здраднікам абставіны. Філасофскі пафас аповесці «Пастка» пераводзіць эпізод з вайсковага жыцця лейтэнанта-пакутніка ў план агульначалавечых пакут, пакут на ўсе часы: «У нейкі кароценькі міг Клімчанка адчуў сябе мурашкаю і ўладаром адначасова, быццам з парога вечнасці на секунду зірнула ў яго твар вялікая, непазнаная ў жыцці сутнасць быцця. На некалькі кароценькіх секунд, страціўшы адчуванне сябе, як бы растварыўшыся ў небыцці, ён узнёсся над гэтым прасторам: вялізнай скрываўленай зямлёй, над траншэяй, ровам і нават уласнай хуткай пагібельлю»¹¹. Вось гэта вялікая, непазнаная ў жыцці, сутнасць быцця і ёсць, відаць, галоўная мэта твораў Быкава.

Нездарма, ведаючы вайну канкрэтную, Быкаў стварае сітуацыі жорсткія, трагічныя; відаць, таму ён бяжыць ад пераможнага пафасу, каб засяродзіцца на паражэнні, ставіць пытанні, шукае адказы дзеля таго, каб чалавек зразумеў меру сваёй віны і адказнасці, а чалавецтва не забылася на трагічных ўрокі другой сусветнай і зберагло жыццё на планеце. Вайна, па Быкаву, заўсёды недарэчная, непатрэбная па вялікім рахунку, нават, калі і справядлівая. Цана, якую плаціць за перамогу, — непараўнальна вялікая — чалавечыя жыцці. У творах Быкава не зацікавае боль па ахвярах вайны, забітых, пакалечаных, ён не даруе гвалт і зверствы, жорсткасць і здзекі. Яго цікавяць не пераможныя рапарты, а пытанне «чаму». Чаму адступалі, чаму не шкадавалі, чаму спатрэбілася столькі герояў, столькі ахвяр? Чаму чалавек здраджваў? Што адбываецца ў космасе яго душы? Пра гэта пісьменнік сказаў: «...мяне цікавяць у першую чаргу не сама вайна, не яе побыт, і не тэхналогія бою, хоць усё гэта для мастацтва таксама важна і цікава, але галоўным чынам — унутраны свет чалавека, магчымасці яго духу»¹².

Быкаў стварае свой асаблівы варыянт экзистэнцыяльнай аповесці-выпрабавання, ставіць у цэнтр чалавека, нават тады, калі дасканала апісвае батальныя сцэны. Баталістыка ў ваеннай прозе адсоўваецца на другі план, яе памяншаюць «кампенсуецца» аналітычным падыходам да падзей, якія рэканструюцца даволі ўмоўна, па законах прытчы, а не сацыяльна-бытавога жанру.

У многіх творах Быкава выразна праявіліся два часовыя планы, падзеі вайны аднаўляюцца як бы ў асадцы сучаснасці, часу пасляваеннага. Не дае «памяць вайны» спакою герою аповесці «Мёртвым не баліць» (1965), якая ў свой час выклікала незадаволенасць афіцыйнай крытыкі. Не прыйшлася да спадабы менавіта жорсткая праўда пра цану сталінскай перамогі, пра бязглуздыя загады і лжыва-ліслівыя рапарты, пра даносы на так званых «ворагаў народа», пра таталітарны недавер да сваіх і «стрэлы з тылу».

Праблемы сумлення, адказнасці, неабходнасці даведацца пра ўсю праўду — вось змест аповесці «Мёртвым не баліць», у якой Быкаў працягваў сваё вяртанне ад Перамогі ў глыбіні перажытага чалавекам на вайне, якая была і вялікім выпрабаваннем для асобнага чалавека, але і паражэннем для чалавецтва, гісторыі, цывілізацыі.

Назва аповесці В. Быкава «Кар'ер», адной з апошніх, напісанай ў 1987 г., сімвалічная: гэта і месца дзеяння, і сюжэтны каркас, і галоўнае — «філасофскі айсберг». Гэта і ўмоўная мадэль, якая ўплывае на жанравыя структуры і арганізацыю твора. Аповесць складаюць сем раздзелаў, кожны з якіх, акрамя апошняга, таксама мае сваё чаргаванне часу: «сёння — вайна». У фінальным кароценькім раздзеле — апошні трывожны сон героя пад грохат бульдозераў, якія зраўнавалі кар'ер, не толькі пусташ на ўскрайку мястэчка, але і кар'ер памяці, ваеннай памяці героя. Два планы — канкрэтна-гістарычны і ўмоўны, — характэрныя для прытчы, даўно адзначаюцца крытыкамі Быкава (В. Буран, І. Дзядкоў), але, як мне ўяўляецца, у «Кар'еры» ўзмоцнены менавіта ўмоўна-філасофскі. Заўдавелы адзінокі пенсіянер Агееў, пасля двух інфарктаў на працягу цэлага лета раскопчае стары кар'ер, каб ачысціць сумленне і знайсці

доказы сваёй невіноўнасці. Ваеннае мінулае — гэта «непамерныя мукі чалавека, якія не праходзяць марна». Герой аказаўся бездапаможным у экстрэмальных абставінах вайны, яго ініцыятыва вядзе да правалу, а жаданне жыць сумленна — да эгаізму.

Маральны максімалізм Быкава грунтуецца на пачуцці адказнасці і сумленнасці перад сваім народам, на пачуцці абавязку перад чалавецтвам і вечнасцю. Яго герой бярэ на сябе гэту адказнасць, аўтар не дазваляе яму хавацца ў сваю «вішу», не дазваляе ратаваць сябе любою цаною, не дазваляе здрады. Васіль Быкаў не раз паўтараў, што ўсю праўду вайны літаратура пакуль не выказала, яна захоўваецца ў памяці народнай. З гэтай невычарпальнай крыніцы жыцця не толькі беларуская ваенная проза, высокія меркі народнай маралі знойдзем у большасці кніг пра вайну, створаных у славянскіх літаратурах.

Прыгадаем манументальны ваенны твор славацкага пісьменніка Ладзіслава Цяжкага «Амін-Марыя. Самыя добрыя салдаты» (1964), «Евангелле ротнага Матуша» (1979), які, магчыма, «знешне» больш нагадвае эпас, трылогію, але па ўнутранаму складу, па светаўспрыманняю ён адпавядае ваеннай прозе, перагукваецца і з творамі Быкава. Папершае, галоўнае ў творы — праблема асобы, пакут яе на вайне, «свінскай» для Мацея Зраза, нявольніка ўсходняга фронту. Вайна — абсурдная ў філасофскім яе вымярэнні, такой і адчувае яе славак, які ваюе пад прымусам. Ідэя абсурднасці вайны ўзмоцнена гістарычным ракурсам (сямейная хроніка Зраза), які надае эпапеі Цяжкага біблейска-міфалагічнае вымярэнне. Па-другое, галоўная ўвага засяроджана на душы героя, яго нацыянальнай агульначалавечнасці, таму батальны план прадстаўлены фрагментарна. Па-трэцяе, сіла Мацея Зраза, яго абаяльныя прастата і мудрасць — у лучнасці з роднай зямлёю, народам і маці: яе апавяданні пра тое, што вайскоўцы павінны быць толькі добрымі, Мацей Зраз запомніў на ўсё жыццё, можа, менавіта яны выратавалі яго душу ад «свінскай» вайны. Манументальны эпас Л. Цяжкага пераконвае ў плёнасці мастацкай лірычнасці, метафарычнасці, умоўнасці і філасофскага асэнсавання, якія вызначаліся ў ваеннай прозе.

Ва ўсіх славянскіх літаратурах прасочваецца агульная тэндэнцыя эвалюцыі мастацка-вобразнай сістэмы твораў пра вайну: ад дакумента і хронікі да філасофскага асэнсавання факта, ад рамантычнай героікі — да выпрабавання крытэрыяў гераічнага, ад сацыяльна-эпічных форм — да ўмоўна-метафарычных, да прытчы, нарэшце, ад літаратуры пра вайну — да ваеннай прозы. Ваенная проза, якая замацавалася ў пшасцідзесятых гадах, такім чынам, выконвала і яшчэ адну функцыю — вяртанне да мастацтва праз новую экзистэнцыяльную паэтыку.

Беларуская літаратура перажыла час эстэтычнай несвабоды, калі, напрыклад, параўнанне твораў Быкава і Камю не было дазволена; прыгаданае мною інтэрв'ю ў «Кніжном обозрениі» ужо сведчыла аб істотных зрухах у гэтым накірунку. Між тым, цікавасць літаратуры пра вайну да экзистэнцыяльных праблем арганічная і выклікана не толькі ўплывовымі фактарамі, але і логікай яе развіцця. Ваенная проза вяртала чалавека заідэалагізаванага, таталітарнага да этычных каштоўнасцей, да духоўнага існавання, ад класавага да агульначалавечага — у гэтым, перш-наперш, прызначэнне філасофскай функцыі ваеннай прозы, так бы мовіць, яе экзистэнцыяльнасці.

Славянская літаратура пра вайну — гэта унікальны феномен, які ствараўся на працягу паловы стагоддзя, у пераважнай большасці ўдзельнікамі вайны і таму ён генетычна, псіхалагічна, філасофскі звязаны з рэчаіснасцю, жыццём сваіх народаў і сваіх краін, адлюстроўвае і высокае, і нізкае, і гераічнае, і трагічнае другой сусветнай вайны, як яе перажылі славянскія народы. Што тычыцца ваеннай прозы, то ў ёй пераважае, як адзначалася, філасофска-умоўнае перасэнсаванне такіх паняццяў, як вайна айчынная, другая сусветная, апошняя на сённяшні дзень, і тая, што можа стаць апошняй для ўсяго чалавецтва.

¹ Для абазначэння літаратурных твораў, прысвечаных вайне, у славянскіх краінах існуе багата тэрмінаў: антываенная, антыфашысцкая, literatura wobec wojny i okupacji, книжвеносто НОБ и революции, ратна проза, ратни роман, powstalecka próza, valesný roman.

² Ідэя аб тым, што «кніга пра вайну» набывае жанравыя якасці, спецыфічную паэтыку, выказвалася вучонымі розных краін. Гл. напрыклад: I. Kusý. Premeny povstaleckej prózy. Bratislava, 1974; Я р о с и н с к и й З. // Литература европейских стран социалистического содружества. М., 1983; S t a w i n s k i J. // Literatura wobec wojny i okupacji. Wrocław: Ossolineum, 1976; Н и ч е в Б. Современный болгарский роман. М., 1983; Т о п е р П. Ради жизни на земле. Литература и война. Традиции. Решения. Герои. М., 1985.

³ Тэорыя вывучэння міжлітаратурных агульнасцей (супольнасцей) распрацавана Д. Дзюрышным. Гл.: Д ю р и ш и н Д. // Функции литературных связей: на материале славянских и балканских литератур. Цеслав; М., 1992; Д ю р и ш и н Д. Теория сравнительного изучения литературы. М., 1979; D u r i š i n D. Teória medziliterárneho procesu. Bratislava, 1985.

⁴ Л. М. Талстой у пісьме П. Страхаву, дзе ішла гаворка аб розных прачытаннях «Ганны Карэнінай», звярнуў увагу на неабходнасць крытыкі кіраваць чытачом «... в том бесконечном лабиринте сцеплений, в котором и состоит сущность искусства, и к тем законам, которые служат основанием этих сцеплений» (Т о л с т о й Л. Н. О литературе. М., 1955. С. 156).

⁵ Гл.: Т о м а ш е в с к и й Б. Теория литературы. Поэтика. М.; Л., 1930. С. 159.

⁶ М. Бахцін карыстаецца тэрмінам «раман выпрабавання» (Prüfungroman) у дачыненні да грэчаскага рамана, спасыласца на даследчыкаў літаратуры барока, якія яго засвоілі раней (Б а х т и н М. // Литературно-критические статьи. М., 1986. С. 143). Сітуацыя выпрабавання ў вяснянай прозе арганізавана вакол ідэі экзістэнцыяльнага выпрабавання чалавека ў экстрэмальных абставінах.

⁷ С л а в и н с к и й Я. // Поиски и перспективы. М., 1978. С. 234.

⁸ Б а х т и н М. Указ. сач. С. 122.

⁹ Б ы к о в В. // Книжное обозрение. 1986. 20 июня. С. 8.

¹⁰ Польская даследчыца М. Яніон засяродзіла ўвагу на пытаннях паэтыкі і формы менавіта «псіхалагічнай прозы». Гл.: J a n i o n M. // Literatura wobec wojny i okupacji. Wrocław, 1976. S. 187 і далей.

¹¹ Б ы к а ў В. Збор твораў у 2 т. Мн., 1974. Т. 1. С. 487.

¹² Б ы к а ў В. // Праўдай адзінай. Мн., 1984. С. 66.

А. А. ЛОЙКА

ТЫТАН РЭФАРМАЦЫЙНАГА РУХУ БЕЛАРУСІ

У 1582 г. мінала 20 гадоў з дня надрукавання Сымонам Будным у Нясвіжы беларускіх кніг «Катэхізіса» і «Апраўданна грэшнага чалавека». Юбілею, аднак, ніхто не святкаваў. Больш таго, — гэты (1582) год стаў годам першага адлучэння Буднага ад абшчыны за «бязбожныя перакананні і дзеянні». За першым адлучэннем наступіла другое — у 1584 годзе, нягледзячы на тое, што Будны, спадзеючыся на захаванне адзінства ў лагера арыянаў, пасля першага адлучэння ад некаторых сваіх вельмі крайніх сцвярджэнняў у крытыцы Новага завету адрокся. Ды не адрачэння праглі апаненты Буднага, — ягонага знішчэння, поўнай дыскрымінацыі — усецаркоўнай, усенароднай, уседзяржаўнай. Пасля другога адлучэння для Буднага наступала паласа адзіноцтва — доўгага, ледзь не дзесяцігадовага. Ён памёр 13 студзеня 1593 г. у самотным сваім апошнім жыццёвым прыстанішчы — у Налібоках у Вішневе. З нечаканай ласкі езуіта С. Рэшкі па ім застаўся партрэт. Бо Рэшка не толькі пакінуў жудаснавідовішчавыя ўспаміны пра апошнія дні жыцця Буднага, але ў свой рукапіс, прадназначаны для папы рымскага, ён не без таленту ўпісаў профіль свайго зацятага ворага. Профіль урысаваны ім быў у хвалі нібыта кіпячай у пекле смалы, з якое адно што вынырае галава з падабізнай ненавіснага езуіта чалавека. Сённяшні глядач твая хвалі можа ўспрымаць і за хвалі міфічнай Леты, у якой так лёгка кануць. Сымон Будны ў Лету забыцця кануць не мог. Прычынаў на тое было больш, чым дастаткова.

Сымон Будны найперш прадаўжальнік справы Ф. Скарыны, і не толькі друкарскай, хоць гэтая пераемнасць навідавоку (шрыфтам буднаўскае выдаёнае вельмі падобнае да скарынаўскіх віленскіх друкаў, а зварот да простага чалавека непасрэдна на жывой народнай мове — гэта ўжо і, па-другое, паказвае Буднага-друкара і аўтара «Катэхізіса» як непасрэднага і ідэйнага паслядоўніка Ф. Скарыны).

Але пераемнасць і сувязь Сымона Буднага з Ф. Скарынам куды глыбей, чым можа здацца на першы погляд. І гэта нягледзячы на тое, што Будны адышоў ад беларускасці, і, як лічаць навейшыя даследчыкі, «...плынь рэфармацыйная Скарыны і плынь рэфармацыйная Буднага... не злучаліся і не пайшлі адным культуратворчым рэчышчам...»¹. Ды, калі быць больш дакладнымі, то трэба найперш сказаць, што ў перыядзе беларускамоўным Будны цалкам лучыўся з традыцыяй Скарыны, і яны толькі тады не ішлі ўжо «адным культуратворчым рэчышчам», калі Будны адышоў ад беларускасці. Тым не менш і адышоўшы ад беларускасці, Будны ў агульнафіласофскім плане як гуманіст і асветнік быў дзеячам, які непасрэдна ўсё жыццё прадаўжаў гуманістычную і асветніцкую справу Ф. Скарыны.

Такім чынам, вывучэння, пазнання ад гісторыка старабеларускай

літаратуры роўна патрабуюць як ранні перыяд дзейнасці Сымона Буднага, так і ў цэлым яго воблік як дзеяча рэфармацыі, асобнага яе ідэолага. Ідэолагам жа Будны быў настолькі асобным, што нездарма ягоныя сучаснікі староннікаў Сымона Буднага сталі йменаваць буднаі-тамі.

Што ж трэба вылучаць найперш у канцэпцыі буднаіта Сымона Буднага? Найпершым у ёй — ідэал свабоды. «Гэта цудоўная і асаблівая свабода», — так мог сказаць толькі паэт, так сказаў Сымон Будны, прычым ён жадаў, каб свабодны ў свеце быў кожны чалавек. «Трэба было б, — пісаў ён, — каб у нас была свабода гаварыць пра боскія справы не толькі вучоным, але і простым людзям...» У Ф. Скарыны быў усё-ткі пэўны элітарызм, калі ён пісаў, што пан Бог пасылае паспольшству дактароў навук дзеля большага разумавання справаў боскіх і зямных. Будны безагаворачны ў патрабаванні свабоды і доктарам навук і ўсім людзям простым.

Увогуле дэмакратызм Сымона Буднага — гэта другая з каардынат яго грамадзянскай пазіцыі, яго жыццёвай канцэпцыі, яго свабоды мыслі і незалежнасці творчай, індывідуальнай паставы. І ў гэтым Будны — непасрэдным пераемнік Скарыны, бо ж і зварот да людзей простых і да мовы простага народа — гэта ж таксама прамыя паказчыкі праяў найвышэйшага дэмакратызму. У прадмове да «Катэхізісу», звернутага да маладых князёў Радзівілаў, Будны якраз выявіў залацінкі свайго патрыятызму, свайёй беларускасці, якіх зноў жа не праявіў бы, каб не быў у абсягу сілавога поля вялікага дэмакратычнага напружання. Дэмакратызм заўсёды нараджае патрыятызм. Так і заклік Буднага да сыноў князёў Радзівілаў, каб яны «...не толькі в чужеземскіх языцех кохали, але быся тежъ ваши княжескіе милости и того здавна славного языка словеньскаго размилovati и оным ся бавити рачили...», — гэты заклік быў на хвалях самага шырокага дэмакратызму Буднага-буднаіта. Менавіта звужэнне абсягаў буднаўскага дэмакратызму, уплывы на яго палітычнай кан'юнктуры, не пазбаўленай вялікадзяржаўнасці, спынілі ў Будным патрэбу ў беларускім слове, увагу да яго.

Вядома, што ў сваім беларускім патрыятызме Сымон Будны быў таксама непасрэдным пераемнікам патрыятызму Ф. Скарыны, прычым, звяртаючы свой заклік любіць роднае слова да феадальных вярхоў, Будны рабіў яго ўжо вострасацыяльным і спалучаў з пэўным крытыцызмам.

І яшчэ ў трох параметрах тыпалагічнай блізкасці трэба бачыць Ф. Скарыну і С. Буднага: у іх рацыяналізме, маралізме, правазнаўчай зангажаванасці.

Сымон Будны — рацыяналіст да мазгу касцей. Культ рацыё — ягоны культ. Усё браць на одум, пад сумненне — дзеля ісціны, дзеля спасціжэння яе. Мана, ілжа, фальш — гэта першыя ворагі Сымона Буднага; ён іх нясцерпна не выносіць, ён іх не прамоўчвае, ён гатоў цяпець усе мукі і кары, але не адступіць ад таго, што яму здаецца праўдай, што ён ужо адкрыў для сябе, як праўду, і не можа яе ўтаіць ад іншых і не можа бачыць, як іншыя застаюцца ў аблудзе, падмане, а тым болей, калі іншых нехта свядома або бяздумна падманвае, затуманьвае, абалваньвае. Вось тут характар Сымона Буднага і заяўляе аб сабе, не шкадуючы сябе, нягледзячы ні на што. Рыцар праўды, ісціны, вораг ілжы, Будны разумее, ведаў, што ён «пахне агнём», што ён можа стаць ахвярай інквізіцыі («Прадчуваю, — пісаў ён, — што будучь крычаць: ашуканец, у агонь яго...»). Але Будны не мог не гаварыць і не патрабаваць, каб яго выслухоўвалі і патрабаваў слова розуму, навуцы, адукацыі. Культ розуму ў Сымона Буднага — з культу Прамудрасці Боскай Ф. Скарыны, толькі ўзвышаны ўжо да той ступені крытыцызму, калі Бог, як друг Сакрату, не вышэй праўды, а ісціна вышэй, тым больш тады, калі праўда зацёмнена, прыхавана імем Бога, зыначана падманам, маной, ілжывасцю. Свядамай ілжывасцю!

Сымон Будны перш за ўсё менавіта змагар супраць ілжы, якую, як

часта на свеце людзі бачачы, не бачаць, чуючы, не чуюць. Сымон Будны — не супраць Бога, але ён супраць выдуманка навокал Бога — найперш біблейскіх, талмудысцкіх, дагматычных. Сымон Будны супраць Тройцы, супраць прызнання Бога-айца, і Бога-сына, і Бога-духа святога, бо ён не можа сваім рацыё прыняць боскасць Бога-сына, народжанага з улоння маці як чалавека, а паводле хрысціянскай догмы, нібыта ад духа, які сыйшоў на маці. Хрыста Сымон Будны прызнае, але толькі як дасканалы чалавек, вартага пашаноты, магутнага сваім прыкладам службы Богу, цнатлівасцю, ідэальнасцю. Але для Сымона Буднага Бог адзіны — вышэй Бога-сына, і прычым тут Бог-дух, калі мудры чалавек павінен верыць не ў міфы і байкі, а ў прынятую ім існасць Вышэйшага, Боскага пачатку. Ні ў Ісуса, ні ў Бога-духа не верылі людзі да Евангелля. Па Старому Пісанню, па Бібліі іўдзеі верылі ў адзінага Бога — па Майсееваму закону. Сымон Буднага як рэфарміста, як антытрынітарыя яго супраціўнікі пачалі пагэтам абвінавачваць у ерасі жыдоўствующих або паўжыдоўствующих. А названыя ерасі былі ні пры чым: проста крытычны розум Сымона Буднага адкідваў ад Свяшчэннага Пісання неверагоднае і не веру ставіў на першы план, а веды, разуменне. Паставіўшы на першы план веды, а не веру, Сымон Будны, па-першае, і стаў буднаітам.

Па-другое ж, Сымон Будны стаў буднаітам, будучы ўжо арыянінам, сацыянінам, антытрынітарыем, калі ён зайшоў у сваёй крытыцы ўсіх адгалінаванняў еўрапейскай Рэфармацыі настолькі далёка, што яго былыя папличнікі-адзінаверцы загамавілі аб адлучэнні свайго былога брата за «бязбожныя перакананні і дзеянні». Перакананні ж былі ад светлага рацыё.

Рацыяналіст не можа не быць асветнікам. Будны-асветнік заявіў аб сабе ўжо з часоў прадмовы да свайго «Катэхізіса», калі са здавальненнем пісаў у лісце да Булінгера пра Радзівіла-мецэната, што ён «пажадаў убачыць адукаванымі ўсіх людзей сваіх вялікіх уладанняў». Гэта зноў жа было ў духу Скарыны-асветніка, яго распаўсюджвання духоўнасці і навучання, яго клопатаў аб чалавеку дасканалым. Будны сцвярджаў: «Бо не в лое кохаеця Господь», — гэтым падкрэсліваючы духоўнасць Бога і рэлігіі і што дзеля духоўнасці ёсць рэлігія, дзеля разумнага, дасканалы чалавек ёсць.

Разумны, дасканалы чалавек для С. Буднага, як і для Ф. Скарыны, — гэта чалавек добры. Тут, у маральным пафасе, С. Будны і Ф. Скарына якраз цалкам супадаюць, бо перафразіроўка формулаў біблейскай маралі сутнасці не мяняла ж. І пагэтам, калі чытаем у Буднага патрабаванне да чалавека, «каб ён іншаму рабіў толькі тое, чаго сам жадае, каб яму іншыя рабілі...», ці калі Будны прапануе сваім супраціўнікам «...вучыцца чаму-небудзь добраму і ў ерэтыкаў», то адразу ўспамінаюцца і аналагічныя сентэнцыі ў прадмовах Ф. Скарыны, і аналагічная ж скарынаўская афектацыя высокай маральнасці.

Яшчэ шырэй, аднак, чым Ф. Скарына, С. Будны аддаваўся справам законнасці. Гэта й не выпадкова: 60—80-я гады — час распрацоўкі статутаў 1566, 1588 гг. — былі яшчэ ў большай ступені законатворчымі, чым гады стварэння першага Статута ВКЛ 1529 г. Дух часу накладваўся і на дух Буднага — рацыяналіста і асветніка. Пагэтам ж у яго напісалася і асобная юрыдычна-прававая кніга — «Аб уладзе мяча», пагэтам ж пытанні права, прыроднага закона не адпускалі Буднага ледзь не ў кожным з яго выступленняў.

Чым жа, аднак, вылучыўся Сымон Будны, выйшаўшы за абсяг беларускасці і скарынаўскіх традыцый і стаўшы ўласна буднаітам? Беларуская літаратуразнаўства адказ на гэтае пытанне ўжо дало. «Будны, — пісаў адзін з фундаментальных яго даследчыкаў Я. І. Парэцкі, — пайшоў далей за ўсіх арыян у крытыцы рэлігійных догмаў, проціпаставіўшы арганізацыю грамадства на аснове розуму арганізацыі на аснове рэлігіі»². Іншымі словамі, С. Будны сваёй крытыкай Свяшчэннага Пісання пераключаў грамадскую думку на арыентацыю проста на розум, на ра-

зумныя асновыдзейнасці чалавека. «Будны, — робіць вывады той жа даследчык, — расхітваў асновы пануючай каталіцкай рэлігіі і рэфарматарскія вучэнні, што пайшлі ёй на змену, але ён трактаваў іх не як падман, а як скажэнне ісціны...»³. Будны імкнуўся ўзвысіць чалавека да ўзроўню Бога, дасканаліць чалавека па падобнасці да Бога, замацаваць рэлігію ў яе інтэлектуальнай прыймальнасці — пры Богу, які не аплецены міфамі і паданнямі, а прымаецца рацыянальным чалавекам як звышшчота, уяўленая, але на іконе не рысаваная. Будны ў гэтай сувязі быў, напэўна, не без намеру пачаць, зацвердзіць новую рэлігію, новую царкву.

У сувязі з апошнім аказваюцца супярэчлівымі тыя вывады сучасных даследчыкаў, якія гавораць аб эвалюцыі С. Буднага «ад кальвінізму да пантэізму і нават атэізму»⁴. Бо, думаецца, нельга тэндэнцыйную рэляцыю ідэалагічнага супраціўніка аб апошніх днях жыцця Сымона Буднага, паводле якіх Будны выракаецца і Бога, і Хрыста, прымаць за доказ яго атэізму. Хутчэй за ўсё там тады быў крык душы з'адзіночанага чалавека, можа, ужо і не без перападаў яго ў здзяцінеласць, у якую-небудзь старэчную горычную раздражнёнасць ці нават у душэўную хваробу: дало сябе знаць адлужэнне, паражэнне ідэі жыцця, асуджанасць амаль на доўгае дзесяцігоддзе духоўнай катаргі. Ідэя ж жыцця Сымона Буднага — гуманіста, асветніка, рэфармацыйнага дзеяча-буднаіта больш чым ясная: яна за чалавека свабоднага, дасканалага, богападобнага, шчаслівага, добрага пры Богу, які не ў павуцінні займшэлых міфаў і догмаў, а ў арэоле Вышэйшасці, Духоўнасці, што розум чалавечы прымае як вышэйшае Разуменне, Дасканалае. Прышоўшы цераз крытыцызм свайго розуму менавіта да гэтых ідэяў, Сымон Будны і стаў у жыцці буднаітам, і не буднаітам памерці ён не мог. Толькі той, хто хацеў бы, каб такі чалавек, як Сымон Будны, выжыў з розуму, хто падаваў саму страту розуму ім, вядома ж, як кару Божую адступніку, толькі той памкнуўся навязаць і сучаснікам і нашчадкам ману аб святлейшым розуме нашага Беларускага Сярэднявечча — аб Сымоне Будным. І гістарычная драма С. Буднага яшчэ і ў тым, што драма ягонага жыцця са смерцю ягонай так і не скончылася: той, хто сам усё жыццё распялёньваў Бога з маны, ілжы, догмаў, міфаў, той сам яшчэ і ў канцы ХХ ст. не дачакаўся падобнага ж распеляннаня.

У гісторыі старабеларускай літаратуры роля Сымона Буднага вельмі істотная, значэнне яго ў ёй — першаступеннае, але не без адмоўнага ўплыву. Як прадаўжальніка ў Беларусі першадрукарскай справы Ф. Скарыны, як перакладчыка кніг на беларускую мову, як беларускага сярэднявечнага публіцыста роля і значэнне Сымона Буднага першаступенныя. Менш усяго ў культуру беларускага народа ўнёс Сымон Будны — буднаіт, хоць як ідэолаг рэфармацыі ён быў першамаштабнай еўрапейскай фігурай, — не без адраджэнчаскіх тытанізму, заангажаванасці, сімпатычнасці. Адмоўны ж момант уздзеяння С. Буднага быў звязаны з самаадлучэннем яго як буднаіта ад нацыянальнага грунту, што было не лепшым прыкладам для ягоных сучаснікаў і нашчадкаў і, несумненна, адмоўна паўплывала на далейшы лёс Беларускага Адраджэння, на шляхі фармавання нацыянальнай самасвядомасці беларусаў. Тым не менш дзеля фармавання гэтай свядомасці спрыяў і дасюль спрыяе той цвярозы голас Буднага-рэфарматара, які прагучаў у ягонай прадмове да «Катэхізіса», услед за Ф. Скарынам услаўляючы мову простага чалавека, мову беларускага народа. І можна толькі шкадаваць, што ідэя Нацыянальнага Адраджэння не стала ідэяй усяго жыцця магутнага чалавека, якім быў Сымон Будны.

¹ Каўка Аляксей. Тут мой народ. Мн., 1991. С. 115.

² Парэцкі Я. І. Сымон Будны. Мн., 1975. С. 151.

³ Там жа. С. 147.

⁴ Там жа. С. 3.

НОВАЯ БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРА І «РУСКІ АВАНГАРД»
(актуалізаваныя моманты праблемы)

Даўно патрабуе ўвагі шырокае кола пытанняў, якія не толькі акрэсліваюць змест праблемы ў мінулым, але і актуалізуюцца. Вядома, усебаковага даследавання раптам не правесці, аднак тое, што вызначаецца надзённасцю, варта асэнсоўваць своечасова, дбаючы пра эвалюцыйныя заканамернасці гісторыка-літаратурнага працэсу і вывучэння яго.

Гэтак закцэнтаваны падыход, як нам здаецца, дазваляе адсунуць на другі план сумненні ў адэкватнасці прынятай тэрміналогіі, а такім чынам, і не даваць апырырна катэгарычнай ацэнкі: тое, што замацавалася пад найменнем «авангард» — з'ява «эстэтычнага прагрэсу» ці «негатыўная катэгорыя»? Паспрабуем проста з максімальнай пільнасцю і бесстароннасцю разгледзець аб'ектыўныя перадумовы як збліжэння, так і разыходжання ідэйна-мастацкіх пошукаў, што ў дзвюх літаратурах адпаведнага перыяду сталі (ці павінны былі стаць) вызначальнымі. Прычым дзеля гэтага няма патрэбы імкнуцца да разгорнутага дыферэнцыраванага аналізу ўсіх тагачасных груповак, школ, плыняў аднаго і другога бакоў. Не меншае права на існаванне тут можа мець абагульнены погляд. Ён дазваляе нават выразней акрэсліць дзе-якія моманты ў рэтраспектыве і адпаведна дакладней вызначаць перспектывы.

Такім чынам, галоўная задача наша — параўнаць, паводле дэкларацый і характэрных тэндэнцый творчай практыкі, найбольш значныя ўстаноўкі авангардных плыняў рускай літаратуры (А) з задачамі, якія дзеля самасцвярджэння і адраджэння павінна была вырашаць літаратура беларуская (Б).

І вось што паказвае непасрэднае супастаўленне:

- А — Шлях, які пракладаўся дагэтуль, адмаўляецца.
- Б — Асаблівы сэнс набывае ідэя «забытага шляху», вяртання на яго.
- А — Жорсткі разлік з усімі, хто гэтага шляху трымаўся.
- Б — Хвала і слава папярэднікам.
- А — Дэміфалагізацыя мінуўшчыны з адмоўнай загадкай ацэнкай.
- Б — Неадназначнасць стаўлення да былога пры адначасовай ідэалізацыі асобных перыядаў гісторыі.
- А — Правакатыўны нігілізм у адносінах да ўсяго, што раней лічылася значным, каштоўным.
- Б — Цяга да вечных каштоўнасцяў.
- А — Як правіла, вагунічы атызм.
- Б — Рэлігія ўспрымаецца шырэй, без катэгарычнага адмаўлення.
- А — Універсалізацыя надэтнічнага.
- Б — Этнічнае бярэцца як самакаштоўнасць.
- А — Абстрактная планетарнасць, імкненне як мага пашырыць прастору р а з б у р э н н я , глабалізаваць яе.
- Б — Засяроджанасць на «родным», лакалізаванай прасторы сацыяльнага і нацыянальнага будаўніцтва.
- А — Хоць і непапулярная, аднак апазіцыя да мастацтва як інстытута грамадскага, дзяржаўнага.
- Б — Намеры і памкненні якраз гэта стварыць, усталяваць.
- А — Літаратуры адводзяцца пераважна прыкладныя функцыі прапаганды, мабілізацыі, перавыхавання і да т. п.
- Б — Усё пераважае функцыя нацыянальнай самаідэнтыфікацыі.
- А — Уласна эстэтычныя задачы не звязваюцца з этыкай, мараллю.
- Б — Эстэтычнае і маральна-этычнае існуюць неразрыўна.
- А — Пераемнасць абрываецца свядома, традыцы ўспрымаюцца як перапскоды руху.
- Б — Пашана да мастацкіх традыцый; ад іх свядома і інтуітыўна вядзецца пошук свайго хранатопу.
- А — Метафорыка часцей за ўсё кніжнага альбо надзённа-палітычнага паходжання.
- Б — Характар вобразнасці і прынцыпы мастацкага адлюстравання свету зыходзяць з народнага.
- А — Дэманстратыўнае пераадоленне класічнай сістэмы жанраў.
- Б — Актыўнае засваенне і развіццё яе.
- А — Культ індывідуальнага, у творчай метадалогіі — адвольны мантаж.
- Б — У пераважнай большасці выпадкаў падкрэсленае: «Я не паэт...»
- А — Захадзі стварыць «сусветную мову» шляхам «вызвалення ад прымусу слова» спаконвечнага.

Б — Можа лічыцца дэвізам: «Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі»; адносіны да слова набываюць сакральны змест.

А — Архентацыя на горад, які, быццам бы, увасабляе макракосмас будучыні, прагрэс, грунт новай, рукатворнай, прыроды.

Б — Макракосмас будучыні ўключае і вёску, і вечную прыроду, якія вызначаюць галоўныя законы быцця.

А — Як самы жаданы і патрэбны адрасат (чытач) — той, каму губляць няма чаго, акрамя ланцугоў.

Б — Зварот да абуджанага сына зямлі, «пана сахі і касы».

Як бачым, асноўны вектар гістарычнай свядомасці, светаадчуванне ў цэлым, узаемасувязі з прыродай і грамадствам, уяўленні пра функцыі мастацтва і ролю мастака, стаўленне да традыцыйнага ва ўсім і ў эстэтыцы канкрэтна, погляды на мову з наднацыянальнай знакавай сістэмай у якасці альтэрнатывы і многае іншае, што тут згадана і што не ўлічана таксама, нібыта павінна разводзіць, а не збліжаць.

Пры ўсім гэтым вызначальная роля адводзілася—такі бачанню палітычнай перспектывы, рэвалюцыйнай ідэалогіі, ляяльнасці да пераўтварэнняў. І гэта якраз найбольш выклікала ўзаемадзеянне з адпаведнымі ўплывамі, а таксама стварала агульныя ўмовы руху, тыпалогіі працэсаў у літаратурным развіцці. Прыкладаў мноства. Нават з шэрагу з'яў самых выдавочных. Наўрад ці хто будзе аспрэчваць, што ў пярэдадні трох рэвалюцый, пры іх здзяйсненні і пэўны час потым абедзве літаратуры ўжывалі тую самую парадыгму падзей чаканых, жаданых і падтрыманых. Дастаткова згадаць агульную сімволіку — бадай, не без імпульсаў ад Някрасава ды Горкага, — якой карысталіся беларускія пісьменнікі: «бура» (Цётка і М. Чарот), «буры і вяхоры» (З. Бядуля), «буралом» (З. Бядуля і А. Гурло), «навальніца» (Я. Колас), «завіруха», «гром», «адплата» (М. Чарот), «зарыва» (А. Мацвеевка), «бурлівы банкет рэвалюцыі» (Л. Жыцень). З'яўляюцца таксама «сусвет у касмічным спляценні» (Ц. Гартны), «сусветны паядынак Працы і Капіталу» (М. Чарот), «камуна народаў сусвету» (У. Дубоўка).

Адпаведна складвалася і парадыгма героя: Віхрабурны Янка ў З. Бядулі, Бунтар і Каваль у М. Чарота, Раскуты Праметэй у Я. Журбы, Разняволены Волат у Ц. Гартнага. Да яе непасрэдна стасуюцца самахарактарыстыкі носьбітаў «разломнай» ідэалогіі — «бурныя геніі», «бунтары-разрушыцелі».

З сённяшняй дыстанцыі добра відаць, якую небяспеку ўяўлялі неабачлівасць, самападман, эйфарыя. «Бурапенная і самагонная творчасць» перадавала—такі больш за ўсё «казённую радасць», якую нібыта адмаўляла ў сваіх гучных і бескампрамісных дэкларацыях. І тут няма парадоксу. Ёсць заканамернасць агульная. «Гіганцкі скачок, пераварот у мастацкім развіцці чалавецтва» патрабаваў размежавання з «папутчыкамі» ды «жывымі трупамі», вёў да «адзям'яньвання» ў Рассіі. Падобна і ў Беларусі, «звестуны будучыні» змагаліся з «хваравітымі настроймі», «заганнымі матывамі» і, натуральна, з «дзікім народніцка-інтэлігенцкім патрыятызмам».

Толькі нельга выпускаць з-пад увагі адрозненні. І калі згаджацца, што крытыка выяўляе самасвядомасць літаратуры, нельга не прызнаць: на Беларусі яна ў многіх адносінах была памяркоўнейшая. Нават самыя радыкальныя прадстаўнікі яе, між іншым, дакладней усведамлялі прыроду тагачасных супярэчнасцяў, азначаючы, як правіла, рэальныя кардынаты: маладнякізм — адраджанізм. Варта падкрэсліць, што гэта можа лічыцца праяваю моцнага інстынкту самазахавання нацыі. Бадай, не падключанага ў поўнай меры, але і не вытраўленага дарэшты. Пра тое самае сведчаць і даволі раняе выцваражэнне многіх «бурапенных», і не такія драматычныя, калі параўноўваць з працэсамі ў Расіі, перагрупуюкі беларускіх літаратараў, асабліва на пачатку 20-х гадоў.

Досыць было розных перайманняў, структурных запазычванняў. Аднак сімптаматычнай з'яваю можна лічыць таксама прыкметнае дыстанцыяванне беларускіх пісьменнікаў у адносінах да безлічы «ізмаў», якія

распаўсюджваліся з новай расійскай літаратуры ці праз яе. Нешта можа сказаць і вынік супастаўлення з літаратурным працэсам тагачаснай Украіны, дзе, апроч свайго «Маладняка», створаны былі «Авангард», «Аспанфут» — Асацыяцыя панфутурыстаў, рэарганізаваная потым у «Камункульт», «Ваплітэ» — Вольная акадэмія пралетарскага мастацтва, «Гарт», «Комкосмос», «Марс» — Майстэрня рэвалюцыйнага слова, «Пролітфронт» і іншыя.

Нельга абмінуць яшчэ такую акалічнасць: Віцебск, шырока вядомы як цэнтр «авангарду» ў мастацтве выяўленчым, для жыцця літаратурнага не меў падобнага значэння.

У сувязі з гэтым асабліваю цікавасць уяўляе пытанне, чаму беларусы найбольш схіляліся да імажынізму. Па-рознаму ацэньваюцца як праграма, так і творчыя здабыткі рускіх імажыністаў, выказваюцца нават сумненні, ці ўтваралі яны сапраўдную супольнасць. Не лішне было б як след разабрацца, наколькі адэкватна дэкларацыі рускіх імажыністаў успрымаліся беларускім асяроддзем... Відавочна толькі, што паэты Беларусі, у масе сваёй сяляне паходжаннем, адчувалі патрэбу, каб «ашчаціліся душа» і — хто свядома, хто інтуітыўна — падзялялі хутчэй погляды, якія, звяртаючыся да В. Кірылава, у зборніку «Песнослов» (1919) выказаў М. Ключоў: «Мы — ржаные, толоконные, / Пестрядинные, запечные, / Вы — чугунные, бетонные, / Электрические, млечные. / Мы — огонь, вода и пажити, / Осимь, солнца пеклеванные, / Вы же таин не расскажете...»

Апошні з працытаваных радкоў можа, напэўна, даць адказ, чаму ў нас імажынізмам захапіліся не толькі паводле прыроды таленту асобы схільныя да насычанай вобразнасці — У. Дубоўка, У. Жылка, Т. Кляшторны, Я. Пушча, У. Хадыка, але і тыя, хто грашыў часта павярхоўнай дэкламацыйнасцю, заўзятая рэвалюцыйнай рыторыкай — А. Александровіч, А. Вольны, М. Чарот.

Закрануты аспект выводзіць на пакуль што слаба даследаваную тэму «Рэцэпцыя творчасці С. Ясеніна ў Беларусі». Не баючыся перабольшвання, можна сцвярджаць: наўрад ці знойдзем сярод тагачасных пісьменнікаў Расіі яшчэ кагосьці, хто б меў падобныя інтэнсіўнасць ды разнапланавасць засваення. Ураджаюць і колькасць перакладаў, і пільная ўвага крытыкі, і шматлікія перайманні, прысвячэнні, і нават абарона ад вульгарызатараў ужо пасля смерці рускага паэта, калі група літаратараў-беларусаў выступіла з рашучай заяваю ў друку РСФСР. Істотна пры гэтым, што «ясенінская лінія» успрымалася як перспектыўная.

Калі ж вярнуцца да ўнутраных асаблівасцей літаратурнага жыцця Беларусі, пэўныя змены няцяжка прасачыць на прыкладах выбару псеўданімаў. Так, народніцка-жаласлівыя ды самапрыніжальныя (тыпу Бяднейшы, Бядуля, Гаротны, Жальба, Просты, Сірата) спачатку засланяюцца падкрэслена рэвалюцыйнымі (накшталт Адважны, Вольны, Гаротны, Грамавы, Грымотны, Звястун, Паўстанец і нават Пралетарскі, Чырвоны), але потым зноў атрымлівае распаўсюджанне тып, які да рэвалюцыі ўзнік на прыродных, народна-паэтычных асацыяцыях: не забыліся Верас, Жывіца, Зязюля, Светлячок, Ясакар, з'явіліся Быліна, Валашка, Васілёк, Вазёрны, Жаўрук, Ліпнёвы, Каліна, Пралеска, Пушча, Рабіна, Ракіта, Чабар, Чарот, Чмель, Шыпшына... Рэвалюцыйны імпульс, а таксама інерцыйная бадзёрасць ад яго змяніліся працавераженнем, сумам па гармоніі, зваротам да спаковечнай існасці? Відаць, так.

Прычым як тэндэнцыя гэта асабліва прыпадае на сярэдзіну 20-х гадоў. А ў гэты час, дарэчы, ужо шырока распаўсюджваецца ідэя нацыянальнага самаўсведамлення праз літаратуру. Што адпаведна вымушала — у эстэтычным, а не палітычным плане — яшчэ паслядоўней адмяжоўвацца ад усяго штучнага, не ўласцівага духоўнаму генатыпу беларусаў.

ЧАЛАВЕК І ПРЫРОДА Ў ПРОЗЕ А. П. ЧЭХАВА (фінал апавядання «Гусеў»)

Фінал «Гусева» неаднаразова прыцягваў увагу даследчыкаў. Спынімся на некаторых яго інтэрпрэтацыях у сучасным літаратуразнаўстве. Адрозненні паміж імі, па сутнасці, зводзяцца да аднаго: ці прызнаецца непасрэдная сувязь у апавяданні паміж светам прыроды і светам чалавека, ці ўвязваецца фінальны пейзаж з вобразам галоўнага героя? «Што ж датычыць прыроды, — піша, напрыклад, Г. П. Берднікаў, — то яна жыве сваім зменлівым, але заўсёды велічным і незалежным ад людскіх спраў і страсцей жыццём»¹. «У прамым аўтарскім слове, якім заканчваецца апавяданне, дзве сілы выступаюць на сцэну — гэта раўнадушнасць смерці і велічнасць прыроды»², — чытаем у У. Б. Катаева. Як «паралельны, цудоўна-раўнадушны» свет паўстае прырода і ў інтэрпрэтацыі І. Н. Сухіх³.

Некалькі інакш растлумачваецца фінал Р. А. Бялым: «Гусеў пахаваны ў марскіх глыбінях, але ён як быццам прысутнічае ў фінальнай карціне высокага неба і цудоўнай паверхні акіяна»⁴. Тую ж «прысутнасць» Гусева ў фінальнай карціне падкрэслівае В. І. Камянаў: «...Салдат Гусеў не знік без следу. Фінальная карціна памятлівая і вяртае нас да пачатку, да тых фантастычных вобразаў — надводных і падводных, што струменіліся ў свядомасці салдата Гусева»⁵. Але і ў гэтых вытлумачэннях фінал паўстае як быццам крыху нечаканым, недастаткова падрыхтаваным: «Уся бессэнсоўнасць жыцця раптам адсоўваецца і некуды адыходзіць, нібы яе і не было» (Р. А. Бялы). «Воля мастака чароўна прымірыла фарбы неба з фарбамі акіяна» (В. І. Камянаў).

Як нам здаецца, у прыведзеных інтэрпрэтацыях недастаткова ўлічваецца, што ў фінальнага абзаца ёсць прамы папярэднік — у чацвёртай главе (маецца на ўвазе эпізод, у якім Гусеў і салдат з павязкай паднімаюцца на палубу). І там, і тут дзве стыхіі: акіян і неба. Апісанні вытрыманы ў адзіным тоне, але яны нібы адваротна сіметрычныя: у чацвёртай главе на першым плане — акіян, у фінале — неба; кожнае з апісанняў раскрывае сутнасць дамінуючай у гэты момант стыхіі.

У чым жа заключаецца гэта сутнасць? Хвалі шумяць невядома для чаго, іх нельга адрозніць адну ад другой, яны аднолькава пачварныя: «На какую волну ни посмотришь, всякая старается подняться выше всех».

І наадварот: любы ўзятая асобна воблака, прамень адрозніваюцца «необщим выраженьем». Аблокі па сваіх абрысах не проста не падобныя адно на другое — яны падкрэслена несупастаўляльныя: «трыумфальная арка», «леў», «нажніцы». Немагчыма паставіць гэтыя паняцці ў адзін сэнсавы рад. Свой непаўторны колер — і ў кожнага промня, што не замінае яму выдатна ўжывацца побач з іншымі. Рахманасць промняў (прамень — выходзіць, працягваецца, кладзецца) супрацьпастаўлена агрэсіўнасці хваляў (усялякая хваля — цісне, гоніць, налятае). Пры гэтым уся сукупнасць аблокаў і промняў утварае адзінае гарманічнае цэлае — «великолепное, очаровательное небо». У чацвёртай главе, як ужо гаварылася, неба ледзь азначана (яму ўдзелены толькі няпоўны сказ) і потым практычна выпадае з поля зроку назіральнікаў, уступаючы месца акіяну. Па-сапраўднаму неба адкрываецца толькі ў фінале, і цяпер ужо акіян, «гляды на это великолепное, очаровательное небо, приобретает цвета ласковые, радостные, страстные, какие на человеческом языке и назвать трудно»⁶.

Ці выпадкова гэта перамена? А калі не, то дзякуючы чаму становіцца магчымай?

У апавяданні можна вылучыць розныя сэнсавыя і прасторавыя ўзроўні. Спачатку гэта — судовы лазарэт. Успаміны Гусева аб радзіме; Адэса, Харкаў, Далёкі Усход, якія згадвае Павел Іванавіч, не даюць

па-сапраўднаму выйсці за межы лазарэта, кожны раз вяртаюць у тую ж непаруна замкнёную прастору. Выключэнне — карціна, якая адкрываецца Гусеву за вакном: «На празрачнай, нежно-бірузовай воде, вся залитая ослепительным, горячим солнцем, качается лодка. В ней стоят голые китайцы, протягивают вверх клетки с канарейками и кричат:

— Поет! Поет!» (7,334).

«Нежно-бірузовая» вада рыфмуецца з «нежно-сірэневым» небам фінала. Крайдзід за вакном пацвярджае існаванне якасна іншага свету. Але гэты свет пакуль ніяк не спалучаецца, не суадносіцца са светам Гусева, з лазарэтам.

У пакоі лазарэта ўзнаўляецца гісторыя пяці салдат. Самі яны не здолелі б гэтага зрабіць. Нават пасля тлумачэнняў Паўла Іванавіча Гусеву не разумее, што яго, як і іншых насельнікаў лазарэта, накіравалі на смерць. Дзякуючы Паўлу Іванавічу, становіцца зразумелым, што лёс Гусева — не прыватны выпадак, а вынік агульнага парадку жыцця.

Менавіта тут упершыню ў апавяданне ўводзіцца матыў «смысла и жалости», дакладней кажучы, іх адсутнасці — праўда, пакуль толькі ў адносінах да тых, хто месціцца на ніжэйшых прыступках сацыяльнай лесвіцы: «Вырвать человека из родного гнезда, тащить пятнадцать тысяч вёрст, потом вогнать в чухотку... и для чего всё это, спрашивается?» (7,330).

Але і сам Павел Іванавіч — толькі адзін з асуджаных і так жа, як яны, не разумее гэтага. Ён — такі ж сляпы перад сваім лёсам, знаходзіцца ў той жа замкнёнай прастору. Наверх яго падымаюць толькі пасля смерці, каб кінуць у мора⁷.

Адначым, што і «цёмны» салдат Сцяпан (першая смерць), і «адукаваны» Павел Іванавіч (другая смерць) паміраюць аднолькава нечакана для саміх сябе. «Я сейчас, братцы», — апошнія словы Сцяпана. «Гусев, твой командир крал?» — апошняе, што вымаўляе Павел Іванавіч. Гусеву — адзіны — загадзя даведваецца пра тое, што ён «не жилец на этом свете». Яму — адзінаму — становіцца «жутко», «и начинает его томить какое-то желание»: «Я пойду наверх. Сведите меня, ради Христа, наверх!» Такім чынам, выхад за межы лазарэта звязаны з вобразам Гусева. Тут упершыню прастора не проста размыкаецца, але расшыраецца да бяскрайнасці, уключаючы ў сябе акіян і неба. Пры гэтым на розных узроўнях захоўваецца нейкае адзінства структуры. Так, ніз і верх карабля (душны лазарэт і палуба) адпавядаюць акіяну і небу: «Наверху глубокое небо, ясные звезды, покой и тишина, — точь-в-точь как дома в деревне, внизу же — темнота и беспорядок» (7,337). Адначасова неба, як бачым, суадносіцца з радзімай Гусева, а сляпая апантанасць акіяна ўваскрашае ў памяці бычнугу галаву без вачэй, якая пастаянна наплывае ў свядомасці цяжка хворага героя на дарагія яму вобразы.

Дагэтуль — у сценах лазарэта, на ўзроўні Паўла Іванавіча — сітуацыя тлумачылася досыць адназначна. Ёсць ахвяры і недзе (за межамі парахода) ёсць тыя, хто вінаваты ў іх пакутах. Перад стыхіяй аднолькава безабаронныя ўсе, без выключэння: хвалі, гатовыя зжэрці ўсіх людзей, не адрозніваюць святых і грэшных. Гэты, здавалася б, чыста паэтычны вобраз знаходзіць нечаканае пацвярджэнне ў заключнай главе: «Страшно, что человек зашит в парусину и что он полетит сейчас в волны. Неужели это может случиться со всяким?» (7,338). Здавалася б, надзейнай абаронай чалавеку павінен служыць моцны жалезны корпус парахода. Але параход толькі безнадзейна паўтарае стыхію: у яго такі ж бессэнсоўны і жорсткі выраз, тая ж гатоўнасць ціснуць, не разбіраючы святых і грэшных.

Параход і акіян — дзве пачвары, супрацьстаянне якіх складваецца ў карціну ўсеагульнага хаосу, як бы адкідваючы апавяданне з сучаснасці ў сівую даўніну. На гэтым фоне зусім асабліва ўспрымаецца дзіўны па лаганічнасці дыялог паміж Гусевым і салдатам з павязкай:

«— Где мы теперь? — спрашивает Гусев.

— Не знаю. Должно, в океане.

— Не видать земли...

— Где ж! Говорят, только через семь дней увидим» (7,337).

Услухаемся: хто гэта гаворыць? Якому часу належаць гэтыя галасы? Здаецца, што перад намі — легендарныя людзі, якія яшчэ толькі павінны адкрыць для сябе незразумелы, пагібельны свет, зарыентавацца ў ім.

Чалавечы голас асэнсоўвае стыхію, адводзіць ёй пэўнае месца і час. Аказваецца, улада акіяна не бязмежная, яна вычэрпваецца сямю днямі. Бясконцае ўводзіцца ў берагі, абсалютнае пачынае ўспрымацца як адноснае. Становіцца зразумела, чаму менавіта Гусеў, а не Павел Іванавіч, павінен быў падняцца «наверх». Мы бачым стыхію вачыма Гусева, але ці не таму, што і сам ён роднасны стыхіі, не баіцца ні прыцемак, ні ветру, ні прасторы, ні адзіноты?

Аднак, суадносіцца са стыхіяй, Гусеў у той жа час ёй супрацьстаіць. «У моря нет ни смысла, ни жалости». А Гусеў міжволі адкрывае нам сэнс у самой бессэнсоўнасці стыхіі: яна (стыхія) дае чалавеку магчымасць усвядоміць ступень сваёй бяспрашнасці, сваёй людскасці, супрацьпаставіць гатоўнасці знішчаць волю да выратавання. Пры гэтым важна памятаць, што Гусеў паказаны «не як чалавек, нечым непадобны на іншых, а як адзін з многіх. Зразумець Гусева — значыць зразумець усіх»⁸.

У самім Гусеве, як ужо гаварылася, ёсць сваё неба (тое, што звязана з радзімай) і свой акіян — бычыная галава без вачэй. Гусеў — на тым этапе развіцця, дзе яшчэ не ўсвядомлена каштоўнасць любога чалавечага жыцця, незалежна ад веравызнання ці сацыяльнага становішча («Порядок такой» — кажа Гусеў, як бы згаджаючыся з усім, што адбываецца, у тым ліку, і з ім самім).

Але ёсць у Гусеве і іншае. І гэта іншае не з'яўляецца ў даным выпадку вынікам усвядомленага выбару, маральнага абуджэння. Воля да сэнсу і літасці дадзена яму (а, значыць, і любому чалавеку) першапачаткова, разам з жыццём. Яна натуральная, прыродная не ў меншай ступені, чым неадухоўленая стыхія. У сцэне на палубе словамі Гусева («А ничего нету страшного...») гэта воля выяўляе сябе як рэальную сіла, здольная супрацьстаяць акіяну. Перш чым у фінале акіян супакойваецца пад уздзеяннем неба, ён пераадольваецца Гусевым. Праяўленая чалавекам гатоўнасць «ехать за сто вёрст», «спасать» сама па сабе аспрэчвае безумоўнасць, універсальнасць формулы «У моря нет ни смысла, ни жалости», рыхтуе і прадвызначае фінал, які нельга ўявіць без гэтай сцэны, без радавога Гусева. Але, значыць, і смерць Гусева, а тым самым і яго жыццё ў такім выпадку ўжо нельга адназначна разглядаць як бессэнсоўныя, безвыніковыя. У іх можна ўбачыць элементы ахвярнасці і сапраўднага трагізму.

Такім чынам, неба, акіян, чалавек не існуюць асобна адзін ад другога. Сілавая лінія акіяна і неба праходзяць скрозь чалавека, пастаўленага ў цэнтр апавядання. Свядома ці міжволі ён удзельнічае ў іх супрацьстаянні і ўплывае на яго зыход. Ні ў небе, ні ў акіяне няма нічога такога, чаго б не было ў самім чалавеку. Яны ўзаемапрапікальныя, паміж імі дзейнічае своеасаблівы закон адпаведнасці вялікага і малога, макра- і мікрасветаў. Падобныя ўзаемапрапікненне, узаемаабумоўленасць, на наш погляд, характэрныя для позняй творчасці Чэхава ў цэлым, дзе «всё полно одной общей мысли, всё имеет одну душу, одну цель».

¹ Бердников Г. П. А. П. Чехов: идейные и творческие искания. М., 1984. С. 247.

² Катаев В. Б. // В творческой лаборатории Чехова. М., 1974. С. 253.

³ Сухих И. Н. // Чеховиана. Статьи. Публикации. Эссе. М., 1990. С. 71.

⁴ Бялы й Г. А. Русский реализм: от Тургенева к Чехову. Л., 1990. С. 305.

⁵ Камянов В. И. Время против безвременья: Чехов и современность. М., 1989. С. 36.

⁶ Чехов А. П. Полн. собр. соч. и писем: В 30 т. М., 1974—1983. Т. 7. С. 339. Далей усё спасылкі робяцца па гэтым выданні ў тэксте з указаннем тома і старонкі.

⁷ Падрабязней пра гэты персанаж гл.: Катаев В. Б. Указ. соч. С. 241.

⁸ Бялы й Г. А. Русский реализм... С. 283.

І. П. КЛІМАЎ

ЦЯПІНСКІ ЯК ДАСЛЕДЧЫК ЦАРКОЎНАСЛАВЯНСКІХ ПЕРАКЛАДАЎ

Васіль Цяпінскі пераклаў і надрукаваў у 1570–80 гг. палавіну Тэтраевангелля, а менавіта: евангеллі ад Мацвея і ад Марка і пачатак евангелля ад Лукі. У двух вядомых у наш час экзэмплярах выдання тэкст абрываецца на 13–14 раздзелах евангелля ад Марка. Асаблівасцю выдання з’яўляецца, па-першае, яго дзвюхмоўнасць, калі на адной старонцы змяшчаюцца паралельна два тэксты, набраныя аднолькавым шрыфтам – царкоўнаславянскі і пераклад на старажытную беларускую мову, а па-другое, – наяўнасць уласных заўваг Цяпінскага да гэтых тэкстаў.

Абодвум тэкстам у выданні надана адзіная нумерацыя евангельскіх вершаў, зачынанняў і раздзелаў; тэксты ўзяты ў наборныя рамкі і маюць па краях палі, спецыяльна адведзеныя для заўваг перакладчыка. Слова, што яго зацікавіла, ён вылучае ў асноўным тэксце друкарскімі значкамі з абодвух бакоў і змяшчае насупраць гэтага месца, на полі, каментарый. Тэкст каментарыяў звычайна невялікі: 3–10 слоў. У ім не тлумачыцца семантыка слова, паколькі побач маецца пераклад на зразумелую чытачу мову, а даецца асобнаму слову этымалагічная або тэксталагічная характарыстыка. У тэксталагічнай характарыстыцы Цяпінскі прыводзіць пераклад гэтага месца з іншых царкоўнаславянскіх крыніц; пры этымалагічнай характарыстыцы ён паведамляе кароткія звесткі аб паходжанні слова ў царкоўнаславянскім тэксце. Таму зразумела, што гэтая характарыстыка тычыцца перш за ўсё запазычаных слоў або слоў, пакінутых у царкоўнаславянскім Тэтраевангеллі без перакладу. Падаючы на палях каментарыі да асобных месцаў тэксту, Цяпінскі ажыццявіў, свядома ці не, даследаванне царкоўнаславянскага перакладу, ва ўсякім выпадку, у адносінах да таго тэксту, які змешчаны ў яго выданні.

Праца Цяпінскага над царкоўнаславянскім тэкстам выглядае так: напрыклад, да лексемы *рождения* ў выразе *рече ии + рожьдения ехиднова* (Мцв., 3.7) надрукавана на полі старонкі наступная заўвага: *+ в апракасе ишядья* (л. 4), якая падае тэксталагічную характарыстыку да гэтай лексемы. Часам аб’ектам заўвагі з’яўляецца не адно слова, а цэлы выраз, як, напрыклад, у Мцв., 5.28: *всякъ ижъ возрить на жену + кое же вождьделѣти еи. оуже любодѣствовва*, дзе да выраза *кое же вождьделѣти еи* маецца наступная заўвага: *+ в апракасе одньми словомъ выкладае(т): спомышленьемъ* (л. 63в.). Этымалагічная характарыстыка падана, напрыклад, да лексемы *велзевула* (Мцв., 10.25): *то слово евѣреиское тое жъ и в греческомъ* (л. 13зв.). Часта абедзве гэтыя характарыстыкі аб’яднаны разам у адной заўвазе, як, напрыклад, да лексемы *кодрантъ* (Мцв., 5.26): *то греческое слово а в апракасе. положено цатѣ* (л. 63в.), дзе адзначаюцца паходжанне слова ў царкоўнаславянскім перакладзе (што яно засталася неперакладзеным ад грэчаскага тэксту) і варыянт яго перакладу ў адной царкоўнаславянскай крыніцы. На гэтым прыкладзе можна заўважыць, што крыніца разумеецца вельмі шырока, без спасылкі на нейкі канкрэтны тэкст або пераклад, – відаць, Цяпінскага задаваль-

няла толькі вызначэнне таго, што варыянт паходзіць з тэксту, які адрозніваецца ад надрукаванага ў «Евангеллі».

Заўвага можа тычыцца не толькі таго месца, дзе яна змешчана, але і адсылаць чытача да іншых месцаў тэксту або нават за межы выдання Цяпінскага. Так, лексемы *до ада* (Мцв., 11.23) маюць такую заўвагу: *то слово евѣреискоє. I тоє ж и в греческо.м. значи(т): пекло: а инде i: гробъ яко на тых ле(с)ца(x). В деях 2 с(x) 27, 31 и Вал: 15 с(x) 10 и 1. моис. 37. с(x). 35 и 42. с(x). 38 и инде (л. 15).* Хоць у гэтай заўвазе і змешчана дакладная інфармацыя, але накіравана яна на тое, каб зазначыць аб выкарыстанні лексемы ад у іншых біблейскіх тэкстах (Апостальскіх дзеях; Псалмах, Пяцікніжжы Маісеевым).

Такім чынам, можна зрабіць два вывады: па-першае, Цяпінскі быў знаёмы з некалькімі перакладамі Тэтраевангелля на царкоўнаславянскую мову, а па-другое, ён праводзіў пэўную працу з тым царкоўнаславянскім тэкстам, які надрукаваў у сваім выданні, фіксуючы ў ім тэксталагічныя несупадзенні з іншымі царкоўнаславянскімі крыніцамі.

Якія ж крыніцы выкарыстоўваў Цяпінскі? Перш за ўсё, ён добра ведае апракас, таму часта спасылаецца на яго. Пад апракасам звычайна разумеецца пэўны выклад евангельскага тэксту, але Цяпінскі асэнсаваў апракас як самастойны пераклад, проціпастаўляючы яго царкоўнаславянскаму перакладу, які надрукаваны ў «Евангеллі». Гэта з усёй пераканаўчасцю вынікае з аналізу адной вельмі красамоўнай заўвагі да лексемы *первосіценники* (Мцв., 2.4): *в гречески(x). архиереи. которое слово греческое то(т). котории з греческого на съловенскии язык перекладал. нижеи [обачиш] о(с)тавил. а другии перекладач словенскии. которого переклад зову(т) апракасъ. ту(т) и инде тоє слово архиереи. выкладаеть. сътарѣишииы жреческие. то е(с) переднеишии: або старише: оберовитки (л. 3).* Тут зусім дакладна названы два пераклады: адзін, які належыць таму перакладчыку, *котории з греческого на съловенскии язык перекладал* і пакінуў слова *архиереи* без перакладу (пар. грэч. *αρχιερείς*), і пераклад іншага «перакладача», *которого переклад зову(т) апракасъ* і які пераклаў гэтакія слова як *сътарѣишииы жреческие*. Трэба зазначыць, што гэтыя два пераклады не тоесныя з тэкстам, які надрукаваны ў Евангеллі Цяпінскага, таму што ў ім маецца свой варыянт *первосіценники* (л. 3).

У заўвагах фігуруе яшчэ адзін пераклад, які Цяпінскі называе «тэтр», хоць спасылкі на яго сустракаюцца значна радзей, чым на «апракас». «Тэтр» упамінаецца ў кантэксце, які не дапускае і думкі, што Цяпінскі блытае яго з «апракасам». Аб гэтым сведчыць заўвага да лексемы *по пенязе* (Мцв., 20.2): *в апъракасе: по сребрянику: але и в тетре видечи того слова розньиш выкладъγ луки. 7. с(x). 41. греческое слово :ДИНАРЬ: оставилъ (л. 27).* У гэтым сказе пры выказніку *оставилъ* выразна адчуваецца адсутнасць дзейніка-«перакладача», які, аднак, не тая ж самая асоба, што перакладала «апракас» і была названа ў папярэднім прыкладзе як «перакладач славенскі». Пад ім маецца на ўвазе перакладчык «тэтра», бо, калі перакладчык «апракаса» выкладаў грэчаскае *βισσάριον* як *сребряник*, то перакладчык «тэтра» перанёс у славянскі тэкст грэчаскае слова *динарь*. Але і пераклад «тэтра» не супадае цалкам з царкоўнаславянскім тэкстам, надрукаваным у Евангеллі, бо там грэчаскаму *βισσάριον* адпавядае *пенязь*.

Без дакладнага лінгва-тэксталагічнага аналізу цяжка вырашыць, ці супадае «тэтр» з тым перакладам, дзе лексема *архиереи* ў папярэднім прыкладзе пакінута без перакладу. Як можна меркаваць, гэта не тоесныя пераклады, бо Цяпінскі адзін з іх адразу ж называе «тэтрам», а дзеля другога выкарыстоўвае складаны зварот *тот, котории з греческого на съловенскии язык перекладезны*.

Відавочна, што Цяпінскі надаў назвам «апракас» і «тэтр» тэрміналагічнае значэнне. Верагодна, што тыпы арганізацыі тэкставага матэрыялу Евангелля, вядомыя як апракас і тэтр, маглі супадаць (хоць бы і ў межах тых тэкстаў, якія былі ў распараджэнні Цяпінскага) з адзначанымі рэдакцыямі царкоўнаславянскага перакладу Тэтраевангелля, і таму Цяпінскі палічыў, што назвы *апракас* і *тэтр* абазначаюць яшчэ і адпаведныя рэдакцыі. Ва ўсялякім выпадку відавочна, што ў сваіх заўвагах назвы «апракас» і «тэтр» ён звязвае з дзейнасцю розных *перакладачаў славенскіх*, а не разглядае іх як тыпы арганізацыі тэкставага матэрыялу.

Такім чынам, можна адзначыць, што Цяпінскі меў у сваім карыстанні наступныя царкоўнаславянскія пераклады: а) пераклад, надрукаваны ім у якасці асноўнага тэксту; б) пераклад, які названы ў заўвагах «апракасам»; в) пераклад, які названы ў заўвагах «тэтрам»; г) пераклад, не тоесны двум першым, але які, магчыма, супадае з «тэтрам»; яго можна назваць «т о й, я к і...» Гэта не значыць, што ў Цяпінскага меліся тры ці чатыры спісы – пад назвай «апракаса» ці «тэтра» ён мог аб'ядноўваць любую колькасць тых спісаў, якімі карыстаўся, калі лічыў, што яны належаць аднаму перакладу.

Наяўнасць некалькіх перакладаў, адзначаных Цяпінскім у заўвагах, сведчыць аб яго вядомай працы над параўнаннем розных царкоўнаславянскіх тэкстаў. За працяглы час існавання Св. Письма на царкоўнаславянскай мове неаднаразова праводзіліся спраўленні, рэдактуры перакладу ці пераклады нанова. Пры гэтым Тэтраевангелле на семантычным узроўні заставалася ўстойлівым і нязменным тэкстам, але на лексічным узроўні ўзнікала пэўная варыятыўнасць, як непасрэдна лексічная, так і сінтагматычная. Менавіта з улікам гэтай варыятыўнасці і параўноўваў Цяпінскі розныя царкоўнаславянскія пераклады. Што ж яго цікавіла пры параўнанні царкоўнаславянскіх крыніц, аб чым ён лічыў патрэбным сказаць у заўвагах да свайго выдання?

Тэматычна гэтыя заўвагі складаюць дзве асобныя групы: 1а) *гебраізмы*, да якіх далучаюцца царкоўнаславянскія транслітэрацыі тых слоў, якія ў грэчаскім тэксце Евангелля з'яўляліся запазычаннем са старажытнаўрэйскай мовы; 1б) *семітызмы*, аналагічныя гебраізмам, але якія гістарычна паходзяць з іншых семіцкіх моў (у Цяпінскага яны фігуруюць пад назвай «халдзейскай» і «сірыйскай»); 2а) *грэцызмы*, куды ўваходзяць запазычэнні з грэчаскай мовы, часам аформленыя па царкоўнаславянскіх словаўтваральных узорах; 2б) т. зв. *невывучаныя грэцызмы*, якія існавалі на гэтым месцы тэксту ў іншых царкоўнаславянскіх перакладах, але адсутнічаюць у тэксце, надрукаваным Цяпінскім, і змешчаныя ім толькі ў заўвагах.

Дзеля ілюстрацыі можна прывесці па прыкладу на кожную з адзначаных груп:

1а. Гебраізмы. Да лексемы *гееннѣ* у выразе *повиненъ е(с) гееннѣ огненъи*: (Мцв., 5.22) Цяпінскі зрабіў наступную заўвагу: *тоє слово :геенна: е(с) еврейское а тоє ж и в греческом: в апракасе положил :дебри: то е(с) :долине: (л. 6)*. Лексема *гееннѣ* перадае грэчаскае *την γεενναν*, а само *η γεεννα* – грэчаская транскрыпцыя старажытнаўрэйскага «гэ-гінном» (даліна Еномава), тапоніма, які называе мясцовасць у падножжы гары Сіон над Ерусалімам. Паводле падання, менавіта там знаходзілася капішча Малоха, дзе выконвалі культавыя трэбы прыкмноўшыя да ідалааклонства ізраільцяне і якое пазней было абражана царом Есіей, ператварыўшым яго на сметнік. Смурод, які ўзнімаўся над сметнікам, а таксама часовыя самазапальванні на ім смецця, зрабілі яго ў вачах ізраільцянаў сабленнем месца пасмяротных мучэнняў. Мабыць, успрыняўшы *η γεεννα* у мове Хрыста як экзатызм, царкоўнаславянскі перакладчык пакінуў яго без перакладу, затое Цяпінскі пераклаў гэты троп лексмай *мука: вінен е(с) мѣки огненное*.

1б. Семітызмы. Лексему *рака* ў выразе *аще рѣчѣтъ брату своему, рака* (Мцв., 5.22) Цяпінскі пракаментыраваў так: *то слово сырийское в апракасе так о нем пише(т) :рака: выкладает(т)ся. з сырийского опльванъ (л. 6)*. У грэчаскім тэксце семітызм *рака* паходзіць з арамейскай мовы, якую старажытная славянская кніжнасць ведала пад назвай сірскай і якую Цяпінскі назваў *сырыискаю*. Матывацыя гэтага слова ў семіцкіх мовах з дакладнасцю не высветлена; «рака» мае агульны сэнс грэбавання, пагарды і абразы каго-небудзь, пейоратыўных адносін да асобы. Цяпінскі перакладае яго лексмай *раха* і ў заўвазе да перакладной часткі дадае, што *иные выкладаю(т) ижъ тоє слово значитъ человека. некрѣчи мовѣчого*.

2а. Грэцызмы. Да лексемы *тектоновъ* у выразе *Не си ли есть тектонов: сынъ* (Мцв., 13.55) зроблена заўвага: *то слово греческое. в апракасе :древоделинъ: (л. 19)*. Тут царкоўнаславянская лексема перадае грэчаскае *του τεκτου ος*. *ὁ τεκτων* – цесляр, майстар, будаўнік. Перанясенне

яго ў царкоўнаславянскі пераклад абумоўлена хутчэй за ўсё тым, што ў грэчаскай мове існавала тэндэнцыя ператвараць агульныя назоўнікі ці прыметнікі ў імёны ўласныя, і таму перакладчык мог палічыць прыналежнасцю форму *του τεκτονος* за «сына нейкага Тэктона», аддаўшы перавагу запазычанню новага кораня з грэчаскай мовы замест выкарыстання славянскага кораня, як гэта зрабіў Цяпінскі, пераклаўшы яго лексемай *тесльинъ*.

26. Нявылучаныя грэцызмы. Да лексемы *четвертовластникъ* у выразе *услышавъ иродъ четвертовластникъ слухъ ис(с)овъ* (Мцв., 14.1) маецца такая заўвага: *в апракасе. тутъ гречъское слово оставлено :тетраръхъ: (л. 29зв). О тетрархъи – літаральна: правіцель чацвёртай часткі вобласці – тэрмін, якім называўся тытул Ірада Анціпы, сына цара Ірада, што ўчыніў калісьці вынішчэнне немаўлят. Ірад Анціпа зусім не быў царом, як яго бацька, а быў менавіта тэтрархам – гэтым тытулам на ўсходніх ускраінах Рымскай імперыі імператар Аўгуст надзяляў уладароў заваяваных Рымам зямель, назначаючы іх сваімі намеснікамі. Цяпінскі перакладаў яго выразам *четвертиною владаючи*.*

Такім чынам, цікавасць Цяпінскага выклікала перш за ўсё іншамоўная лексіка ў царкоўнаславянскім перакладзе Евангелля, і не толькі, прынамсі, у адносінах да таго тэксту, які ён надрукаваў, а наогул, яго прываблівала сама праблема выкарыстання запазычаных (або неперакладзеных) слоў у тэксце. Гэта добра бачна на прыкладзе нявылучаных грэцызмаў, бо іх ужыванне тут – вынік своеасаблівай увагі Цяпінскага да асобных момантаў перакладчыцкай практыкі і не абумоўлівалася непасрэдна патрабаваннямі выдання царкоўнаславянскай часткі «Евангелля». Відавочна, што ўвага Цяпінскага да перакладу асобнымі месцамі досыць глыбокая, паколькі ён не абмежаваўся толькі царкоўнаславянскім тэкстам, які друкаваў, а прыцягнуў факты з іншых версій перакладу. Гэтыя факты ім выкарыстоўваліся дзеля ўдасканалення ўласнага перакладу Евангелля на мову свайго народа, што ажыццяўлялася ўпершыню, і параўнанне тэкстаў на царкоўнаславянскай мове, блізкай да беларускай, дапамагала яму зрабіць пераклад больш дасканалым, паколькі, мусіць, царкоўнаславянскае Евангелле мела на той час ужо добрую перакладчыцкую традыцыю.

Параўноўваючы розныя версіі царкоўнаславянскага перакладу, Цяпінскі, відаць, прыйшоў да вылучэння некалькіх яго рэдакцый – «апракас», «тэтр», што і зазначыў у сваіх заўвагах на палях. Таму далейшае вывучэнне перакладчыцкіх і публікатарскіх прыёмаў і накірункаў Цяпінскага можа, з аднаго боку, даць цікавы матэрыял для гісторыі тэсталагіі царкоўнаславянскага Евангелля, а з другога боку, асвятліць даследчыцкую метадалогію і стратэгію Цяпінскага, а тым самым папоўніць нашыя звесткі аб стане філалагічнай навукі ў Вялікім княстве Літоўскім у XVI стагоддзі.

І. К. ГЕРМАНОВІЧ

М. І. ГАРЭЦКІ ЯК МОВАЗНАВЕЦ

Максім Іванавіч Гарэцкі (6.02.1893 – 10.02.1938) – адзін з пачынальнікаў беларускай нацыянальнай прозы, літаратуразнавец, крытык, фалькларыст, і мовазнавец. Беларускай народнай мовай, пытаннямі складвання і развіцця беларускай літаратурнай мовы цікавіўся з самага пачатку сваёй творчай дзейнасці. Яшчэ ў 1913 годзе, звяртаючыся да калег па пярэ, ен пісаў: «Пісьменнікі беларускія! Пільней прыслухайцеся к мове людзей нашых на рынку, на кірмашы і ўсюдых-ўсюдых, і тыя, што жывяце на захадзе Беларусі, даведайцеся, як гавораць

на ўсходзе, а ўсходнія пабываюць на захадзе. Як кругаварот крыві ў целе чалавецкім дасць здароўе арганізму, так гэты пераліў нашых сіл на Беларусь ажывіць арганізм Беларусі і зробіць яго дужэйшым»¹. У гэтым закліку выражана разуменне М. І. Гарэцкім шляхоў фарміравання новай беларускай літаратурнай мовы: яна павінна складацца на аснове гаворак усіх рэгіёнаў Беларусі. Сам М. І. Гарэцкі да мовы жыхароў розных месц не толькі «пілына прыслухіваўся», але і занатоўваў для сябе характэрную для іх лексіку. З часам яе назбіралася даволі многа, і яна потым была выкарыстана пры ўкладанні перакладных руска-беларускіх і беларуска-рускіх слоўнікаў, у якіх беларуская грамадская, асабліва пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі, адчувала вялікую патрэбу.

У 1918 годзе ў Смаленску выйшаў складзены Максімам Гарэцкім і яго малодшым братам Гаўрылам «Руска-беларускі слоўнік». У прадмове ўкладальнікі адзначалі: «Знібеіць сэрца за розныя падзеі і да працы гукаіць, бо ўсякая наша бава а маруда надаюць сору ад іншых народаў і нясуць кару — скананне мовы бацькаўскае ці, маўляў, душы беларускае, хаця ж уціскі незлічоныя мы вытрымалі, і ўжо здавалася, нібыта і сонца ў ваконца бліснула. «Каб не памёрлі!» — загадаў наш пясняр-нябожчык. Дзеля таго, як ён тое вытлумачыў, і мы па сваёму простаму разуменню, не маючы адукацыі філалагічнай, ля якой на Беларусі аджа універсітэтаў няма, адно — слухаючы свайго вуха і не зважаючы надта на тое, ці хто ўхваліць а ці нашкодзіць і ганіць будзе, — выклалі жменьку цікавейшых слоў ку патрэбе а на добрае ўжыванне маладым адраджоным братам, што па-маскоўску чытаць-пісаць умеюць, а па-беларуску няцца хочучь».

Рэестравая частка гэтага слоўніка налічвае 3211 рускіх слоў. Выбар іх даволі адвольны. Пераважаюць словы агульнаўжывальныя, аднак сустракаецца нямала і слоў вузкай сферы выкарыстання. Паралельна са словамі ў якасці рэестравых уключаны і некаторыя словазлучэнні, прычым таксама розныя па ўжывальнай частотнасці: *во время того, вымороченное имение, знак на память, молотъ вздор, необыкновенное явление, повечерие малое, член совета* і інш. Рэестравыя словы даюцца ў сваіх зыходных формах. Аднак і тут ёсць адступленні ад прынятага правіла, асабліва калі іх аднакарэнныя беларускія адпаведнікі маюць спецыфічныя фанетычныя ці марфалагічныя адрозненні, якія без акцэнтацыі на іх спецыяльнай увагі чытачамі могуць быць не ўлічаны: *имеешь, дашь, едите, едят, меня, он, она, оставь, себе, себя*. У якасці беларускіх перакладных эквівалентаў часам прыводзяцца словы не агульнаўжывальныя, а дыялектныя, напрыклад: *ведь* — аджа, *желудочный* — хутырны, *ковш* — чаўхір, *кутить* — керыць, *наглец* — басалай. Да аднаго рускага слова ў якасці перакладных часта даецца некалькі беларускіх сінанімічных слоў: *взятка* — датак, кубар; *гнушаться* — брыдзіцца, грэбаваць; *издержки* — страта, кошт, наклад; *красиво* — узрочна, прыгожа, злічна; *неряха* — нізграя, хлюндра, чуліндра; *порок* — вада, загана, агуза; *шалить* — гарэзаваць, галузаваць, бузаваць. У якасці сінанімічных беларускіх адпаведнікаў нярэдка прыводзяцца фанетычныя або марфалагічныя варыянты аднаго і таго ж слова: *брызгі* — прыскі, пырскі; *бурав* — свердзіл, свідыр; *вскачь* — ускоч, наўскоч, наўскачка; *жасмин* — вязьмін, зясмін. Сустракаюцца выпадкі не зусім дакладнага і нават няправільнага перакладу: *доение* — цырканне, *покупатель* — купец, *щи* — варыва, *бузина* — бэз, *пресс* — прас, *реница* — скронь.

У 1921 годзе гэты даведнік выйшаў у Вільні другім выданнем пад назвай «Маскоўска-беларускі слоўнік». Другое выданне адрозніваецца ад першага значнымі дапаўненнямі. Рэестравая частка яго была даведзена да 4340 рускіх слоў. Акрамя таго, многія ранейшыя рускія рэестравыя словы былі заменены іншымі. Так, з 56 ранейшых рэестравых слоў на літару Б замене падвергліся 23. Замяняліся звычайна словы абмежаванага ўжытку больш ужывальнымі. У першым выданні слоўніка часта прыводзіліся адпрыметнікавыя прыслоўі суфіксальнага ўтварэння без сваіх утваральных прыметнікаў: *безотлагательно, временно, красиво, лубочно, медлительно, многочисленно, надменно, оскорбительно, соле-*

но, ясна і інш. У другім выданні яны былі заменены іх утваральнымі прыметнікамі або апушчаны. Апусцілі ўкладальнікі і некаторыя вытворныя словы аднаго і таго ж караня. Напрыклад, з аднакарэнных слоў *тихий, тихо, тихонько, тихохонько, тише, тишь* былі пакінуты толькі тры — *тиохонько, тише, тишь*, з аднакарэнных слоў *плутовски, плутовство, плут* было пакінута толькі адно — *плутовство*.

Другое выданне гэтага слоўніка адрозніваецца ад першага не толькі павелічэннем і лепш прадуманым адборам рэестравай часткі, але і больш высокім майстэрствам перакладу некаторых рускіх слоў. Зроблена гэта праз прывядзенне зусім іншых беларускіх перакладных эквівалентаў або праз замену некаторых сінанімічных беларускіх перакладных эквівалентаў часцей ужывальнымі ці больш адпаведнымі па значэнню, напрыклад: *войлок* — *пільсць* (1-е выд.), *лямец* (2-е выд.); *недоразумение* — *нізнаска* (1-е выд.), *непаразуменне* (2-е выд.); *обстоятельство* — *наважанне* (1-е выд.), *акалічнасць* (2-е выд.); *заметка* — *прыцемка* (1-е выд.), *увага, нататка, прыкметка, прыцемка* (2-е выд.); *плутовство* — *круцельства, шальберства* (1-е выд.), *круцельства, махлярства* (2-е выд.); *шалить* — *гарэзаваць, галузаваць, бузаваць* (1-е выд.), *сваволиць, галузаваць* (2-е выд.).

Прадмову да першага выдання гэтай лексікаграфічнай працы ўкладальнікі заканчвалі словамі: «Будзе ж фартунне — а продаж кніжачкі шпарка пасунецца, — неўзабаве і шчэ слоўнік кішэнны беларуска-рускі выдадзім». І ён выйшаў з друку ў 1919 годзе ў Вільні пад назвай «Невялічкі беларуска-маскоўскі слоўнік», прычым на вокладцы значылася прозвішча толькі аднаго ўкладальніка — Максіма Іванавіча. Рэестравая частка гэтага слоўніка налічвае каля 7 тысяч беларускіх слоў. Паколькі «Невялічкі беларуска-маскоўскі слоўнік» ствараўся амаль адначасова з «Руска-беларускім слоўнікам», то яму ўласцівыя такія ж самыя недахопы. Яны перш за ўсё заўважаюцца ў непрадуманасці адбору беларускіх слоў для рэестравай часткі. У яе паралельна з агульнабеларускімі словамі ўключана нямала і вузкадыялектных, як *абакула* (ашуканец, махляр), *аскротак* (асколак), *даматур* (дамасед), *каз* (скажэнне, перакручванне), *нажма* (топкае месца, дрыгва), *уруга* (паша), *хух* (дыханне, павеў) і інш.

Так як гэты слоўнік, аб чым сведчыць ужо сама назва, «невялічкі», то збыткова было ўключэнне у яго асобнымі артыкуламі слоў рэдкага ўжывання, як *аснач* (бурлак), *аці* (дзіцячае слова са значэннямі 'добры дзень' і 'дзякуй'), *бірыч* (вяшчальнік, паліцэйскі чыноўнік, які аб'яўляе народу распараджэнні ўлад), *драб* (пешы воін), *жужэлка* (старадаўняя назва яшчаркі), *зюсь* (п'яніца), *кока* (дзіцячае слова са значэннем 'яйка'); шматлікіх утварэнняў ад аднаго караня, як *ваба, вабінне, вабіцца, вабіць, вабка, вабкі, ваблівы, вабнасць, вабны, словаўтваральных* варыянтаў тыпу *выпадак і прыпадак, дарунак і падарунак, замер і намер, зыходных* форм і форм суб'ектыўнай ацэнкі (памяншальных) некаторых назоўнікаў, як *грудзі і грудкі, лялька і лялечка, тандэт і тандэцік*, некаторых назоўнікавых форм адзіночнага і множнага ліку, як *гурок і гуркі, жалуд і жалуды, склад і склады*; форм незакончанага і закончанага трывання некаторых дзеясловаў, як *бразкаць і бразнуць, даглядаць і дагледзець, напінаць і напнуць*; незваротных і зваротных форм ад некаторых дзеясловаў, як *вінаваціць і вінаваціцца, гарнуць і гарнуцца, карабаціць і карабаціцца*.

У гэтым слоўніку, як і ў папярэднім, некаторыя словы пададзены не ў сваіх зыходных формах (*баду, бі, ві, व्यю, дасі, еж, з'ясі, кім, крыю, ляж, майго, нью, тае*), паралельна со словамі ў рэестравую частку асобнымі артыкуламі ўключаны некаторыя ўстойлівыя спалучэнні слоў (*байды біць, бакі забіваць, браць на пыхі, гады ў рады, галавою налажыць, дзень пры дні, рэй весці*). Дапушчана тут непаслядоўнасць у падачы аманімічных слоў. Адны з іх аформлены асобнымі слоўнікавымі артыкуламі, а другія — у адным слоўнікавым артыкуле з раздзяленнем рускіх перакладных эквівалентаў або тлумачэння значэнняў кропкай з коскай,

напрыклад: *абора* — веревочка в лапте і *абора* или *авора* — скотный двор, але: *бабка* — маленькая наковальня, на которой отбивают косу; особое печенье из пшеничной муки, яиц, молока и проч.; бабушка; черный гриб (абабак). Характэрнай асаблівасцю гэтага слоўніка з'яўляецца і тое, што ў ім да многіх слоў пасля іх перакладу прыводзяцца кантэкставыя ілюстрацыі іх ужывання ў беларускай мове, напрыклад: *абірки* — остатки; всякий хлам, негодные вещи. *Яны ўсё навывіралі, а мне кінулі адны абірки; адубець* — очоенеть, окостенеть; сделаться твердым, как дуб. *Адубею на морозе без кажуха. Нябожчык адубеў. Адубелі мае ручужны, капаючы бульбу.*

«Невялічкі беларуска-маскоўскі слоўнік» два разы перавыдаваўся. Другім, стэрэатыпным, выданнем ён выйшаў у 1921 годзе ў Вільні, а трэцім, перапрацаваным, у 1925 годзе ў Мінску пад назвай «Беларуска-расійскі слоўнічак». У «Прадмове» да трэцяга выдання адзначана, што «у сувязі з беларусізацыяй слоўнічак перароблен так, каб ён мог здаволіць самыя пільныя патрэбы і быць даступным у продажы для кожнага савецкага працаўніка БССР». Асабліва вялікім зменам падверглася рэестравая частка. Яна была скарачана амаль на тысячу адзінак за кошт пропуску слоў малаўжывальных, слоў, якія па гукавому саставу і значэнню поўнаасцю супадаюць з рускімі, і некаторых вытворных слоў пры захаванні іх утваральных. Разам з пропускам у рэестравую частку ўкладальнік унёс і некаторыя новыя словы. Так, з рэестравай часткі на літару Б было апушчана 72 (*бабінец, багацець, базарынкi 'гасцінцы, падарункі, купленыя на кірмашы', бальство 'перавага', барыца 'марудзіць', бгаць 'ціскаць, запіхваць', беж 'паходка каня', бель, бераг, безвалочна 'неадкладна', большы, бярэзіна і інш.*), а новых уключана 15 (*бадыль, безмаль, бома, безумоўна, бяздзетнасць і інш.*). У трэцім выданні слоўніка былі зняты ілюстрацыйныя прыклады ўжывання беларускіх слоў у звязным тэксце, зроблены некаторыя ўдакладненні ў перакладзе паасобных лексем.

Параўнальна з разгледжанымі перакладнымі слоўнікамі найбольш поўным і ў лексікаграфічных адносінах дасканалым быў «Практычны расійска-беларускі слоўнік» (Мінск, 1924), укладзены М. І. Гарэцкім у сааўтарстве з М. Я. Байковым. Як сказана ў «Прадмове», пры апрацоўцы яго «мелася на ўвазе даць практычную дапамогу пры пераходзе на беларускую мову ў выкладанні навук у беларускіх школах і вядзенні спраў у беларускіх дзяржаўных, грамадскіх і кааператыўных установах» (с. 4).

Рэестравая частка слоўніка налічвае звыш 15 тысяч слоў і словазлучэнняў. Гэта і агульнаўжывальныя словы і словазлучэнні, якія колькасна пераважаюць, і тэрміналагічныя. Прыналежнасць апошніх да пэўных галін навукі і тэхнікі звычайна адзначаецца ў дужках спецыяльнымі паметамі: анат. (тэрмін анатамічны), бот. (тэрмін батанічны), геагр. (тэрмін геаграфічны), грам. (тэрмін граматычны) і інш. У рэестравую частку ўключана 136 уласных назваў: назвы кантынентаў, краін, гарадоў, рэк, планет, зорак (80), рэлігійных свят (12), мужчынскія (36) і жаночыя (8) асабовыя імёны. Адбор іх зусім выпадковы. Так, гарады прадстаўлены такімі невялікімі і малавядомымі, як Белы, Красны, Люцін, але засталіся па-за слоўнікам некаторыя адміністрацыйныя цэнтры акруг тагачаснай Савецкай Беларусі — Клімовічы, Мозырь, Орша, Полоцк.

Пры перакладзе ўкладальнікі ўлічвалі беларускую лексічную сінаніміку таго часу і да аднаго рускага рэестравага слова часта прыводзілі па некалькі беларускіх семантычных адпаведнікаў, напрыклад: *беззаботны* — бесклапотны, неруслівы, нядбалы; *крык* — крык, гоман, галас, гвалт; *скверны* — паскудны, паганы, благі, кепскі; *скоро* — скора, хутка, борзда, шпарка, шыбка; *терзать* — раздзіраць, шарпаць, мардаваць, катаваць.

У перакладныя сінанімічныя рады разам з агульнабеларускімі словамі ўключана нямала дыялектных слоў рознага паходжання: *бездзельнік* — нягоднік, латруга, гультай, баглай; *будто* — нібы, быццам, мэрам; *вя-*

лость — млявасць, апяшаласць; *гной* — гной, ропа, матэр'я; *изба* — изба, хата; *картофель* — бульба, картопля; *кастрюля* — каструля, рондаль; *парус* — парус, вятрыла, жагель; *рюмка* — чарка, румка; *скатерть* — абрус, настольнік, сарвэта; *утка* — качка, вутка; *шалун* — свавольнік, галуза; *щепка* — трэска, скепка.

У падыходзе да грэчаскіх, лацінскіх і іншых запазычаных слоў укладальнікі кіраваліся паказаннямі ўжо выдадзеных ці падрыхтаваных да друку выпускаў беларускай навуковай тэрміналогіі. Адно іншамоўныя словы гэтага тыпу імі прыведзены без перакладу, толькі ў беларускім напісанні, напрыклад: *аванс*, *альтэрнатыва*, *амністыя*, *анаграма*, *бацька*, *біялогія*, *валютарызм*, *геаметрыя*, *гігіена*, *дэзінфекцыя*, *дыктатура*, *зеніт*, *ідэал*, *інтэграл*, *карыкатура*, *кааліцыя*, *кварц*, *ліберал*, *алгарытм*, *мізантроп*, *мадэль*, *натарыус*, *нервоз*, *памфлет*, *педант*, *рэбус*, *рэльеф*, *сейсмограф*, *сілагізм*, *транспарант*, *фізіялогія*, *фракцыя*, *хлор*, *цыркуль*, *цынізм*, *экспромт*, *этыка*. Другія іншамоўныя словы перакладзены на беларускую мову спосабам лексічнага або семантычнага калькавання, напрыклад: *антагонізм* — супраціўнасць, *антарктыда* — паўдзённое, *блокада* — аблога, *брюнет* — чарнявы, *визит* — адведзіны, *вульгарызм* — прастаслоўе, *гербарый* — зельнік, *горизонт* — паземнік, *диссонанс* — рознагучнасць, *дуэт* — двуспеў, *импорт* — прывоз, *информация* — асведамленне, *какофония* — немілагучнасць, *литография* — камнедрук, *меридиан* — палудзеннік, *некролог* — пасмерце, *ораторство* — красамоўства, *пафос* — напышлівасць, *параллелограмм* — роўналежнабочнік, *стереотип* — адлівак, *циркуляр* — абешнік, *шедевр* — выдатнік, *экватор* — роўнік, *этажерка* — павярхоўка, *эффект* — уражанне. Да трэціх іншамоўных слоў укладальнікі прывялі разам з беларускім перакладным адпаведнікам і само іншамоўнае слова ў беларускім напісанні, паставіўшы пры гэтым на першым месцы той дублет, які лічылі больш прымальным, напрыклад: *аноним* — безыменнік, *ананім*; *аудитория* — аудыторыя, *слухальня*; *бином* — біном, *двухчлен*; *гипотенуза* — проціпростакутная, *гіпотэнўза*; *диагональ* — ускосіна, *дыяганаль*; *диаметр* — прамер, *дыяметр*; *каолин* — белагліннае, *каалін*; *компиляция* — кампіляцыя, *збіраніна*; *орбита* — арбіта, *акружына*; *примитив* — пярвэстак, *прымітыў*; *репортер* — вястун, *рэпарцёр*; *сфероид* — сфероід, *кулявід*; *хорда* — струна, *хорда*; *цезура* — супынак, *цэзура*; *эгоизм* — самалюбства, *эгаізм*.

У 1926 годзе «Практычны расійска-беларускі слоўнік» выйшаў другім выданнем са значнымі зменамі. Амаль на чвэрць была абноўлена рэестравая частка. Укладальнікі абнаўлялі яе з мэтай даць для перакладу словы шырэшага ўжытку. Пры гэтым ранейшых слоў было знята больш, чым уведзена новых. Так, на літару К суадноснасць тых і другіх роўна 96 і 63. Яна прыкладна такая ж і ў словах на іншыя літары. Калі агульная колькасць рэестравых слоў была зменшана, то ўласных назваў — значна павялічана. У другім выданні слоўніка іх ужо налічваецца 657: 323 уласныя геаграфічныя назвы і 334 уласныя імёны асоб (246 мужчынскіх і 88 жаночых). Усе яны вынесены з рэестравай часткі ў асобныя дадаткі: «Слоўнічак уласных геаграфічных найменняў» (склаў М. Я. Байкоў) і «Слоўнічак уласных іменняў» (склаў М. І. Гарэцкі).

У другім выданні слоўніка была спрошчана сінанімічнасць і дублетнасць перакладных эквівалентаў за кошт пропуску тых, якія па значэнню менш адпавядалі рэестраваму слову або з'яўляліся менш ужывальнымі ў беларускай мове, напрыклад:

1-е выданне

аист — бусел, бацян
башмак — чаравік, камаш, бацінак, барлёч
дрянь — дрэнь, гарыда, погань
оружие — зброя, бронь, аружжа
потомок — патамак, унук
ругань — лайба, лаянка
усадыба — сядзіба, гаспода, фальварак
хлебопашец — хлебароб, роўнік, ратай

2-е выданне

аист — бусел
башмак — чаравік, камаш
дрянь — дрэнь
оружие — зброя
потомок — патамак
ругань — лаянка
усадыба — сядзіба
хлебопашец — хлебароб

У перакладзе іншамоўных навуковых тэрмінаў з двух дублетных эквівалентаў — самога іншамоўнага слова і беларускага — апускалася іншамоўнае. Менавіта так былі ліквідаваны дублетныя перакладныя паралелі *агонія і кананне, акамадацыя і прыстасаванне, алегорыя і іншасказ, аналогія і падобнасць, анахранізм і несучаснасць, арыя і спеў, атэізм і бязбожжа, белагліне і каалін, выгін і антыкліналь, выслоўе і афарызм, кісларод і тлен, стажок і конус*. Праўда, меў месца пропуск і беларускага слова, але радзей, як, напрыклад, у дублетных перакладных паралелях *анархія і безураддзе, атавізм і зваротнаспадчынасць, кампіляцыя і збіраніна, катэт і прыпростакутная*.

Пры перавыданні слоўніка некаторыя ранейшыя перакладныя эквіваленты былі заменены новымі, якія або больш адпавядалі рэестраваму слову па значэнню і стылістычнай прыналежнасці, або з'яўляліся больш ужывальнымі ў беларускай мове: *волнение* — хваляванне (замест узбурэнне), *глоток* — глыток (замест сёрб), *добродетель* — дабрачыннасць (замест цнота), *досада* — прыкрасць (замест дакука), *кличка* — мянушка (замест назва, прозвішча), *насилие* — гвалт (замест натуга), *опасение* — сцеражлівасць (замест небяспечнасць).

М. Т. Гарэцкі як мовазнавец не абмяжоўваўся толькі ўкладаннем перакладных слоўнікаў. Прадметам даследчыцкіх інтарэсаў вучонага былі беларуская народная і беларуская літаратурная мовы старога і новага перыядаў, шляхі развіцця і ўдасканалення апошніх. Так, у «Гісторыі беларускай літаратуры» ён, разглядаючы вусную народную творчасць, спецыяльна спыняецца на моўных асаблівасцях народнай паэзіі, разгляд старой пісьменнасці пачынае асобным параграфам «Развіццё літаратурнай беларускай мовы ў Вялікім княстве Літоўскім», пры разглядзе асветніцкай дзейнасці Ф. Скарыны слухна падкрэслівае, што «мова яго перакладаў не ва ўсіх кнігах аднолькавая: у большасці кніг Бібліі — зусім блізкая да народнай; у кнігах царкоўных, з увагі на традыцыю, толькі выпраўленая на народны лад у забытых і незразумелых ужо царкоўна-славянскіх формах»², адзначае найбольш характэрныя моўныя асаблівасці ананімных твораў другой паловы XIX стагоддзя і твораў В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, Я. Лучыны і іншых пісьменнікаў. Заканчвае ж гэтую навуковую працу «Слоўнічкам літаратуразнаўчых паняццяў» (с. 240—252), у якім вытлумачыў 154 літаратуразнаўчыя тэрміны.

У кніжцы «Маладняк» за пяць гадоў (1923—1928) М. І. Гарэцкі значную ўвагу ўдзяляў мове пісьменнікаў-маладнякоўцаў. «Мова ў маладнякоўцаў, — піша ён, — зазвычай вельмі народная. Але ў некаторых з іх трапляецца шмат расіянізмаў, без якіх, тым часам, лёгка абыйсціся, карыстаючыся народнай беларускай мовай. Расіянізмы гэтыя асабліва шкодзяць сінтаксічнай пабудове сказаў у маладнякоўскіх аўтараў. Частая з'ява — неўласцівае беларускай мове і рэдкае ў літаратурнай мове — ужыванне маладнякоўцамі дзеепрыметнікаў, роднага склону для паказання прыналежнасці (шапка бацькі замест бацькава шапка), «іх» на месцы «іхных» і да т. п. Шмат расіянізмаў і ў слоўніку. Але ўсё гэта стасуецца толькі да паасобных аўтараў, якія мала яшчэ зважаюць на культуру мовы, так патрэбную для мастацкай творчасці, асабліва ў беларускіх умовах»³. Далей, пры разглядзе твораў кожнага з маладнякоўскіх паэтаў, празаікаў і драматургаў паасобку, аўтар робіць кароткія заўвагі і аб іх мове, напрыклад: «Мова вобразная, народная, хоць у некаторых выпадках не зусім па-народнаму вытрымана, часам таксама залішне грубаватая» (с. 59) — пра п'есу В. Гарбацэвіча «Пад вшнёвымі садкамі»; «Пагоня за прыгожымі словамі і зваротамі, яскравымі вобразамі. Але яны не выцякаюць арганічна з творчасці, а з'яўляюцца пэўным літаратурным прыёмам» (с. 102) — пра аповяданні М. Нікановіча; «У яго шмат квятлівасці ў мове і ў паэтычнай фразеалогіі. Заўважаецца пэўная вобразная перагрузка» (с. 104) — пра вершы І. Плаўніка. Шмат крытычных заўваг аб адступленнях ад норм беларускай літаратурнай мовы

М. І. Гарэцкі зрабіў і М. Лынькову. Мове яго твораў ён потым прысвяціў нават спецыяльны артыкул⁴.

Уласнай творчай практыкай пісьменніка-празаіка, сваімі лексікаграфічнымі і іншымі навуковымі працамі М. І. Гарэцкі аказваў дабратворны ўплыў на развіццё сучаснай беларускай літаратурнай мовы і павышэнне яе агульнай культуры.

¹ Гарэцкі М. // Колядная пісанка. Вільня, 1913. С. 22. Гэтая і іншыя цытаты прыводзяцца без захавання арфаграфіі арыгіналаў.

² Гарэцкі М. // Гісторыя беларускай літаратуры. Мн., 1926. С. 67.

³ Гарэцкі М. // «Маладняк» за пяць гадоў (1923—1928). Мн., 1928. С. 56—57.

⁴ Гл.: Гарэцкі М. // Маладняк. Мн., 1928. № 6.

І. А. ГАПОНЕНКА

З ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАГА ПРАВАПІСУ

(адлюстраванне асіміляцыйнай мяккасці
ў беларускіх выданнях пачатку ХХ ст.)

Асіміляцыя зычных па мяккасці — тыповая для беларускай мовы фанетычная з'ява, якая пачала праяўляцца досыць рана. Большасць даследчыкаў разглядае яе як вынік працэсу страты рэдукаваных і ўтварэння закрытых складоў (па часе гэта прыблізна канец ХІІ ст.). Паводле ж Я. Ф. Карскага, гэтая з'ява магла мець месца і раней, па крайняй меры ў канцы ХІ — пачатку ХІІ стст.¹ На пісьме доўгі час яна перадавалася вельмі нерэгулярна, магчыма па той прычыне, што ў старабеларускай арфаграфіі перавага аддавалася традыцыйным напісанням і слаба адлюстроўвалася асаблівасці жывога маўлення.

Актыўна пранікаць у пісьмовую мову гэтая фанетычная рыса пачынае ў перыяд фарміравання новай беларускай літаратурнай мовы, г. зн. у ХІХ і асабліва ў пачатку ХХ ст. У творах мастацкай літаратуры пачатку ХХ ст. (намі разгледжана 34 выданні) асіміляцыйная мяккасць графічна абазначалася мяккім знакам (ь): *сьветла, сьмех, дзьверы*. І толькі ў адным з разгледжаных выданняў (Песні, 1904) у ролі значка мяккасці ўжыты апостраф: *песні, с'лёзы, дэ'ве*, хаця: *хрысьціць, мядзьведзь*.

Галоўна арыенцірам пры абазначэнні асіміляцыйнай мяккасці было жывое вымаўленне. Асабліва паслядоўна яна адлюстроўвалася ў наступных выпадках: а) калі [с] знаходзіўся перад [н'] (сьнег, песьняр), [л'] (сьляпы, сьлед), [м'] (сьмяюцца, сьмерць), [ц'] (сьцены, злосьць), [в'] (сьвежы, сьвеча), [п'] (сьпім, сьпякота); б) калі [з] перад [н'] (кузьня, баязьнь), [л'] (баязьлівы, зьлез), [м'] (зьмірна, зьмея), [в'] (зьвер, прозьвішча), [б'] (хрэзьбіны, зьбялелі), [ц'] (лезьці, давезьці), [з'] (зьзяйце, раззьявіш); в) калі [дз] перад [в'] (дзьверы, за Дзьвіноку), [м'] (людзьмі, дзьме); г) калі [ц] перад [в'] (цьвициць, цьвярозы), [м'] касьцьмі).

Мяккасць перадавалася і ў некаторых іншых пазіцыях, але менш паслядоўна: а) перад [j], дзе зафіксавана прыблізна аднолькавая колькасць выпадкаў з абазначэннем і неабазначэннем мяккасці: зьявілася, зьясьце, але з'ява, з'еў²; б) паміж падоўжанымі зычнымі: *насьеньне, судзьдзя, вясельле, куцця, брусся, мазьзю, але назваленне, жыццё, галлё, разводдзя*.

У некаторых пазіцыях мяккасць абазначалася толькі спарадычна. Напрыклад, зафіксаваны адзінкавыя прыклады памякчэння [з] і [с] перад мяккімі заднеязычнымі: *ськівіцы, у рэзьгіні, зьгінце, земскій, расуській* (вёска Расухі). Памякчэнне прыставачнага [д] перад мяккім пачатковым зычным караня, губных і зацвярдзелых зычных (за выключэннем у слове *сцэжкі*) у разгледжаных творах не адзначана.

Як паказваюць назіранні, фанетычныя ўмовы абазначэння мяккасці ў беларускай мове пачатку ХХ ст. у асноўным вызначыліся. Але стабільныя правілы адлюстравання гэтай з'явы на пісьме яшчэ не склаліся.

Нават пры наяўнасці адпаведных фанетычных умоў памякчэнне не заўсёды адзначалася: *спёка, старасць, змей, спісаць, цвярдэ, дзверы*. Магчыма, што гэта вынік агульнай неўнармаванасці тагачаснага пісьма. У той жа час прасочваецца пэўная заканамернасць: паслядоўнасць перадачы мяккасці на пісьме знаходзілася ў залежнасці ад таго, у склад якіх марфалагічных частак слова ўваходзіла адпаведнае спалучэнне зычных. Так, дастаткова рэгулярна перадавалася памякчэнне ў корані слова: *сьлед, зьвер, мысль, сьвеча* (прыклады неабзначэння на агульным фоне досыць рэдкія), а таксама на стыку кораня на -з, -с і інфінітыўнага суфікса -ць (-ці): *узлезьці, вязьці, падмясьці, прыйсьці, зьсьць, несць* (на ўсе разгледжаныя выданні прыпадае не больш дзесяці выпадкаў неабзначэння мяккасці ў гэтай пазіцыі). Увогуле ж пазіцыі на стыку марфем былі найбольш «праблемнымі» зонамі. Асабліва часта мяккасць не абзначалася на стыку кораня і прэфікса на з-, с-: *развезаў, сціхнуў, змеў, безлісты*. З 490 выпадкаў, дзе былі ўмовы для абзначэння мяккасці ў гэтай пазіцыі, яны рэалізаваны толькі ў 98. Паказальным з'яўляецца і той факт, што з 742 зафіксаваных выпадкаў з неабзначэннем мяккасці 392 прыпадае менавіта на стык адзначаных марфем.

У разгледжаных выданнях, апрача арфаграм з абзначэннем мяккасці ў двучленным спалучэнні зычных, адзначаны выпадкі, калі перад памякчальным галосным аказвалася спалучэнне трох зычных. Выяўлена 15 такіх прыкладаў. Часцей за ўсё (у 9 выпадках) абзначалася толькі мяккасць таго зычнага, які знаходзіўся непасрэдна перад мяккім зычным: *разсьцэле, расцьвілі, патсьцярог* і г. д. Радзей сустракаюцца напісанні тыпу *расцьвіла, усьплясні, зьбляднеў, лісьцімі*. Зафіксаваны толькі адзін прыклад, дзе абзначана асіміляцыйная мяккасць абодвух зычных у спалучэнні: *лісьціця*.

Асіміляцыйныя працэсы, у тым ліку і асіміляцыя па мяккасці, могуць назірацца і ў спалучэннях зычных на стыку слоў. У пісьмовай мове пачатку ХХ ст., у адрозненне ад пазіцый унутры слова, мяккасць на стыку слоў паслядоўна не перадавалася: з *цікавосцю, з Нёманам, з мінуту*. Сустрэлася літаральна некалькі прыкладаў з адлюстраваннем мяккасці: зь *вянкам, зь маўста, з'яго кубана*.

Наяўнасць агульных рыс пры абзначэнні мяккасці тым не менш не выключала даволі значных разыходжанняў у адлюстраванні гэтай з'явы на ўзроўні канкрэтных выданняў. Адрозненні былі перш за ўсё ў агульным падыходзе да перадачы памякчэння: у адных выданнях (і іх большасць) мяккасць абзначалася амаль рэгулярна, а ў другіх — толькі ў рэдкіх выпадках. Акрамя таго, у розных выданнях маглі быць прыняты розныя правілы адлюстравання мяккасці ў некаторых асобных пазіцыях. Паказальнай у гэтым плане з'яўляецца пазіцыя паміж падоўжанымі. Большасць выданняў перадавала мяккасць паміж усімі падоўжанымі, але ў некаторых лічылася правіла не перадаваць мяккасць у гэтай пазіцыі пры абзначэнні яе ў іншых выпадках (Ажэшка. Гедалі — *зьдзек, сьвежасць, дзьве, але галлэ, адрыванне, піцця*; Дзіцячая чытанка — *сьлёзы, злосьць, зьвядзе, але сённі, жыццё*).

У асобных выданнях мяккасць магла не абзначацца толькі паміж некаторымі падоўжанымі. Так, у «Беларускім лемантары» і ў выданнях пецяўбургскай суполкі «Загляне сонца і ў наша аконца» (1913) мяккасць графічна не абзначалася ў спалучэнні *нн*. У аналагічнай пазіцыі паміж іншымі зычнымі мяккі знак ужываўся: *прасланне, ударэння, нарадзэнне, але Палесьсе, Залесьсе* (Беларускі лемантар); *аб каханні, сягоння, гашэнне, але да вяселья, капэлю, у жыцці* (Валодзькі. Як яны жаніліся); *без пытаньня, звання не было, сьвінне пасьвіць, палягчэння, пазвалення прасіць, але за жыццё, с... моладзьдэю, вяселье* (Я. Купала. Паўлінка). Асабліва цікавым з'яўляецца той факт, што ў змешчанай на вокладцы «Паўлінкі» вытрымцы з таварыскай умовы суполкі «Загляне сонца і ў наша аконца» у адрозненне ад асноўнага тэксту памякчэнне ў спалучэнні *нн* паслядоўна адлюстроўвалася: *выданьня, чытаньне, адрадзеньне, да навучаньня*.

Увогуле адрозненні ў абазначэнні асіміляцыйнай мяккасці назіраліся: 1) у розных выдавецкіх цэнтрах. Напрыклад, у мінскім выданні «Дзіцячай чытанкі» (1917) мяккасць паміж падоўжанымі не перадавалася, а ў творы Я. Баршчэўскага «Начэпнасць» (Вільна, 1917) у адзначанай пазіцыі яна паслядоўна адлюстроўвалася; 2) у розных выдавецтвах аднаго цэнтра. Так, у выданнях 1913—1914 г. пецяярбургскай суполкі «Загляне сонца і ў наша аконца» мяккасць у спалучэнні *нн* не адзначалася ў адрозненне ад выданняў пецяярбургскага ж выдавецтва А. Грыневіча; 3) у розных выданнях аднаго і таго ж выдавецтва. Напрыклад, у «Жалейцы» Я. Купалы, выдадзенай суполкай «Загляне сонца і ў наша аконца» (1908), мяккасць перадавалася толькі зрэдку (у 5 % выпадкоў), а ў «Беларускім лемантары», выдадзеным тым жа выдавецтвам (1906), памякчэнне адлюстроўвалася значна паслядоўней (у 72 % выпадкаў).

Асобна трэба сказаць пра адрозненні ў абазначэнні мяккасці па хра-налогіі. У самым пачатку стагоддзя (1903—1906) мяккасць перадавалася толькі спарадычна — у 27 % выпадкаў з ліку тых, дзе былі фанетычныя ўмовы для памякчэння. З часам адлюстраванне гэтай з'явы прыкметна пашыралася і працэнт прыкладаў з абазначэннем мяккасці ўзрос ад 58 (у 1907 г.) да 89 (у 1917). У асобных выдавецкіх цэнтрах назіраецца такая ж тэндэнцыя: Вільна — з 76 у 1907 г. да 90 % у 1917; Пецяярбург з 39 у 1907 г. да 93 % у 1914; Мінск — з 81 у 1914 г. да 87 % у 1917. Гэтыя даныя з'яўляюцца паказчыкам таго, што ў выдавецкай практыцы абазначэнне асіміляцыйнай мяккасці паступова становілася нормай.

У 1918 г. у «Граматыцы для школ» Б. Тарашкевіча адлюстраванне на пісьме асіміляцыйнай мяккасці было афіцыйна замацавана. Правіла перадачы мяккасці ў фармулёўцы Тарашкевіча гучала так: «Перад мяккімі зычнымі і ь [з], [с], [ц], [дз] зьмягчаюцца... Толькі перад [г], [к], [х] яны не зьмяняюцца»³. Супастаўленне гэтага правіла з вынікамі папярэдняга аналізу паказвае, што ў выданнях пачатку стагоддзя мяккасць пераважным чынам і найбольш паслядоўна перадавалася менавіта ва ўказаных пазіцыях. Аўтару першай «Граматыкі» удалося плённа выкарыстаць ранейшыя напрацоўкі і стварыць правіла, якое на доўгі час стала агульнапрызнанай нормай.

¹ Карскі й В. Ф. Беларусы. М., 1955. Т. 2. Вып. 1. С. 279.

² Мяккі знак разам з абазначэннем мяккасці выконвае ў гэтай сітуацыі таксама раздзяляльную функцыю.

³ Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. Вільня, 1918. С. 67.

А. А. РАДЗЕВІЧ

СИТУАТЫЎНАЕ ПАШЫРЭННЕ СТРУКТУРНАЙ АСНОВЫ СКАЗА У «КАЗКАХ ЖЫЦЦЯ» Я. КОЛАСА

«Казкі жыцця» Я. Коласа¹ — адна з тых кніг, якія выклікаюць асаблівую цікавасць як у літаратуразнаўстве, так і ў лінгвістыцы. У прыватнасці, звяртае на сябе ўвагу такая неардынарная моўна-стылёвая з'ява, як сітуатыўнае пашырэнне ў структуры сказа, заснаваная на катэгорыях прасторы і часу. Мастацкі твор з'яўляецца аб'ектам перш за ўсё эстэтычнага назірання. Менавіта таму ён патрабуе шматаспектнага падыходу. Адсюль адна з галоўных задач, што ставяцца перад даследчыкам, — не абмежаваны граматыкай аналіз катэгорый прасторы і часу, а спроба асэнсаваць іх як паняцці філасофска-эстэтычныя, як асноўныя адзінкі вымярэння ў сістэме каардынат быццёнасці, рэальнасці.

Сучасная філасофія спрабуе асэнсаваць наяўнасць шматлікіх форм прасторы-часу і іх статус (У. І. Жог, В. А. Канке, Дж. Уітроў, У. І. Вярнадскі і інш.). З паглыбленнем навукі ў мікра- і мегасвет неадпаведнасць выяўленых матэрыяльных адзінак старой сістэме абсалютнага часу-прасторы стала відавочнай. Сёння ідзе гаворка, напрыклад, пра

множнась форм часу: хімічны, біялагічны і г. д.² Кожнай з іх адпавядае і пэўная форма прасторы. Сістэма вымярэння прасторы-часу мастацкага твора, як ужо гаварылася, — аб'ект спецыфічны. Таму лінгвістычны аналіз павінен быць дапоўнены філасофска-эстэтычным. Гэта можна ажыццявіць шляхам размежавання рэальных, фізічных прасторы і часу і іх індывідуальнага ўсведамлення, праекцыі быццёнасці на грамадства, культуру, чалавека³.

Кожнае з філасофскіх апавяданняў, аб'яднаных назвай «Казкі жыцця», з'яўляецца своеасаблівай мадэллю ірэальнага свету, пабудаванай на адпаведных законах мастацтва. Тут суіснуюць свае сістэмы каардынат прасторы-часу. Паспрабуем уявіць сабе кожную з казак пэўнай структуры з характэрнымі толькі ёй адносінамі паміж элементамі (вобразамі), спосабам сувязі паміж імі. Для «Казак жыцця» характэрна незвычайная сістэма адносін, з незвычайнымі элементамі і сувязямі, што па ўзроўні рэальных прасторы-часу немагчыма. Прастора ў ёй разглядаецца як складаная семантычная катэгорыя, якая сінтэзуе ў сабе комплексны катэгорыяльных сем (значэнняў). Асноўнае прызначэнне семантычнай катэгорыі прасторы — аб'яднаць кампаненты расчлененай сітуацыі, змадэліраванай у межах сказа (тэксту). Тыя з іх, што дапамагаюць лакалізаваць быццёнасць прадмета, яго аб'ёмнасць, рух, колькасць і інш. (субкатэгорыі прасторы), утвараюць семантычнае поле прасторы (А. В. Бандарка, Л. М. Васільеў, Ш. Балі і інш.). Вобразная сістэма «Казак жыцця» ўключана ў адпаведнае семантычнае поле прасторы, для якога характэрна своеасаблівае «прыземленасць»: вёска, хата, лес, прыгуменне, балота і інш.: *У хатцы жыла бабка-бабылка (580). Сход адбыўся на прыгуменні (539). На пагорку стаялі купчастыя ліпы (511). Не ўсе маюць магчымасць пашырыць гэтыя межы прасторы, выйсці за іх. І таму сема неба ўспрымаецца якасна новым узроўнем вымярэння. Цікава, што яна мае сваю ўласную структуру і можа выступаць кампанентам антанімічнай пары зямля — неба (Параўн.: *Адвечная скарга грымела ў небе страшным голасам і калыхала ўсю зямлю (472)*; *Набываць самастойнае значэнне (Музыка гучэла доўга, аж покі месяц не зрушыў з сярэдзіны неба (555))*; *Можа набліжацца да зямлі або аддаляцца, губляцца, выходзіць далей, за ўстойлівыя межы прасторы, дзе страчвае ўсе арыенціры (Жаласна ківаліся каласы ў полі, то кланяліся зямлі, то падымаліся к небу, нібы просячы ратунку (472). Адзін прамень сонца згубіў дарогу на зямлю і заблудзіўся ў глухой цемрадзі сусвету (557).**

Ёсць яшчэ адно вымярэнне прасторы, дзе існуе жыццё, — паветра: *Стракозы мітусіліся ў паветры, ганяліся адна за другою, лавілі камароў, сутыкаліся ў паветры (588).* Але толькі зямля дае жыццё, успрымаецца больш трывалай да ўсіх змен у прасторы: калі вышэй можна заблукаць і згубіцца, а ніжэй чакае толькі смерць, — зямля аснова ўсяму, «скрыжалі гісторыі». *Нават лес адмяніўся: старыя дрэвы даўно згілі і ляжалі ў зямлі (471). У кожны момант і на кожнай мясцінцы зямлі адбываюцца найцікавейшыя рэчы і складаюцца самыя дзівосныя казкі (553).* І ўсё аб'ядноўвае адзінае ў семантычным полі прасторы — свет: *На свеце вечнага няма нічога (589). Старой ліне шкада было пускаць дзяцей у чужы свет (516). Адно казалі яны: «Маліцеся богу і цяплява нясіце свой крыж: на тым свеце вам усё будзе вернута і заплачана ўстокраць» (568).*

Даволі часта ўказваецца на сувязь «Казак жыцця» з фальклорнымі традыцыямі⁴. Але сувязь гэтая шырэй нават за глыбокую мастацка-жанравую залежнасць. Хутчэй трэба казаць пра іх адзіныя вытокі, а яны генетычныя: адзінства поглядаў на сусвет, прастору-час, тое, што заўсёды кладзецца ў аснову асэнсавання рэчаіснасці і чалавека ў ёй.

Яшчэ бліжэй да гэтых вытокаў катэгорыя часу. Для Я. Коласа характэрна своеасаблівае яе асэнсаванне. За гэта гавораць і структура семантычнага поля часу, і выбар той або іншай семы, і суаднясенне іх з агульнай часовай плыню паведамлення. Быццёвая канва вытрымана ў прошлым часе, што, на думку некаторых даследчыкаў (З. Я. Тураева),

выключае асобу аўтара, яго часавы вопыт. Але гэта не зусім так. Папершае, спецыфіка твора вызначае максімальную свабоду аўтара-апавядальніка, аб'ектыўнага сведкі, які павінен быць вышэй за пачуцці і прыхільнасці. Па-другое, кожная з сітуацый, пададзеных у алегарычнай форме, прайшла шматлікія мадэлі пазнання і адлюстравання свету. Таму вымяраецца не лінейным часам (прошлым-цяперашнім-будучым). Індывідуальнасць захоўваецца ў іншым: у суаднясенні катэгорыі часу з «катэгорыяй вечнасці», тым, што знаходзіцца за межамі часу. Аўтар ідзе да якаснага ўсведамлення, калі «вечнасць не ёсць бязмежны час, які можна колькасна вымераць, а якасць, што пераадоўвае час»⁵.

У казках адсутнічае прамое ўказанне на паняцце вечнасці. Яе разуменне закладваецца ў цыклічны характар маральных, бытавых, філасофскіх праблем, якія разам з аўтарам, персанажамі твора вырашаем і мы. Гэта адчуваецца пры аналізе семнага поля, яго складу. Характэрна адсутнасць паказчыкаў дакладнага каляндарнага часу. Звычайна ўжываюцца адзінкі з абстрактным часавым значэннем: *спрадвеку, незлічоныя гады, даўно-даўно, доўгія вякі* і інш. Нават у тых выпадках, калі значэнне часу набліжаецца да пэўнай астранамічнай адзінкі, яно застаецца абстрактным: не вызначана месца на лініі часу, ад якога трэба весці адлік. Колькасная функцыя і ёсць якаснае асэнсаванне часу: *Важна тое, што няўзнакі год за годам на дуб навалвалася старасць* (575). *Доўгія гады стаялі яны на розных берагах нешырокай рэчкі* (513). *Доўгія-доўгія гады, цэлыя вякі, жыла пушча згодна і шчасліва* (511). Ужываюцца і больш канкрэтныя семы: *хвіліна, гадзіна, дзень, квадра*. Але зноў жа, усе яны ўскладнены колькасна-якасным значэннем, якое накладваецца на асноўнае, астранамічнае. Пры гэтым назіраюцца з'явы, не характэрныя для рэальнага, фізічнага часу: яго можна спыніць на нейкі момант, падоўжыць яго ход, павярнуць «кола часу» ў адваротны бок: *Поўны мясячык раз у чатыры квадры ўсплываў на сярэдзіну неба* (510). У першую хвіліну *Хвоя нічога не цяміла: была як бы аглушана гэтай весткаю* (520).

Асобна трэба сказаць пра семы, якія напрамую звязаны з цыклічнасцю ва ўспрыняцці і адлюстраванні часу. Прырода, а менавіта яна з'яўляецца галоўнай дзеючай асобай, карыстаецца адметным ад фізічнага часам. Семы *лета, восень, зіма, вясна, раніца, досвітак, поўдзень, вечар, ноч, дзённае святло, час святання, час спякоты, час летніх навалніц* не проста кампаненты ў сістэме лакалізацыі часавых адносін. Гэта філасофія прыроды, дзе смерць — пачатак новага цыклу жыцця. Дзень змяняецца ноччу, і зноў нараджаецца дзень.

Калі прааналізаваць кампазіцыйную мадэль казак, то відаць, што час выконвае ролю структурнага «пасрэдняка». Закладзены ў быццёнасць, ён размяркоўвае кампаненты ў сказе (тэксце), вызначае іх паслядоўнасць, стварае агульную часавую плынь: *Праз пару хвілін цэлы рой рэзвых, рухавых стракозак закружыўся над возерам* (586). *У нядоўгім часе дзівосная праява напаткала адзінокі курган* (586). *У гэты ж час там, угары, спрэчка між хмаркамі не спынялася* (573). Характэрны своеасаблівы зачын, вядомы па казках нашага дзяцінства: «Жылі-былі...» *Наяўнасць, быццёнасць, працэс — вось на што звяртае ўвагу аўтар: Гэта быў старасвецкі лес* (510). *Гэтая бяроза толькі нядаўна астаявалася тут* (505). *Загразла ў балоце панская брычка разам з панскаю сям'ёю, слугамі, коньмі, з усім панскім скарбам* (474). Пачатак звычайна бярэцца ад прасторы, не акрэсленай у часе. Але катэгорыя часу прысутнічае. Яна закладваецца ў структурную аснову сказа, праекцыю данай сітуацыі: *Прайшло некалькі гадоў* (569). *Была раніца* (526). *Была поўнач на зыхадзе лета* (495). Час, які падаецца спалучэннем сітуацыйных сем з быццёна-падзейнымі прэдыкатамі, шырэй за граматычны. Незалежна ад структуры катэгорыя часу, пазначаная канкрэтнымі семамі, выступае ў якасці самастойнай адзінкі, своеасаблівай дзеючай асобы твора. Яна бярэ на сябе адказнасць за кампазіцыйную структуру, падзяляючы тэкст

казкі на «часавыя такты». Так, напрыклад, «Зло — не заўсёды зло» можна вызначыць як чатырохтактны дыскурс, дзе кожны з часавых тактаў з'яўляецца пікам напружанасці і далейшых зрухаў у падзейнай канве: *Цэлае лета вісеў Жолуд на старым дубе — Але ж, урэшце, вісець яму абрыдла — Раз, ужо зусім пад восень, Жолуд убачыў... — Жолуд на другі год прарос і стаў дубком* (482—483). Трох-чатырохтактнай структуры прытрымліваецца амаль кожная з філасофскіх навел.

Адметнасць прасторава-часавых адносін пацвярджаецца і аналізам пашыральнікаў структуры сказа. Асноўная ўвага — сітуацыйным пашыральнікам, якія змяшчаюць у сабе інфармацыю аб прасторы і часе. Ад гэтага залежыць інфарматыўнасць, дакладнасць нашых ведаў аб рэчаіснасці.

Нягледзячы на разыходжанні пры тлумачэнні і разуменні семантычнай структуры сказа, можна вылучыць адзінае, з чым пагаджаюцца апаненты. Усе яны (Н. Д. Аруцёнава, У. Г. Гак, Ю. С. Сцяпанаў, Т. Б. Алісава, Ф. Данеш, У. Вейнрэйх, Ч. Філмар, Дж. Лакоф і інш.) тлумачаць сказ як пэўную пазамоўную мадэль сітуацыі, якая знаходзіць сваё адлюстраванне ў семантычнай структуры сказа. Устойлівасць данай структуры, дакладнасць адлюстравання сітуацыі залежыць ад «удзельнікаў», кампанентаў структуры, іх функцыянальных магчымасцей. Таму аналізуюцца сітуацыя і яе «ўдзельнікі».

Сутнасць сітуацыі, быццёнае ядро, змяшчае ў сабе прэдыкат (структурная аснова). Разам з пашыральнікамі, кампанентамі семантычнай структуры, сувязь якіх у пэўных умовах вызначаецца прыслоўным (актанты) або прыасноўным (сітуанты) характарам, ён адказвае за разгортванне сітуацыі ў прасторы і часе. Разглядаюцца ў першую чаргу сітуацыі, у аснове якіх: а) выражэнне прасторавых адносін паміж прадметамі (сітуацыя лакалізацыі); б) часавая суаднесенасць фактаў, з'яў, падзей, працэсаў (сітуацыя тэмпаральнасці). Сітуацыя лакалізацыі вызначае склад і структуру прэдыката. У яе разгортванні ў «Казках жыцця» некалькі лексіка-семантычных груп дзеясловаў складаюць тыпы і падтыпы прасторавага прэдыката. Асноўны тып — быццёна-падзейны. Ядзернае значэнне (быць, існаваць, мець месца ў рэчаіснасці, адбывацца) рэалізуецца праз адпаведную семантычную структуру сказа. Паказ быццёнасці прадмета, падзейнасці ўскладняецца прасторавымі адносінамі, дзе галоўнае — існаванне прадмета, сам факт падзеі. Таму ў некаторых выпадках сувязь прэдыката з лакальным пашыральнікам выходзіць за межы сказа: *Далёка на рэчцы быў зялёны прыемны астравок — Быў зялёны прыемны астравок* (523). *І пачалася страшэнная сумятня на балоце — І пачалася страшэнная сумятня* (565). Гэтая ж сувязь можа быць ахарактарызавана і як прыасноўная: *Адзін прамень сонца заблудзіўся ў глухой цемрадзі сусвету* (557), дзе лакалізатар (сітуант) суадносіцца з усёй структурнай асновай сказа.

Характар сувязі можа змяняцца: быццёнасць, падзейнасць «прывязваецца» да канкрэтнага месца: *На гары пад шчытом было незашклёнае акенечка* (581). *Усё гэта адбывалася ў вёсцы* (536). *Сход адбываўся на беразе аднаго вельмі прыгожага возера* (547). Пры трансфармацыі сказа губляецца дакладнасць, адчуваецца структурная незавершанасць. Большай «прывязанасцю» да лакалізацыі (узровень прыслоўнай сувязі) вызначаюцца прэдыкаты, якія характарызуюць становішча прадмета ў прасторы. Пры гэтым назіраецца ўскладненне сітуацыі лакалізацыі якасным значэннем: *Каля камення ішла дарога* (517). *Вакол возера, як вежы, стаялі мудрыя дрэвы — дубы* (510). Прэдыкаты накіраванага ў прасторы руху дамінуюць сярод астатніх. Ядзерная семантыка (*ісці, бегчы, ляцець, плыць*) рэалізуецца праз шматлікія лексіка-семантычныя варыянты: *шугануць, зашыцца, паперці, зняцца, падацца, рынуцца* і інш.: *Цэлыя чародкі птушак шуганулі ў лес* (576). *Мышы і пацукі табунамі паперлі з балота* (565). З лясных гушчароў *выходзіў лясун і пляскаў у далоні* (555). Гэта той выпадак, калі семантычны змест прэдыката вызначае характар сувязі лакальных пашыральнікаў і структурнай асновы сказа.

Звычайна яна рэалізуецца на прыслоўным узроўні: *Звяры і птушкі не мелі адвагі забірацца ў нетры лесу* (510). «Вектар» (семантыка) скіраваны на пэўны лакальны пашыральнік, што дазваляе рэалізаваць валентнасць прэдыката ў агульнай сітуацыі лакалізацыі.

Семантычная самастойнасць прэдыката (выхад за ядзернае значэнне лакалізацыі) ускладняе мадэль з лакальным кампанентам. Звычайныя для яе прэдыкаты лакалізаванай наяўнасці, быццёнасці, вызначанага ў прасторы руху набываюць семантыку характарызацыі прадмета, паказу яго ўласцівасцей (*блішчаць, ззяць, свяціцца, калыхацца, павівацца, мітусіцца* і інш.), псіхафізіялагічных працесаў (*выць, крычаць, плакаць* і інш.): *На балоце прыветна мігцеў той самы агонь* (495). *Страшная бура завыла над цёмнаю пушчай* (512). *Пад узгоркам блішчала круглае возера* (525).

На першы погляд, у наяўнасці ўсе асноўныя структурныя элементы сітуацыі лакалізацыі: сам прадмет (аб'ект лакалізацыі), лакалізатар (прасторавы арыенцір), прэдыкат (паказчык адносін). Але форма ўступае ў супярэчэнне са зместам. Пры характарызацыі, дзе ўласцівасць прадмета не патрабуе прасторавай акрэсленасці, валентнасць прэдыката рэалізуецца на кваліфікацыйным (характарызуючым) узроўні. Лакалізатары пры гэтым займаюць прыасноўную пазіцыю сітуанта, удакладняючы месца праяўлення ўласцівасцей прадмета.

Яшчэ большая «незалежнасць» у семантыка-сіntaxічнай структуры сказа ўласціва кампанентам з часавым значэннем. Катэгорыя часу ў структуры сказа выконвае функцыі граматычнага сродка сувязі паміж элементамі моўнай мадэлі асобных фрагментаў рэчаіснасці. Калі сітуацыя лакалізацыі патрабуе суаднесенасці з пэўным кампанентам (канкрэтызатарам), то час, часавая заданасць з'яўляюцца неад'емнай часткай кожнай з сітуацый, закладзеных у сказ. Менавіта форма дзеяслова-выказніка выступае носьбітам катэгорыі часу, адным са складальных граматычнага значэння сказа і адначасова арганізуючым цэнтрам структуры сказа (на аснове гэтага значэння) пры адлюстраванні суаднесенасці падзей, фактаў, сітуацый, працесаў.

У параўнанні з папярэднім, мадэль сітуацыі, акрэсленай у часе, не вельмі распаўсюджана ў «Казках жыцця». Але гэта кампенсуецца семантычнай ускладненасцю сказа. Структурныя змены (уклучэнне дадатковага часовага канкрэтызатара) выклікаюць адпаведную рэакцыю: пашырэнне сітуацыі, заданай прэдыкатыўным цэнтрам. Дакладней кажучы, назоўнікі, прыслоўі, прыназоўніка-назоўнікавыя словаформы з часавым значэннем удзельнічаюць у фарміраванні асацыяцыйнай структуры сказа. Зразумела, што сістэма сувязей тэмпаральных кампанентаў пры гэтым якасна адрозніваецца ад прыслоўнай: *Жыў ён* (цвіркун) *зімою на печы* (580). *Неба раз'яснялася і свяцілася ўночы незлічонымі халоднымі агнямі* (586). *На досвітку другога дня яны* (словы) *абляцелі ўсе ваколіцы* (582). Трансфармацыя сэнсавых адносін сітуацыйнага тэмпаральнага пашыральніка і структурнай асновы дапамагае рэалізаваць асацыяцыйнасць: *Калі прыходзіла зіма, жыў ён* (цвіркун) *на печы*. Полінамінатыўнасць падобных структур дае падставу некаторым даследчыкам (А. У. Падучавай, Л. Р. Першынай, Т. Я. Шапавалавай, Т. В. Булыгінай і інш.) вызначаць часавыя кампаненты самастойнымі сінтаксічнымі адзінкамі, якія ўдзельнічаюць у выражэнні граматычнага значэння сказа (так званая «скрытая прэдыкацыя»). Аналіз фактаў пацвярджае даныя асаблівасці тэмпаральных сітуацый (пашыральнікаў структурнай асновы сказа). Толькі ў асобных выпадках структура сказа патрабуе прыслоўнага канкрэтызатара з часавым значэннем: а) пры семантычнай недакладнасці прэдыката: *Даўно-даўно, не за нашу памяць было гэта* (470); б) калі тэмпаральны кампанент функцыянуе як элемент у сістэме сувязей паміж часткамі звязнага тэкста: *Год за годам плыў час, праходзілі вякі, мяняўся выгляд зямлі — Лес таксама стаяў на працягу вякоў* (585). У асноўным жа сітуацыйныя часавыя пашыральнікі — гэта кампаненты ў структуры сінтэзаванай інфармацыі (Ш. Балі): ад зада-

насці асобнай сітуацыі да шматлікіх варыянтаў вызначэння часавых адносін.

Межы артыкула не дазваляюць даць усебаковую характарыстыку пашыральнікаў з прасторавым і часавым значэннем у структуры сказа «Казак жыцця». Гэта тэма для сур'ёзнай гаворкі па праблеме сітуацыйнага пашырэння ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Пры аналізе мастацкага твора яна набывае выключнае значэнне: характар прасторы і часу дае ўяўленне аб змястоўнасці эстэтычнай інфармацыі, канцэпцыі мастацкага твора і яго каштоўнасці. Так, лінгвістычны аналіз «Казак жыцця» Я. Коласа дае падставы вызначыць іх як філасофска-эстэтычнае асэнсаванне мастаком рэчаіснасці, «прыземленай» у прасторы і неабмежаванай у часе. Можа, у гэтым і ёсць сутнасць Вечнасці?

¹ Гл.: Колас Я. Збор твораў: У 14 т. Мн., 1973. Т. 5. Далей спасылкі на гэта выданне даюцца ў дужках непасрэдна ў тэксце.

² Гл.: Тарасова Е. В. // Вестн. Харьковского ун-та. Харьков, 1989. № 339. С. 34.

³ Там жа. С. 35.

⁴ Гл.: Чыгрын І. П. // Весті АН БССР. Сер. грамад. навук. 1966. № 2. С. 54.

⁵ Бердяев Н. А. // Н. Бердяев о русской философии. Свердловск, 1991. Ч. I. С. 22.

І. С. РОЎДА

СЛОВАЎТВАРАЛЬНА АБУМОЎЛЕННЯ ЛЕКСІЧНЫЯ ЛАКУНЫ РУСКАЙ МОВЫ (параўнальна з беларускай)

Супастаўленне любых дзвюх моў выяўляе пэўную колькасць лексічных лакун, якія запаўняюцца аналітычнымі намінацыйнымі адзінкамі. Структура такіх намінантаў абумоўлена структурай і семантыкай іх аднаслоўных эквівалентаў у мове, з якой праводзіцца супастаўленне, і лексіка-граматычнымі магчымасцямі той мовы, якой належаць аналітычныя намінанты.

Прычынай наяўнасці лексічных лакун можа быць словаўтваральная недастатковасць адной мовы ў адносінах да другой. Адзначым падобныя выпадкі ў рускай словаўтваральнай сістэме. Зразумела, што колькасны і якасны бакі аналізу фактычнага матэрыялу будуць залежаць ад таго, на фоне якой мовы апісваецца гэты матэрыял (якія мовы супастаўляюцца). У артыкуле праводзіцца аналіз у напрамку ад беларускай мовы да рускай. Разглядаюцца моўныя сродкі, што могуць выразіць пэўную словаўтваральную семантыку.

1. Прыметнікі з фармантам *за-*, што маюць значэнне 'які значна перавышае ступень якасці, названай матывавальным словам'.

У рускай мове гэтая семантыка выражаецца лексічна: бел. *загусты* — рус. *слишком густой*, бел. *закіслы* — рус. *слишком кислый*, бел. *залёгкі* — рус. *слишком легкий*, бел. *замалады* — рус. *слишком молодой*, бел. *заранні* — рус. *слишком ранний*. Слова *слишком*, бадай, найбольш дакладна і універсальна перадае словаўтваральную семантыку. Менавіта яно і прапануецца ва ўсіх выпадках беларуска-рускім слоўнікам. Аднак гэта не значыць, што руская мова не мае іншых магчымасцей перадаць даную семантыку. У такой жа функцыі могуць выступаць і іншыя словы і фразеалагізмы: *чересчур*, *излишне*, *чрезмерно*, *неумеренно*, *преувеличенно*, *не в меру*, *через меру*, *сверх (всякой) меры*, *свыше (всякой) меры*, *более чем*, *уж очень*. Указанае словаўтваральнае значэнне і ў беларускай мове можа быць выражана словам або фразеалагізмам: *вельмі*, *надта*, *неймаверна*, *моцна*, *дужа*, *праз меру*, *не ў меру*, *на рэдкасць*, *да дзіўнага*. Розныя кантэкстуальныя сітуацыі не выключаюць выкарыстання і іншых намінантаў у гэтай функцыі (як у беларускай, так і ў рускай мове). Напрыклад, «Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў» М. К. Клышкі

прапануе ў якасці сіноніма да слова *вельмі* асобна аформлены намінаўт на *рэдкасць*. «Словарь синонимов русского языка» З. Я. Аляксандравай у адпаведным сінанімічным радзе данага намінаўту не мае. Аднак гэта не азначае, што ў рускім кантэксце немагчыма выкарыстаць спалучэнне на *редкость* у той жа функцыі, што і слова *слишком*.

Указаныя моўныя сродкі можна разглядаць як канстытуенты поля данага словаўтваральнага значэння. Паколькі разгледжаны матэрыял (беларускія словы і рускія запаўняльнікі лакун, якія адпавядаюць гэтым словам) выяўляюцца ў выніку супастаўлення дзвюх моў, прычым склад аналітычных запаўняльнікаў лакун рускай мовы абумоўліваецца структурнымі і семантычнымі асаблівасцямі іх аднаслоўных эквівалентаў у беларускай мове, мэтазгодна вылучаць беларускую і рускую часткі аднаго поля. Асноўнае адрозненне беларускай часткі поля ад рускай у адзначаным выпадку заключаецца ў тым, што беларуская частка мае ў сваім складзе афіксальны і лексічныя канстытуенты, руская — толькі лексічныя. Усе беларускія лексічныя і фразеалагічныя сродкі па сваіх функцыях эквівалентныя рускім сродкам, але руская мова не мае ўласна словаўтваральнага сродку — прэфікса *за-* — для выканання гэтай жа функцыі, таму і ўзнікаюць лексічныя лакуны.

У адзначаным вышэй словаўтваральным тыпе ёсць і яшчэ адно значэнне, якое знаходзіцца фактычна на процілеглым полкусе восі градацыі праяўлення прыметы — 'які нязначна перавышае ступень якасці, названай матывавальным словам': бел. *задарагі* — рус. *дороговатый*, *слишком дорогой*, бел. *закароткі* — рус. *коротковатый*, *слишком короткий*, бел. *занізкі* — рус. *низковатый*, *слишком низкий*, бел. *зацесны* — рус. *тесноватый*, *слишком тесный*, бел. *зашырокі* — рус. *широковатый*, *слишком широкий*.

Нягледзячы на тое, што руская мова не можа фармалізаваць указанае значэнне з дапамогай прэфікса *за-*, лексічная лакуна не ўзнікае, бо ёсць іншы сродак — суфікс *-оват-*, характэрны, заўважым, і для беларускай мовы, у словаўтваральнай сістэме якой прэфікс *за-* і суфікс *-ават-* з'яўляюцца сінонімамі: бел. *задарагі* і *дарагаваты* — рус. *дороговатый*.

Безумоўна, самы эканомны сродак фармалізацыі словаўтваральнага значэння — афіксальны, таму што ён дазваляе выразіць гэтае значэнне, не выходзячы за межы слова. Аднак функцыянальны падыход да апісання моўных з'яў прадугледжвае ўлік і іншых сродкаў, якія могуць выступаць у той жа функцыі. У даным выпадку мы не акцэнтуюем увагу на лексічных сродках, бо ў падобнай сітуацыі лексічная лакуна можа ўзнікнуць толькі па суб'ектыўных прычынах на ўзроўні маўлення, калі носьбіт мовы за хоча сказаць, напрыклад, не *широковатый*, а *немного широкий*. Што датычыць моўнай сістэмы, то і ў беларускай, і ў рускай мовах маюцца ўласна словаўтваральныя сродкі для фармалізацыі данага словаўтваральнага значэння.

Адзначанае вышэй тычыцца і прыслоўяў: бел. *замала* — рус. *маловато*, *слишком мало*, бел. *замнога* — рус. *многовато*, *слишком много*, бел. *запозна* — рус. *позновато*, *слишком поздно*, бел. *зарана* — рус. *рановато*, *слишком рано*, бел. *зарэзка* — рус. *резковато*, *слишком резко*.

Даныя беларускія прыслоўі з'яўляюцца словамі з неадзінай матывацыяй. Яны могуць быць матываваныя прыслоўямі або прыметнікамі (*мала* — *замала* або *замалы* — *замала*). У першым выпадку словаўтваральны фармант — прэфікс *за-*, у другім — суфікс *-а*. Аднак незалежна ад гэтага менавіта прэфікс *за-* — той сродак, які абумоўлівае наяўнасць лексічных лакун. У такой сітуацыі больш мэтазгодным было б вылучаць не поле словаўтваральнага значэння, а поле семы 'які значна перавышае ступень якасці, названай матывавальным словам'. Гэтая сема можа быць як семай словаўтваральнага тыпу, г. зн. можа быць словаўтваральным значэннем (*мала* — *замала*), так і семай, што ўваходзіць у семантычную структуру слоў, матываваных словамі гэтага словаўтваральнага тыпу (*замалы* — *замала*).

У некаторых выпадках значэнне, якое ўносіцца ў слова прэфіксам *за-*,

фактычна супадае з лексічным значэннем слова, да якога ён далучаецца. У такой сітуацыі на рускую мову слова перакладаецца лексемай, здольнай сумясціць у сабе значэнне прэфікса *за-* і матывавальнага слова, г. зн. значэнні словаўтваральнае і лексічнае: бел. *задужа* — рус. *слишком, чрезмерно*, бел. *залішне* — рус. *слишком, излишне, чересчур*, бел. *занадта* — рус. *слишком, излишне, чересчур, чрезмерно*. Такія выключныя выпадкі даюць магчымасць пазбегнуць лексічных лакун.

2. Назоўнікі са словаўтваральным фармантам *-к-*, якія маюць значэнне адцягненай працэсуальнай прыметы.

Бел. *дакопкі* — рус. *завершение копки картофеля*, бел. *дакоскі* — рус. *окончание косьбы*, бел. *дапрадкі* — рус. *окончание прядения*, бел. *дасеўкі* — рус. *окончание сева*, бел. *дамалоткі* — рус. *окончание молотбы*. Беларускаму *дажынкi* адпавядае рускае *дожинки*, але як і ў беларускай мове, яно мае значэнне 'свята ў дзень заканчэння жніва', да таго ж тлумачальнымі слоўнікамі рускай мовы гэтае слова кваліфікуецца як абласное і ўстарэлае. Бел. *засеўкі* — рус. *начало сева*, бел. *закоскі* — рус. *начало косьбы*, бел. *зажынкi* — рус. *начало жатвы, жажин, жажинки*. Слова *зажын* разглядаецца ў рускай мове як абласное, а *жажынки* — як устарэлае.

Адзначаныя беларускія словы ўтварыліся ад дзеясловаў з антанімічнымі прэфіксамі *да-* і *за-*. Менавіта яны (прэфіксы), а не словаўтваральны фармант *-к-*, прадвызначылі лексічны склад запаўняльнікаў лакун (*завершение.., начало...*). Словаўтваральны фармант *-к-* утварыў аддзяслоўныя назоўнікі, граматычна аформленыя канчаткам *-і*, што абумовіла асаблівасць гэтых слоў, якім няма аднаслоўных эквівалентаў у рускай мове. Аддзяслоўныя назоўнікі могуць утварацца і з дапамогай іншага суфікса (напрыклад, *-нн-*). Прычым такія словы граматычна афармляюцца канчаткам адзіночнага ліку. Але гэтыя структурныя элементы не з'яўляюцца перашкодай для наяўнасці аднаслоўных эквівалентаў (напрыклад, бел. *дамалочванне* — рус. *домолачивание*).

З улікам адзначанага, у межах данага словаўтваральнага тыпу мы можам вылучыць два палі: 1) поле семы 'завяршэнне дзеяння, названага матывавальным дзеясловам' і 2) поле семы 'пачатак дзеяння, названага матывавальным дзеясловам'. Канстытуентамі першага з іх будуць: а) у беларускай мове: прэфікс *да-* (з улікам суфікса, які ўтварыў аддзяслоўныя назоўнікі, і канчатка — *-к (і)*), *канец, заканчэнне, сканчэнне, завяршэнне*; б) у рускай мове: *завершение, довершение, конец, окончание*. Канстытуенты другога поля: а) у беларускай мове: прэфікс *за-* (з улікам суфікса і канчатка — *-к (і)*), *пачатак, пачатковы перыяд*; б) у рускай мове: *начало, начальный период*.

Зразумела, што такое словаўтваральнае значэнне, як 'адцягненая працэсуальная прымета', можа быць выражана і ў рускай, і ў беларускай мовах большай колькасцю словаўтваральных і лексічных сродкаў. Мы ж разглядаем толькі тыя, якія абмежаваны словаўтваральным тыпам, якому належаць беларускія словы, што не маюць аднаслоўных эквівалентаў у рускай мове.

3. Назоўнікі з фармантам *-ік-*, якія абазначаюць прадметы — носьбіты прыметы, названай матывавальным словам.

Бел. *агурочнік* — рус. *огуречная ботва*, бел. *бручкоўнік* — рус. *ботва брюквы*, бел. *бульбянік* — рус. *картофельная ботва*, бел. *гарбузнік* — рус. *тыквенная ботва*, бел. *маркоўнік* — рус. *морковная ботва*, бел. *макоўнік* — рус. *маковые стебли*, бел. *канаплянік* — рус. *стебли конопли*, бел. *капуснік* — рус. *капустный лист*.

У даным выпадку суфіксу *-ік* функцыянальна адпавядаюць некалькі не сінанімічных адзін аднаму рускіх назоўнікаў: *ботва, стебли, лист*. Наяўнасць розных слоў тлумачыцца адрозненнямі ў рэаліях, названых гэтымі словамі. У беларускай мове фармант *-ік* выконвае функцыю спалучэння *сцёблы і лісце* або асобных слоў — *сцёблы, лісце*. Калі ж размова ідзе пра бурачныя *сцёблы і лісце*, то гэтую ж функцыю можа выконваць слова *бацвінне*, якое наўрад ці падыходзіць у выпадках з

найменнямі *агурочнік, бручкоўнік, бульбянік*, хоць тлумачальны слоўнік беларускай мовы пры раскрыці значэнняў даных намінантаў ужывае слова *бацвінне*. Гэтым жа слоўнікам слова *бацвінне* тлумачыцца як 'лісце і сцёблы буракоў'. Дарэчы, указанае значэнне мае і слова *бурачнік*, якому ў рускай мове адпавядае *свекольнік*. Функцыю суфікса *-ік* у беларускай мове часткова выконвае і слова *націнне* — 'сцёблы агародных раслін'.

Такім чынам, у беларускай частцы поля адным з вербальных сродкаў, што дубліруе суфікс *-ік*, з'яўляецца спалучэнне *сцёблы і лісце*, якое, праўда, больш падыходзіць для тлумачэння, чым для ўжывання ў маўленні. Гэтым, відаць, абумоўліваецца выкарыстанне ў гутарковай мове слова *бацвінне* пры абазначэнні сцёблаў і лісцеў агуркоў, бульбы, бручкі і такі ўплыў маўлення на моўную сістэму. Слова *націнне* ў гэтым полі выконвае функцыю суфікса *-ік* у выпадку з найменнямі *маркоўнік, макоўнік, канплянік*. Лексема *сцёблы* функцыянальна адпавядае суфіксу *-ік* у тых жа назоўніках. Слова *лісце* выконвае гэтую ж функцыю ў назоўніку *капуснік*.

У рускай частцы поля асноўным сродкам для выражэння словаўтваральнай семы з'яўляецца слова *ботва*. Спалучэнне *стеблы і лістыя* таксама можа выконваць гэтую ж функцыю, але пры наяўнасці слова *ботва* данае спалучэнне знаходзіцца на перыферыі ўжывання. Словы *стеблы і ліст (лістыя)* функцыянальна адпавядаюць суфіксу *-ік* у тых жа выпадках, што і беларускія словы *сцёблы і лісце*. Суфікс *-ік* у гэтай жа функцыі — выключэнне.

4. Дзеясловы з фармантам *у-*, якія маюць значэнне 'змагчы зрабіць тое, што названа матывавальным словам'.

Функцыю словаўтваральнага сродку *у-* у рускай мове выконвае слова *смочь*: бел. *ужаць* — рус. *смочь жать*, бел. *укіраваць* — рус. *смочь править (управлять)*, бел. *укасіць* — рус. *смочь косить*, бел. *упасвіць* — рус. *смочь пасти*, бел. *упіць* — рус. *смочь выпить* (што-лібо).

Рускія прыклады з такім жа сродкам выражэння словаўтваральнага значэння, што і ў беларускай мове, сустракаюцца рэдка: бел. *угрызіці* — рус. *угрызть, смочь разгрызть*. Але магчымы іншыя сродкі (прэфіксы): бел. *уараць* — рус. *вспахать*, бел. *упаліць* — рус. *разжечь*, хоць яны выражаюць данае словаўтваральнае значэнне больш кантэкстуальна, чым непасрэдна ў слове.

У разгледжаных намі чатырох выпадках лексічныя лакуны існуюць з-за нехарактэрнасці для рускай мовы тых фармантаў, якія ўласцівы беларускай мове. Да ўказаных словаўтваральных тыпаў набліжаецца і тып, які ў большай меры характэрны для беларускай мовы, чым для рускай. Гэта значыць, што руская мова таксама мае словы, утвораныя па той жа мадэлі, што і беларускія, але прадуктыўнасць гэтай мадэлі меншая, чым у беларускай мове.

5. Назоўнікі з фармантам *-ішч-*, якія суадносяцца са словазлучэннямі «назоўнік + адносны прыметнік» і абазначаюць месца, дзе раней што-небудзь расло.

Бел. *бабовішча* — рус. *место, где рос боб*, бел. *бульбянішча* — рус. *место, на котором рос картофель*, бел. *вічанішча* — рус. *поле, на котором росла вика*, бел. *грачанішча* — рус. *место, на котором росла гречиха*, бел. *ільнянішча* — рус. *место, на котором рос лён*, бел. *канплянішча* — рус. *поле, бывшее под коноплей*, бел. *капуснішча* — рус. *поле, с которого убрана капуста*.

Наяўныя адрозненні ў рускіх запаўняльніках лакун (*место — поле; где рос... — на котором рос... — бывшее под... — с которого убрана...*) тлумачацца не аб'ектыўнай неабходнасцю лексікаграфічна зафіксаваць менавіта даныя структурныя часткі аналітычных намінантаў у кожным канкрэтным выпадку, а існаваннем варыянтаў для выражэння такіх абагульненых значэнняў, як «месца» і «дзе раней знаходзіўся прадмет». Таму беларускаму *бабовішча* можа адпавядаць рускае *место, где рос боб* або *поле, где рос боб; участак, на котором рос боб; место, на котором рос боб; место, с которого убран боб; место, бывшее под бобом* і др.

Як бачым, канстытуентамі рускай часткі поля данага словаўтваральнага значэння будуць назоўнікі (*место, поле, участок...*) і азначальны комплекс (*с которого убран., на котором рос., бывший под...*), існаванне якіх абумоўлена экстралінгвістычнай неабходнасцю кожнага з іх. Тэарэтычна гэта ўсе моўныя адзінкі са значэннем «месца (дзе што-небудзь расло)». Тое ж датычыць і беларускай часткі поля, у якой, акрамя таго, асноўнае месца займае суфікс *-ішч-*. У рускай частцы поля суфікс *-ищ-* менш прадуктыўны, бо фармалізуе словаўтваральнае значэнне значна радзей, чым беларускі фармант *-ішч-*: бел. *аўсянішча* — рус. *овсянице*, бел. *прасянішча* — рус. *просянице*, бел. *канюшынішча* — рус. *клевернице*.

Асаблівасцю ўсіх разгледжаных моўных палёў з’яўляецца тое, што вербальнае выражэнне іх значэнняў маюць і беларуская, і руская мовы, а фармантнае — толькі (ці ў асноўным) беларуская мова.

Нягледзячы на тое, што рознаўзроўневыя сродкі беларускай і рускай моў выражаюць непасрэдную або апасродкаваную словаўтваральную семантыку, разгледжаныя моўныя палі могуць быць вызначаны як функцыянальна-семантычныя.

В. Л. ЛЕАНОВІЧ

СТРУКТУРНА-СЕМАНТЫЧНАЯ АРГАНІЗАЦЫЯ ПРЫМЕТНІКАЎ З ПРЭФІКСАМІ ЛАЦІНСКАГА ПАХОДЖАННЯ Ў СУЧАСНАЙ РУСКАЙ МОВЕ

Прыметнікі з прэфіксамі (прэфіксідамі) лацінскага паходжання (*вище-, де-, дис-, ин-, инфра-, интер-, квази-, контр-, ко-, пост-, про-, пре-, ре-, суб-, супер-, транс-, ультра-, экс-, экстра-*) — гэта дэрываты рознай словаўтваральнай структуры, адна- і поліматываваныя. Да аднаматываваных адносяцца ад’ектывы ўласна прэфіксальныя і суфіксальныя, да поліматываваных — прэфіксальныя або суфіксальныя і прэфіксальныя або прэфіксальна-суфіксальныя. Суфіксальныя прыметнікі галоўным чынам адносныя. Яны называюць прымету праз адносінны да неадушашаўленага прадмета (па матэрыялу, прызначэнню, прасторавым і часавым арыенцірам) ці дзеянню і праз адносінны да адушашаўленага суб’екта (па прыналежнасці). Гэта ідэя адносін рэалізуецца як агульнае словаўтваральнае значэнне ад’ектыўных вытворных, якое канкрэтызуецца пэўным чынам у кантэксце і выступае ў выглядзе асобных словаўтваральных значэнняў: ‘уласцівы таму, хто названы матывавальным словам’ (*вице-губернаторский, супершпионский, проконсульский, инфразвуковой, экс-генеральский, дезорганизаторский, контрадмиральский* і г. д.); ‘які адносіцца да дзейнасці асобы, названай матывавальным словам’ (*контрпропагандистский*); ‘зроблены з таго, што названа матывавальным словам’ (*суперфосфатный, супердакроновый*); ‘які знаходзіцца ў тым месцы, якое названа матывавальным словам’ (*препозитивный, постпозитивный*); ‘прызначаны для выканання дзеяння, названага матывавальным словам’ (*инфильтрационный, рекультивационный*); ‘звязаны з ажыццяўленнем таго, што названа матывавальным словам’ (*реэвакуационный, демобилизационный*).

Гэтыя словаўтваральныя значэнні ўваходзяць у семантычную структуру дэрыватаў, якія ўтвараюцца па схеме «аснова назоўніка + суфікс = прыметнік» ад прэфіксальных назоўнікаў з абстрактнай працэсуальнай альбо працэсуальнай семантыкай і ад назоўнікаў з характарызуючым значэннем асобы. Фарманты — суфіксы *-ск-*, *-н-*, *-ов-*.

Адносна такіх прыметнікаў лепей гаварыць аб непасрэднай фармальна-семантычнай матывацыі праз назоўнік з аналагічнай прэпазітыўнай марфемай, улічваючы іх лексіка-граматычную прыроду і тое, што паралельна існуючыя бяспрэфіксныя прыметнікі, супастаўляльныя з імі па форме, у семантычным плане слаба суадносяцца (*субтропический* ‘які

адносіцца да субтропікаў' і *тропический* 'які знаходзіцца ў тропіках', *контрсиловой* 'які адносіцца да контрсілы' і *силовой* 'які выкарыстоўваюць для атрымання якой-небудзь энергіі', *квазиоптический* 'які адносіцца да квазі-оптыкі' і *оптический* 'які адносіцца да з'яў оптыкі' і г. д.) альбо не суадносяцца ўвогуле (*препозитивный* 'які знаходзіцца ў прэпазіцыі' і *позитивный* 'заснаваны на вопыце, на фактах', *реконструктивный* 'які адносіцца да рэканструкцыі' і *конструктивный* 'які стварае аснову для далейшай працы'). Адсколь вынікае мэтазгодным лічыць падобныя дэрываты адсубстантыўнымі ўтварэннямі.

Прэфіксы ў такіх словах на апошнім дэрывацыйным кроку не выконваюць актыўнай славотворчай функцыі: яны аўтаматычна пераходзяць у вытворнае слова ў саставе ўтваральнай базы.

Існуе рад утварэнняў, дзе прэфіксы лацінскага паходжання непасрэдна выкарыстоўваюцца ў якасці словаўтваральных фармантаў, з іх дапамогай фарміруюцца ўласна прэфіксальныя вытворныя. Асабліва сць такіх дэрыватаў заключаецца ў тым, што іх семантыка ў значнай ступені вызначаецца зместам прэфіксальнай марфемы, а не толькі значэннем утваральных адзінак, бо прыстаўка выконвае мадыфікацыйную функцыю — перадае некаторы дадатковы кампанент значэння, прысутны ў матываваным слове і адсутны ў матывавальным. Прэфіксы маюць значэнне, якое канкрэтызуецца пры іх узаемадзеянні з пэўнымі лексікаграматычнымі і лексіка-семантычнымі класамі асноў. Гэта ўзаемадзеянне вызначае сістэму структурна-семантычных мадэляў з розным семантычным напаяўненнем, з пэўным тыпам прэфіксальнага фарманта і словаўтваральнага значэння. Сярод мадыфікацыйных словаўтваральных значэнняў прыметнікаў вылучаюць значэнне адмаўлення ці процілегласці, градацыйныя значэнні, а таксама канкрэтызуючыя значэнні аднясення да прадмета (падпарадкавання, прасторавай і часовай працягласці).

Сістэма ад'ектыўных прэфіксальных мадэляў уключае наступныя элементы: «*ин-* (*ир-, ил-, им-*) + П (прыметнік) = П са значэннем процілегласці прыметы, названай матывавальным словам» (*ирреальный, иммобильный*); «*интер-* + П = П са значэннем 'які знаходзіцца паміж чаго-небудзь' (*интервокальный*); «*квази-* + П = П са значэннем фіктыўнасці прыметы, названай матывавальным словам» (*квазистатический, квазигладкий*); «*ко-* + П = П са значэннем 'які разам з чым-небудзь характарызуецца прыметай, названай у матывавальным слове'» (*коррелятивный, коаксиальный*); «*супер-, ультра-, экстра-* + П = П са значэннем вельмі высокай ступені праяўлення прыметы, названай у матывавальным слове» (*суперострый, супертонкий, ультракороткий, ультрасолидный, экстравежливый, экстранеобходимый*). Паасобнымі прэфіксальнымі ўтварэннямі з'яўляюцца лексемы *пресенильный, трансфинитный, субфоссильный*. Такія вытворныя ў якасці матывавальных выкарыстоўваюць асновы прыметнікаў наступным чынам: прыстаўкі якасна-адмоўнага значэння (*ин-*) узаемадзеіюць галоўным чынам з якаснымі прыметнікамі, у якіх яны падкрэсліваюць супрацьлегласць прыметы, названай матывавальным словам; *интер-, пре-, ко-, суб-* — прыстаўкі прасторавага значэння — галоўным чынам з адноснымі прыметнікамі, дзе прэфікс канкрэтызуе значэнне аднясення да прадмета; з адноснымі і якаснымі прыметнікамі ўзаемадзеіюць *квази-,* а таксама *супер-, ультра-, экстра-*; у якасных прыметніках яны ўдакладняюць ступень праяўлення прыметы, у адносных — удакладняюць іх прасторавыя характарыстыкі.

Для ўтварэння прыметнікаў такой словаўтваральнай структуры ў якасці матывавальных асноў могуць быць выкарыстаны не толькі невытворныя і вытворныя прыметнікі, але і цэлыя словазлучэнні. Для дэрыватаў, утвораных такім чынам, характэрна разыходжанне фармальнай і семантычнай вытворнасці, бо семантычна такія словы матывуюцца не асобным словам, а словазлучэннем, у якое адносны прыметнік уваходзіць як састаўная частка (*дисгормональный* 'які з'яўляецца вынікам

хуткага распаўсюджання клетак з прычыны парушэння гарманальнай рэгуляцыі»; *постэмбрыональны* 'які наглядаецца пасля заканчэння эмбрыянальнага развіцця'; *проарабскі* 'разлічаны на падтрымку палітыкі арабскіх краін'; *субарктыцескі* 'які знаходзіцца побач з арктычным поясам'; *трансатлантыцескі* 'звязаны з рухам праз Атлантычны акіян' і г. д.). Гэты працэс з'яўляецца вынікам уключэння ў словаўтварэнні, калі адбываецца пашырэнне значэння слова за кошт семантыкі другога слова, якая не атрымлівае ў гэтым слове паасобнага марфемнага вызначэння. У вытворным прадстаўлена структура толькі аснова прыметніка, да якой далучаецца прэфікс, удакладняючы семантыку ўтваральнай базы (словазлучэння). Утварэнне такіх прыметнікаў — з'ява больш складаная, чым простая прэфіксацыя, але ўмоўна гэтыя вытворныя могуць быць уключаны ў разрад прыставачных (зыходзячы з таго, што менавіта прэфікс — словаўтваральны фармаан), як гэта зроблена, напрыклад, у рускай Граматыцы-80.

Дэрываты наступнай групы з'яўляюцца суфіксальнымі або прэфіксальнымі вытворнымі. Да іх адносяцца прыметнікі *диспропорциональный*, *дисгармоничный*, *диссимметричный*, *дискомфортный*, якія карэліруюць адначасова з беспрыставачнымі прыметнікамі і з назоўнікамі з аналагічнай прэпазітыўнай марфемай. Прэфікс выконвае семантычную функцыю семантычнага дадатку да значэння ўтваральнай асновы, суфікс — структурна-семантычную функцыю: ён пераводзіць слова з адной часціны мовы ў другую, спрыяючы сумяшчэнню ў змесце вытворнага катэгарыяльных значэнняў прадмета і прыметы. Множнасць матывацый прыводзіць да поліструктурнасці слоў, яны маюць два словаўтваральных значэння: «*дис + П = П* са значэннем процілегласці прыметы, названай матывавальным словам» і «аснова назоўніка + *-н* (-*альн*-, *-ичн*-) = *П* са значэннем 'які адносіцца да таго, характарызуецца тым, што названа матывавальным словам'».

Да ліку поліматывавальных утварэнняў належаць таксама дэрываты тыпу *пострадиационный*, *ультрагородской*, *контрценностный*, *субмиллиметровый* і г. д. Для іх характэрна разыходжанне фармальнай і семантычнай вытворнасці, паколькі фармальна бліжэй аказваюцца прэфіксальныя і паралельна існуючыя ў рускай мове бяспрэфіксныя прыметнікі (пры словаўтварэнні можна гаварыць аб выкарыстанні гатовых структур), семантычна ж такія вытворныя звязаны бліжэй з назоўнікамі, таму што іх змест вызначаецца праз змест суфіксальных адносных прыметнікаў, праз тыя словы, якімі апошнія самі матывуюцца, гэта значыць праз зыходныя невытворныя і вытворныя назоўнікі (*проамериканский* 'які дзейнічае ў інтарэсах Амерыкі' і *американский* 'які адносіцца да Амерыкі'; *субклеточный* 'не проста які адносіцца да клеткі, а які больш дробны, чым клетка'; *постэкзаменационный* 'які адбываецца пасля экзамена' і г. д.). У нейкай ступені гэта тлумачыцца прыналежнасцю суфіксальных адносных прыметнікаў да ліку сінтаксічных дэрыватаў, якія могуць быць толькі фармальна ўтваральнымі, паколькі іх значэнне тоесна значэнню папярэдняга члена словаўтваральнага ланцужка. Лексічны дэрыват (прэфіксальны прыметнік) у якасці фармальна ўтваральнага слова выкарыстоўвае сінтаксічны дэрыват (беспрэфіксальны прыметнік), а семантычна ўтваральным словам з'яўляецца зыходнае слова рада аднакарэнных слоў (назоўнік), ад якога і ўтвораны сінтаксічны дэрыват. На гэтай падставе такія прыметнікі можна лічыць альбо прэфіксальнымі (прыстаўка відазмяняе значэнне суфіксальнага прыметніка, канкрэтызуе ў адпаведнасці са сваім значэннем), альбо прэфіксальна-суфіксальнымі (конфікс уносіць у матываванае слова агульнае значэнне адносіна з прадметнай канкрэтызацыяй). Аднак у апошнім выпадку трэба падкрэсліць асаблівасць такой словатворчасці, паколькі ў рускай мове тыповая схема ўтварэння прэфіксальна-суфіксальных прыметнікаў — гэта «прыназоўнік, пераўтвораны ў прыстаўку, + аснова назоўніка + суфікс» (*приоазисный* — пры оазисе, *бестеневой* — без тени і г. д.). Прэфіксы лацінскага паходжання, якія вылучаюцца ў саставе такіх

прыметнікаў, не маюць у рускай мове карэлятыўных прыназоўнікаў, да якіх яны маглі б быць узведзены. У дэфініцыях выкарыстоўваюцца прыназоўнікі, суадносныя з рускімі прыстаўкамі, сінанімічнымі лацінскім.

Такім чынам, ад’ектывы з прэфіксамі лацінскага паходжання ўтвараюцца рознымі спосабамі, знаходзяцца ў мона-ці поліматывавальных адносінах з іх утваральнымі, уваходзяць у пэўную сістэму структурна-семантычных мадэляў.

В. А. МАСЛАВА

АБ НЕКАТОРЫХ ПРЫЁМАХ СТВАРЭННЯ ЭКСПРЭСІЎНАСЦІ МАСТАЦКАГА ТЭКСТУ

Пры даследаванні экспрэсіўнасці мастацкага тэксту варта бачыць два бакі гэтай з’явы, якія суправаджаюцца двума рознымі аспектамі, двума ўзроўнямі аналізу мовы мастацкага тэксту.

Гаворачы словамі В. У. Вінаградава, «мову мастацкага твора неабходна перш за ўсё вывучаць, зыходзячы з паняццяў і катэгорый агульнай літаратурна-моўнай сістэмы, з яе элементаў і ўлічваючы прыёмы і метады іх індывідуальна-стылістычнага выкарыстання»¹.

Нашы назіранні паказваюць, што адзінкі мовы жывуць у мастацкіх тэкстах уласным жыццём па іншых законах, у адрозненне ад тэкстаў немастацкіх. А экспрэсіўны эфект у такіх тэкстах дасягаецца за кошт спецыфічных прыёмаў выкарыстання моўных сродкаў, г. зн. у выніку своеасаблівай барацьбы агульнамоўных і паэтычных сэнсаў і значэнняў.

Пад прыёмам мы разумеем семантычна абумоўленае выкарыстанне моўных сродкаў (іх пэўнае чаргаванне, спалучэнне, супрацьпастаўленне, накладванне, відазмяненне).

Усякі прыём — гэта актыўная і сур’ёзная «гульня» значэннямі і сэнсамі, якая мае камунікатыўную мэту і прагматычнае прызначэнне — уздзеянчаць на рэцыпіента, на яго свядомасць і паводзіны. Прыкладам такога прыёму можа служыць разгорнутая метафара, двухпланавая прырода якой робіць яе эмацыйным, вобразным, ацэначным сродкам уздзеяння. Разгорнутая метафара амаль заўсёды з’яўляецца вынікам свядомага і наўмыснага выбару выразных і вобразных сродкаў, якія нясуць, акрамя таго, эстэтычную інфармацыю. Напрыклад: «По самой середине закатно-красной дороги, приседая на длинных, ломких ногах, размахивая длинными, угловатыми руками — ни дать ни взять поднявшийся торчком паук-великан, — вышагивал Ваня Акуля» (У. Тэндракоў. Пара гнядых). Семантыка ўсёй гэтай фразы экспрэсіўная, таму што сутнасць яе не столькі ў сапраўдным адлюстраванні прадметнай рэальнасці, колькі ў яе індывідуальным, вобразным бачанні. Гэта, хутчэй, звяртанне да эмацыянальна-вобразнай сферы рэцыпіента, чым да яго кампетэнцыі. Вобраз чалавека-павука ствараецца кожным словам, аднак асабліва роля пры гэтым адводзіцца падкрэсленым моўным адзінкам — эпітэтам (длинные, угловатые — пра рукі, длинные, ломкие — пра ногі). Фразеалагізм ні даць ні взятъ падкрэслівае падабенства з павуком; стылістычна маркіраванае слова торчком (разг.), сінтаксічная будова фразы — наяўнасць устаўной канструкцыі — усё гэта ўзмацняе негатыўную ацэнку вобраза. Гэтая метафара «пераводзіць» няяўную, няяркую ўласцівасць персанажа ў наглядны, яркі вобраз. Такім спосабам аўтар прымушае рэцыпіента (чытача) убачыць канкрэтны персанаж у патрэбным аўтару асвятленні. Аднак гэтая метафара не проста сродак вобразнай і эмацыянальнай характарыстыкі персанажа, бо разлічана яна не толькі на вобразнае ўспрыняцце Акулі, але яшчэ ў большай ступені на яго ацэнку, на выражэнне прагматычных адносін асобы да канкрэтнага персанажа. Таму пры ўспрыманні падобных метафар важным будзе не столькі вобраз, колькі ацэнка, дапоўненая асацыятыўным вобразам.

Гэтыя з'явы нядрэнна апісаны ў сучаснай лінгвістыцы з розных пунктаў гледжання: то як вобразныя сродкі (А. І. Фёдараў, Е. Б. Воўк), то як эматыўныя (Л. Б. Бабенка, Н. А. Лук'янава, В. І. Шахоўскі), то як ацэначныя (Е. М. Вольф), затое амаль зусім не даследаваны тыпова тэкставыя прыёмы, заснаваныя на прынцыпах суадносін частак тэксту паміж сабой або з цэлым тэкстам.

Важнейшым з такіх прыёмаў з'яўляецца мантаж. Тэрмін «мантаж» пачаў актыўна прымяняцца ў кіназнаўстве. Ідэя мантажу была распрацавана класікамі айчыннага кіно С. М. Эйзенштэйнам і У. І. Пудоўкіным. Зараз мантаж становіцца універсальным прынцыпам, які «прымяняецца да любой сферы свядомасці чалавека і тэарэтычнага афармлення вынікаў»². Мантаж звязаны з ідэяй камбінаторыкі, размяшчэння элементаў. Усюды, дзе гавораць пра дыскрэтнасць частак унутры цэлага, можна гаварыць пра мантаж — складанне цэлага з асобных частак.

Ступень самастойнасці частак унутры тэксту можа быць рознай. Пры тэкставым мантажы паміж аб'яднанымі часткамі ўстанаўліваюцца сувязі; аднак мантаж як прыём стварэння экспрэсіўнасці тэксту заснаваны на тым, што спалучальныя часткі даволі моцна адрозніваюцца паміж сабой у сэнсавых або структурных адносінах, а сувязі паміж імі самі па сабе не зусім звычайныя, нечаканыя, парадаксальныя. Чыста мантажны прыём ляжыць у аснове вядомага гумарыстычнага апавядання, у якім доўгім спісам ідуць назвы спіртных напіткаў («Московская», «Пшеничная», «Посольская», «Портвейн» і г. д.), а потым, без усялякай паўзы, пачынаецца пералік (Новодевичье, Ваганьковское і інш.).

Прыкладам мантажу як прыёму, які стварае экспрэсіўнасць, можа служыць апавесць Л. М. Талстога «Хаджы-Мурат», у пачатку якой цэлы невялікі раздзел прысвечаны апісанню дзядоўніка, які ў Расіі называюць «татарніком». Аўтар захоплены яго энергіяй і сілай жыцця: «Экая энергия!.. Все победил человек, миллионы трав уничтожил, а этот все не сдается». Услед апавядаецца трагічная гісторыя жыцця Хаджы-Мурата, чалавека непакіснай волі і энергіі. У літаратуразнаўстве гэты прыём атрымаў назву структурнага паралелізму, які набліжаецца да мантажу ў кіно.

Па аналогіі з мантажом кароткіх і доўгіх кадраў у кіно (напрыклад, паэтыка доўгіх кадраў у Сакурава) можна гаварыць пра моцны экспрэсіўны эффект кароткіх абзацаў, з аднаго боку, і абзацаў доўгіх (як у Л. Талстога), з другога. Так, з адносна кароткіх абзацаў А. Рэмізава мы атрымліваем звесткі пра пэўныя сітуацыі, прычым гэтыя звесткі даволі разрозненыя, нібы асколкі мазаікі, з якіх трэба саставіць цэласную карціну. Гэта становіцца загадкай для ўспрыняцця, разгадкаванне якой узбуджае дапытлівасць, стымулюе творчую актыўнасць рэцыпіента.

Веданне прынцыпаў мантажу, разуменне яго законаў дае аўтару невычэрпныя магчымасці вар'іраваць рытм дзеяння, паскараючы альбо запавольваючы мастацкі час, ствараючы ў патрэбным месцы кантрасты, выкарыстанне якіх выклікае ў чытача (рэцыпіента) яркі экспрэсіўны эффект. У рамане «Август Четырнадцатого» А. Салжаніцына пачатак свядома запаволены, што дазволіла аўтару дакладна адлюстраваць павольны рух жыцця перад вайной. Такага тэмпу больш няма ў кнізе, бо такой увагі да сямейных праблем ужо не будзе ў людзей, таму што жыццё пацячэ ў іншым тэмпе і рэчышчы.

У мастацкім тэксце суіснуюць разнастайныя моўныя сродкі і прыёмы, якія параджаюць экспрэсіўнае шматгалоссе. Маючы універсальны характар, яны рэалізуюцца ў кожным тэксце па-свойму: не абумоўліваюць адназначна і непазбежна экспрэсіўны эффект успрыняцця тэксту (ён у многім залежыць ад асобы, што ўспрымае тэкст, і іншых кампанентаў камунікатыўнай задачы: часу, месца, сітуацыі і г. д.), а значна павышаюць магчымасць яго ўзнікнення.

¹ Виноградов В. В. Проблемы русской стилистики. М., 1981. С. 277.

² Пудовкин В. И. Избранные статьи. М., 1955. С. 109.

ДА ЭТНАЛІНГВІСТЫЧНАГА АНАЛІЗУ ПАЎДНЁВА- І ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ ВЯСЕЛЬНЫХ ТЭРМІНАСІСТЭМ

Вербальны ўзровень славянскіх вясельных абрадаў вызначаецца разгалінаванымі тэрміналагічнымі сістэмамі, якія ўяўляюць, па меркаванню даследчыкаў, вялізнае лексіка-сэмантычнае поле. Вывучэнне тэрміналогіі вясельнага абраду з пункту гледжання семіятычнай сутнасці дазваляе ўбачыць у кожным абрадавым тэрміне знак, які нясе істотную інфармацыю пра пазамоўную рэчаіснасць абраду. Дзякуючы тэрміналогіі, рытуальныя функцыі асоб, прадметаў і дзеянняў замацоўваюцца ў свядомасці носьбітаў традыцыйнай народнай духоўнай культуры (ТНДК) і становяцца своеасаблівымі кваліфікатарамі абрадавай прасторы, а самі набываюць уласны семіятычны сэнс.

Параўнанне асобных тэрмінаў з тэрмінасістэмамі вясельных «чыноў», а таксама ўласцівых гэтым персанажам функцый у розных славянскіх этнакультурных зонах дазваляе выявіць істотную акцыянальна-вербальную частку інварыянтнага ядра славянскага вяселля. Добра вядома, што пазнейшыя інавацыі і мадыфікацыі закранаюць, як правіла, паверхневы ўзровень абрадавай рэчаіснасці, архетыпічныя ж схемы звычайна вызначаюцца ўстойлівасцю і аднастайнасцю¹.

Ілюстрацыяй прапанаваных тэарэтычных палажэнняў можа паслужыць параўнанне тэрмінасістэмамі вясельных «чыноў» дзвюх дастаткова аддаленых адна ад другой архаічных славянскіх этнакультурных зон — сербскай і палескай. Наяўнасць сепаратных этналінгвістычных паралелей у сферы вясельнай тэрміналогіі — аднаго з базавых элементаў славянскіх ТНДК пры адсутнасці непасрэдных кантактаў (у даным выпадку сербаў і палешукоў) — з'яўляецца істотнай для акрэслівання праблематыкі славянскай гістарычнай этналінгвістыкі.

Практычна ва ўсіх лакальных варыянтах разглядаемых вясельных абрадаў ёсць персанажы, найменні і функцыі якіх звязаны з рознымі ваеннымі структурамі. Трэба заўважыць, што правіненне ў вясельны рытуал падобных герояў звязана з тымі часамі, калі нявесту ўвозілі з дому гвалтоўна, а варта сватоў на самой справе нагадвала вайскоўцаў. Гурт, што складаўся з сяброў і родных жаніха на чале з ваяводам і з харугвамі наперадзе, выходзіў за дзяўчынай як у вайсковы паход. Не выпадкова і зараз у Джаўдхалійскай Казе існуе агульная для ўсяго гурта назва *армасари*, а сам паход у дом нявесты *армас*² (магчыма, ад лац. агта, -огит 'вайна; барацьба; узброеныя сілы; ваенная моц'). Таксама ў многіх раёнах Палесся ўдзельнікі вяселля з абодвух бакоў маюць сваю ўласную дружыну. Дружына нявесты «з палкамі становіцца на лавы і ўслоны і не дапускае дружыну жаніха ў дом» (Дубраўка Ельск.)³. Зразумела, што ў мінулыя часы такія вясельныя гурты маглі ўяўляць сапраўдную сілу.

У паўднёваславянскіх і ўсходнеславянскіх вясельных абрадах хаця б адна з асоб, што ўдзельнічае ў іх, звязана з былым вайсковым паходжаннем гэтага абраду. Такія вясельныя «чыны» ў Сербіі носяць найменні *војвода* — *чауш* 'гвардзеец' — *лажља*, а на Палессі — *маршалак* — *хоронжый* — *дружко*. Нават у адной славянскай тэрмінасістэме можна знайсці разыходжанні ў намінацыі выканаўцаў аднолькавых рытуальных дзеянняў. Аналіз пазамоўнай рэчаіснасці, якая стаіць за гэтымі тэрмінамі, вядзе непазбежна да адпаведных суадносін з абрадавай тэрміналогіяй іншых славянскіх народаў, а гэта з'яўляецца прынцыповым для метамоўнай культуры ўвогуле.

Палескі *маршалак* (згодна ЭСБМ 8,240 запазычанне са ст.-польск. *marszałek*) — гэта адзін з галоўных вясельных чыноў, нежанаты сябра жаніха. Ён фактычна кіруе вяселлем, наразае каравай, нясе нявесце падарункі жаніха, трымае над жаніхом вянец у час вячання, г. зн. з'яўляецца шматфункцыянальным персанажам. Такое аб'яднанне роз-

набаковых функцый у адной вясельнай асобе гаворыць звычайна аб зацяжненні яе першаснай функцыі з прычыны частковай трансфармацыі архаічнага інварыянта вясельнага рытуалу. Шырока на Палессі распаўсюджаны іншыя найменні падобнага персанажа *дружко* і *хоронжый*. Імі прызначаюцца бліжэйшыя нежанатыя сябры жаніха ці нехта з найбольш паважаных і самавітых аднавяскоўцаў, ці, што вельмі істотна, — блазан-жартаўнік, які можа чешыць гасцей. Ужо з гэтага пералічэння становіцца зразумелай асноўная функцыя *дружкі*. Ён можа весяліць гасцей і таксама як *маршалак* наразае каравай, прыносіць нявесце падарункі жаніха, абслугоўвае гасцей за сталом.

Шмат агульнага з гэтымі палескімі чынамі маюць паўднёваславянскія *чауш* — *војвода* — *лажља*. Відавочнымі з'яўляюцца суадносіны нават на вербальным (семантычным) узроўні: лексемы *маршалак* — *хоронжый* і *чауш* — *војвода* належаць да ваеннай тэрміналогіі. Але значна больш паралелей дае пазамоўная рэчаіснасць. Н. Пантэліч піша, што *војвода* адыгрывае ролю балаўніка і дурасліўца. Вельмі часта ён намагаецца нанесці якую-небудзь шкоду: б'е драўляным кавадлам па даху хаты, разбівае гліняныя гаршкі. Часам *војвода* вядзе за сабой чалавека, апра-нутага ў скуру мядзведзя, якога называюць *мечка* 'мядзведзь'. У Рэшаве сам *војвода* апранаўся ў скуру мядзведзя, а ў Верхнім Рачніку — у авечую, пры гэтым пужае сватоў⁴. Цікава, што ў канцы мінулага стагоддзя вясельны персанаж, якога называлі *мидвідь*, *мидвэдь*, быў зафіксаваны ўкраінскім краязнаўцам Д. І. Абрамовічам у Валынскім Палессі (Ковішча б. Уладзімір-Валынск. у.). Істотна, што ўсе моманты вяселля, якія ўвогуле звязаны з пераапрааннем, маюць сакральны сэнс. Іх мэта — адцягваць увагу ад маладых і, такім чынам, засцерагчы іх ад сурокаў. З гэтым жа звязаны жартаўлівыя паводзіны *војводы* ці карыкатурнае ўбранне *чауша*. Апошнія надзяваюць на галаву шматлікія пакрывалы, цюрбаны, высокія шапкі тыпу калпакоў з хвастамі розных жывёл. У Босніі і Герцагавіне шапку *чауша* ўпрыгожвалі рогі казы, славянскія *чаушы* носяць шляпы з пер'ямі пеўняў і кветкамі наверху⁵. Незвычайны выгляд мае і палескі *маршалак*. У в. Крупа Луцк. Волынск. абавязковым атрыбутам гэтай вясельнай асобы з'яўляюцца пер'і гусака на саламяным капялюшы, а ў б. Луцкім п. — *квітка* 'вяршыня сасны з шасцю галінкамі', на якую прымацоўваюцца курыныя пер'і з бомамі.

Яшчэ адна акалічнасць гаворыць аб генетычнай агульнасці гэтых вясельных асоб. Паколькі кожны з іх з'яўляецца не толькі кіраўніком вяселля, але і абаронцам маладых, а гэтая функцыя наяўна першасная, усе яны ўзброены. *Маршалак*, напрыклад, — рагалём ці палкай або палкай з хусткай на канцы, на якой вісяць туфлі і абаранкі, *дружко* — пугай, паліцай, качалкай. Раней галоўным знакам вайсковай годнасці вясельных чаўшаў з'яўлялася старая шабля ці алебарда, магчыма, як памятка аб сапраўднай экіпіроўцы турэцкіх вайскоўцаў-чаўшаў. Зараз іх вясельны карэлят у Сербіі ўзброены драўляным кавадлам, якім ён лупіць па разнастайных рэчах, ствараючы велізарны шум⁶.

Адпаведны паралелі можна ўбачыць у іншых важных момантах вясельнага абрадавага комплексу, адным з якіх з'яўляецца, напрыклад, перавоз прыданага. Пры ўсёй разнастайнасці элементаў славянскіх вясельных рытуалаў цяжка знайсці этнакультурны арэал, дзе перавозу прыданага не надавалася б асаблівае значэнне. Само гэтае дзеянне адначасова мае і сакральны, і прафанны сэнс. Яго агульна-бытавая (прафанная) семантыка абумоўлена перадачай неабходных рэчаў нявесты ў дом жаніха, г. зн. сацыяльнымі функцыямі абраду. Сакральны сэнс рытуалу звязаны з уяўленнямі аб пераходзе дзяўчыны-нявесты пасля вяселля ў іншы свет — сям'ю мужа (вядомая сітуацыя *rites de passage*). Ён папярэджаецца перавозам рэчаў нявесты, якія суправаджаюць яе сваякі. Важнасць, якая надаецца гэтаму элементу вяселля ў агульнаславянскім вясельным абрадзе, праяўляецца ў агульнасці падсістэм вясельных чыноў, чыёй галоўнай і часта адзінай функцыяй з'яўляецца перавоз прыданага. Іншы раз прыданым распараджаецца поліфункцы-

янальны персанаж: *војвода, чауш, джевер* — у паўднёваславянскім (сербскім) інварыянце абраду, *дружка, старэйшы сват* — ва ўсходнеславянскім (палескім). Аднак часцей гэтая функцыя замацоўваецца за спецыяльнай групай удзельнікаў вяселля ці нават за адной асобай. Так, на тэрыторыі ўсходняга Палесся (Раснае Емільч., Драўцы Оўруч. Жытомір., В. Злееў Рэпкін. Чарніг.) распаўсюджаны тэрмін *закосяне* 'вясельны гурт людзей, якія вязуць шлюбную пасцелю ў дом жаніха і расцілаюць яе там'. Важна адзначыць, што пасцеля з'яўляецца галоўнай часткай прыданага ў палескім вясельным абрадзе. Не выпадкова ўсё прыданае на Палессі часцей называецца *пасцеля, посцель*. Таму вясельны персанажы, якія адказваюць за перавоз прыданага, на Мазыршчыне (Скрыгалава Мазыр., Дарашэвічы Петрык. Гом.) носяць назву *пасцельніцы*. Імі звычайна прызначаліся ўдзельніцы вяселля з боку нявесты — хросная і цётка (але не ўдовы). Галоўная з іх, часцей хросная нявесты — *старэйшая пасцельніца*. Другая яе назва — *завівальніца*: яна не толькі вязе куфар з маёмасцю маладой у хату маладога, але крыху падсмальвае і завівае ім валасы, а потым звязвае маладых поясам і пакрывае наміткай.

Словаўтваральная мадэль па тыпу *пасцель* — *пасцельніца* з'яўляецца даволі тыпічнай у гэтым міждыялектным сінанімічным радзе. У Сербіі, у тых раёнах, дзе прыданае называлася *рухо*, вясельныя чыны, якія адказвалі за яго прывоз, называліся *рухарице*. Дзве дзяўчыны з радні нявесты неслі за плячыма прыданае да дому жаніха. На палове дарогі іх сустракалі дзве дзяўчыны з радні жаніха, якія перакладвалі прыданае на свае плечы і неслі яго астатнюю палову дарогі.

У многіх мясцінах Палесся падобны гурт з родных і сваякоў нявесты называўся *пруданья*. Ём звычайна кіруе нежанаты сваяк нявесты, *старшы прыданік* (Стадолічы Лельч. Гом.), чым атрыбутам з'яўляецца рушнік праз плячо, чырвоны колер якога, безумоўна, трэба звязаць з агульнай сімволікай чырвонага ў вясельным абрадзе. Адсюль становіцца зразумелым звычай, калі па заканчэнні вяселля *пруданья* часам вязуць у хату жаніха пляшку з падфарбаванай чырвоным вадой у гонар цнатлівасці нявесты.

У Вісачкай Нахіі прыданым называецца ўсё тоё, што дзяўчына сама ткала, вязала і шыла для сябе і свайго жаніха. Гэтае багацце (*seisana*) перад вяселлем ускладвалася на каня і суправаджалася адным з хлопцаў, часцей за ўсё дзеверам, і адной ці дзвюма дзяўчынамі з родных нявесты. Яны ўсе разам адпраўляюцца ў хату жаніха, дзе *seisanu* сустракаюць вельмі паважліва, а праважатых частуюць самым лепшым чынам⁷. Цікава, што чалавек, які вязе *seisanu*, таксама завецца *seisana*. Немаркіраванае прыналежнасцю да вясельнага абраду значэнне гэтага слова наступнае — 'уючная жывёліна'. У Загрэбскім акадэмічным слоўніку ёсць прыклад выкарыстання назвы *seisana* ў кантэксце народнай песні: за *kosijem devet seisana, sve lerog ruha devojačkog* (за карэтай дзевяць сейсан, усе (поўныя) прыданым — Rјесnik, XIV, 803). Адсюль можна зрабіць вывад, што сейсаны звычайна выкарыстоўваліся для перавозкі прыданага. Магчыма, гэты вясельны тэрмін утварыўся шляхам двайнога метанімічнага пераносу «суб'ект — аб'ект»: уючная жывёліна, якая вязе воз з прыданым — чалавек, які вязе прыданае — уласна прыданае.

Падобная разнастайнасць значэнняў адзначаецца таксама ў сербскім вясельным тэрміне *комора*, які абазначае і прыданае, і воз, у якім яго вязуць, і чалавека, які яго вязе⁸.

Не мае сербскіх адпаведнікаў на вербальным узроўні палескі вясельны тэрмін *госці/гости*, але ён звязаны з некаторымі паўднёва-славянскімі тэрмінамі сваёй унутрыабрадавай функцыяй. *Госці* — гэта тры жанчыны і двое мужчын (іх можа быць і больш, але не абавязкова, патрэбна толькі няцотная колькасць) з боку нявесты, якія адвозяць прыданае ў дом жаніха. Ужо ўласна ўнутраная форма наймення вызначае абрадавы сэнс гэтага гурта. У хаце жаніха іх прымалі як найбольш ганаровых і паважаных гасцей.

Такім чынам, у паўднёславянскім і ва ўсходнеславянскім вясельных рытуалах існуюць розныя лексемы для намінацыі вясельных чыноў пры поўным ці частковым супадзенні функцый, якія яны выконваюць. Гэтае разыходжанне, якое выяўляецца на вербальным узроўні вясельнага абрадавага комплексу, гаворыць аб эвалюцыі славянскіх вясельных тэрмінасістэм у адпаведнасці з мясцовымі, гістарычнымі і бытавымі ўмовамі. Трэба таксама ўлічыць і розныя прыкметы, што ляжаць у аснове намінацыі персанажаў вяселля. Прасочваюцца заканамернасці таксама ў паходжанні разгледжаных тэрмінаў, у прыватнасці, цікава зазначыць, што семантычныя пераносы з аб'екта на суб'ект і наадварот з'яўляюцца прадуктыўнай мадэллю іх утварэння.

¹ Параўн.: Байбурин А. К. // Этнознаковые функции культуры. М., 1991. С. 27.

² Гл.: Тапović St. Srpski narodni običaji u Devdelijskoj Kazi. Beograd, 1924. S. 151.

³ Тут і далей палеская вясельная абрадавая тэрміналогія падаецца па слоўніку А. В. Гуры. Гл.: Славянское и балканское языкознание: Язык в этнокультурном аспекте. М., 1984. С. 137 і далей; Славянский и балканский фольклор: Духовная культура Полесья на общеславянском фоне. М., 1986. С. 144 і далей.

⁴ Гл.: Pantelić N. // Godišnjak-XIV. Kn. 17. Sarajevo, 1981. S. 206.

⁵ Гл.: Nikolić D. // Folklorni teatr u balkanskim i podunavskim zemljama. Kn. 21. Beograd, 1978. S. 183.

⁶ Гл.: Dorđević M. Život i običaji i narodni u Leskogačkoj Moravi. Beograd, 1958. S. 154.

⁷ Гл.: Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika. Zagreb, 1880. Dio XIV. S. 803.

⁸ Падрабязней аб паходжанні гэтага тэрміна гл.: Антропов Н. П., Суховицкая Я. И. М. // Весн. Беларус. ун-та. Сер. 4. 1991. № 1. С. 39.

А. П. ГРУЦА

ПРЫМЕТНІКІ-ПАЛАНІЗМЫ ПОСПОЛІТЫЙ, ПОСПОЛЬНЫЙ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Абагачэнне слоўнікавага саставу беларускай мовы за кошт запазычанняў з суседняй польскай, што адбывалася на працягу ўсяго старажытнага перыяду ўзаемадзеяння і кантактавання іх, было абумоўлена шэрагам унутрымоўных і экстралінгвістычных фактараў і працякала па розных каналах. Пры гэтым лёс запазычаных слоў і выразаў складалася па-рознаму: адны з іх у працэсе гістарычнага развіцця беларускай мовы былі засвоены і трывала замацаваліся ў ёй, тады як другія з цягам часу выйшлі з ужывання. Да ліку апошніх адносяцца прыметнікі *посполитый* (*поспалитый*, *посполетый*), *поспольный* (*посполный*). У польскай мове ім былі ўласцівы значэнні 'агульны, усеагульны, паўсюдны, пагалоўны, публічны' і некаторыя іншыя значэнні і адценні, якія, відаць, развіліся пазней¹. Самым распаўсюджаным з іх, як аб гэтым сведчаць помнікі старабеларускай пісьменнасці, з'яўляецца прыметнік *посполитый* у значэнні 'агульны, усеагульны, усенародны, супольны, сумесны, адначасова прызначаны для ўсіх' (а потым... тую трыццаць пенязей посполитой мошны с церковного скарбу взяли. Валх., 606-61; Тежь мають убудовати ку вьжитку местскому лазню посполитую. КЗ, 705, 1498; а если бы хто покой посполитый взрушаючи, упорне а своволне розрух якій вчиналь². Апакр., 32).

Прыметнік *поспольный* у гэтым значэнні таксама даволі часта адзначаецца пры прамым (О рокохъ поспольныхъ земьскихъ. Висл., 9; поспольным именем серебряники званы как нине пенязи злоте зовут дукатами. Валх., 61) і зрэдку пры пераносным словаўжыванні (а тут поспольную пастушскую печаль рядимы. Жыц. Ал, 98б).

Значэнне 'агульны, сумесны, супольны, адначасова прызначаны для ўсіх' як уласцівае вышэй названым прыметнікам асабліва выразна праяўляецца тады, калі гаворыцца аб валоданні пераважна зямельнымі ўгоддзямі (тыхъ людей земля и ловы зъ вашими людьми во всемъ была посполитая. КСД, 883, 1516; естли бы они не мели челяди поспольное. КСД, 1426, 1520). У гэтым жа значэнні (выяўлен усяго адзін выпадак)

адзначаеца прыметнік *поспольй* (Радывіль зь Забелю посполую забрал тую новую землю. АСД, I, 27, 1536).

Даволі пашыраным з'яўляецца такое значэнне прыметніка *посполитый*, як 'просты, протанародны, непрывельяваны, плебейскі' (а то служыць на кожнаго рыцэрскаго чловека и на шляхтича, и кожнаго посполитого чловека. Вісл., 17; абы бояромь-шляхте и посполитому чловеку водле давнаго обычаю вольно было въ пушчах зверь бити. КПД, 255, 1554).

Выпадкі ўжывання прыметніка *поспольный* для выражэння гэтага значэння параўнальна нешматлікі (то слухіць на кожнаго рыцэрскаго чловека а на шляхтича и на кажнаго посполнаго чловека. Вісл., 346; у дамаску и въ египте почалосе было нагле преследованіе. и побитье хрестіанске од посполнаго люду. Валх., 81—82). Як уласцівае прыметнікам *посполитый*, *поспольный* у старапольскай мове яно не адзначаеца.

Тое ж самае трэба сказаць аб наяўнасці ў прыметніка *посполитый* значэнняў 'звычайны, звыклы, пастаянны, нічым не адметны ад іншых, просты па вырабу, грубы па якасці, не вышэйшага гатунку' (по шубце белинной посполитой. КСД, 416, 1516; на рейстръ списавшы... бочокъ пивныхъ посполитыхъ великихъ две. АВК, XXXVI, 34, 1582; взяли... шук и лещов и подлещиков двесте, рыбъ посполитыхъ малых, лык полтора. Там, жа, 356, 1582).

Для выражэння гэтага значэння мог ужывацца (выяўлены ўсяго адзін выпадак) і прыметнік *поспольный* (на рейстръ списавшы... солоду пшеничного бочокъ пять, солоду посполнаго бочокъ десеть, крупъ грецькихъ полбочки. АВК, XXXVI, 34, 1582).

Як у старапольскай, так і ў старабеларускай мове прыметнік *посполитый* ужываўся і ў значэнні 'публічны', на аснове якога ў далейшым развіліся значэнні 'грамадскі, грамадзянскі, свецкі, дзяржаўны, урадавы, скарбовы'³ (памятаючы на посполитые привиліи, водлугъ котораго шляхта не маець ані можаць быти нікому въ моць подана. АСД, I, 12, 1522; короля так молодаго а не только речей посполитыхъ, але теж и своихъ властныхъ справовати не умеючого... себе не обрал. Атыла, 233).

У старабеларускай, у адрозненне ад старапольскай мовы, прыметніку *посполитый* было ўласціва значэнне 'вядомы, даступны, зразумелы, яўны, відавочны' (и тотъ хто бы рекъ, же служба божіа и мша посполитымъ разумнымъ языкомъ маець быти отправоана. Апакр., 45; маець быти выписаний... документъ, абы неведомостью которая, ведлугъ посполитого присловья греху не чинит, не вымовлялься. Ст. бр., 5).

Ёсць падставы меркаваць, што прыметніку *посполитый* было ўласціва значэнне 'асабісты, уласны' (А мы бога молим о вашемъ посполитомъ добромъ здоровии. ПГ, II, № 162, 58, 1476-1481; продалисмо посполитого рукою огородъ свой властный добровольный. АСД, XI, 5, 1549) і 'больш поўны, дакладны, выразны'. У карысць гэтага меркавання пераканаўча сведчыць ужыванне ў гэтым значэнні (выяўлены адзін выпадак) формы вышэйшай ступені яго (першый выклад лепший и посполитший естъ. Выкл., 128).

На шырокую распаўсюджанасць прыметніка *посполитый* у старабеларускай мове ўказвае таксама тое, што ў радзе выпадкаў з улікам адзначаных асаблівасцей яго семантыкі ён ужываўся ў значэнні назоўнікаў *звычайнае*, *будзённае*, *паўсядзённае* (Хрестіанства прето не посполитымъ чимсь, лечь таемницею великою естъ. Мак., 253); *агульнае*, *сумеснае*, *супольнае*, *аднадушнае* (Посполитое то естъ людей мудрыхъ зъданье ласковой чытателю. Дзід., прадм.). Як субстантыву яму ўласцівы таксама значэнні 'просты чалавек, проталюдзін, плебей' (и нине... на востоку и у сторонахъ далеи моря острономии посполитые учатсе. а особне королеве и княжата. Валх., 41-416; всьехъ якъ сенаторскаго стану... такъ жолнеров, и посполитыхъ, и селянь, великими подарками осмотриль. Варл., 19) и 'ўтрымальнік карчмы, харчэўні, рэстарана; карчмар, шынкар, рэстаратар' і, магчыма, 'паняты, прадстаўнік грамадскасці горада,

мястэчка' (От Купрея Тучка посполитого за две крамы цыншу дорочного дошло намъ шафаремъ золот. десеть. ИЮМ, I, 12, 1679; Отъ пановъ завладовьцовъ кабацкихъ... и одъ п. Федора Максимовича посполитого одобрали с кабаку на разные расходы мескія. ИЮМ, I, 17, 1679; Малашку, што по сотняхъ ходилъ съ посполитыми переписать поголовное... дали золот в и асм. еі. ИЮМ, I, 55, 1679).

Субстантывацыя прыметніка *посполитый* у старапольскай мове не адзначаецца (гл. неаднаразова памянёны вышэй слоўнік даўняй польшчыны), аднак у далейшым ён набывае значэнне назоўнікаў *карчмар*, *шынкар*, *рэстаратар* і некаторых іншых.

Пераканаўчым доказам шырокай распаўсюджанасці прыметніка *посполитый* у старабеларускай мове з'яўляецца ўваходжанне яго ў склад шэрагу ўстойлівых выразаў, у складзе якіх ён як залежны кампанент у адпаведнасці з уласцівымі яму значэннямі характарызуе звязаны з ім назоўнік. Так, спалучаючыся з назоўнікам *право*, прыметнік *посполитый* падкрэслівае, што абазначаемая гэтым назоўнікам сукупнасць юрыдычных норм і правіл, устаноўленых вышэйшымі органамі дзяржаўнай улады, з'яўляецца ўсеагульнай, паўсямесна аднолькава датычыць усіх (подскарбиная земская, не заховываючы ся водле права посполитого, всей земли даного, надъ волю мужа... зъмовила дочьку свою старьшую. КПД, 20, 1538; росправу водлугъ права посполитого приняти маемъ. Ст. 1588, 9; в томъ же шкрипте въспомянено, же тымъ отступеньемъ потивъ праву посполитому выступили. Апакр.).

Разам з тым у радзе выпадкаў спалучэнне *право посполитое* набывае значэнне 'закон, звод законаў або ўрадавых пастанаў, якія паўсямесна датычацца ўсіх' (и то стороне моей... шкодить ничего не може, поневажъ въ праве посполитом описуеть. АВК, XVIII, 148, 1597; а право дей посполитое ортыкуль шеснадцатый и сорокъ шостый въ разделе четвертомъ такъ о томъ мовить. АВК, II, 267, 1590; умоцованый позваных подавшы с права посполитого з розделу первого артыкулу чотырнадцатого... о рокохъ завитых домовлялсе. ККСС, 14, 1615)⁴.

Адзначаная фразеалагізацыя спалучэння *право посполитое* — вынік эліпіса, цесна звязанага з ім назоўнікам *статут*, якім гэтае значэнне выражалася (которое именье... я... уживаючы в томъ вольности в статуте права посполитого, продаъ есми. АВК, XXXVI, 13, 1582; А въ томъ статуте права посполитого ясная наука. АВК, II, 9, 1585).

Звяртае на сябе ўвагу ўжыванне прыметніка *посполитый* у складзе словазлучэння *посполитое натуры людское право*, дзе ён, хутчэй за ўсё, набывае значэнне 'адпаведны, які адпавядае чалавечай прыродзе' (звѣтежалас, прави, пречистая панно, звыклые и посполитые натуры людское права и уставы; и в той мере с посполитого натуры людское права (такowym же привилеем) вынятою быти: абы... въскреснула въ оный небесный покой, и мешкала не толко душею, але и телом. Карп., 446).

Прыкметна пашыранае спалучэнне *речь посполитая* (у розных па жанру помніках старабеларускай пісьменнасці выяўлена звыш 50 выпадкаў ужывання яго) уяўляе пэўную цікавасць перш за ўсё таму, што ў якасці канкрэтнай назвы польскай ці іншай дзяржавы яго можна разглядаць як раўназначнае назоўнікам *дзяржава*, *краіна*, *рэспубліка* (та теж і іншыя всякія бремена речи посполитое были бы отъ нихъ посполъ со всими нами ношоны. КПД, 23, 1538; король Жыггимонт старый... постановивши варовне вси потребности речи посполитое будучы в старости лет своих рознемогся. Рач., 354; але вси имена здрайцы такого мимо детей и близкихъ на речъ посполитую... приподати будутъ. Ст. 1588, 3).

Канкрэтызацыя адзначанага спалучэння як назвы краіны дасягаецца за кошт ускладнення яго прыметнікам, утвораным ад назвы народа, насяляючага яе (реч посполитая римская перед ним в страху дрижала. Стрыйк., 514; А то оныи грекове внесли были тот обычай справованя речи посполитых афинских и фиванских. Там жа, 519).

Іншыя значэнні з ліку ўласцівых гэтаму спалучэнню ў польскай мове,

а менавіта: 'грамадскасць, простанароддзе' (ани для чого іншаго, тылко абы се дивовал и тешил, и княжатам и паном римским, и всей речи посполитой великие кривды и утиски чинил. Стрыйк., 5136), 'урад, улада, кіраўніцтва' (тогда таковыхъ серебъчызнь... великая часть до рукъ беръчыхъ не доходила,.. а въ томъ никому не шкода, одно речи посполитой земьской, ижъ одинъ даль, другій не даль. КПД, 143, 1547) адзначаюцца даволі рэдка.

Па наяўнасці пераноснага словаўжывання і неадпаведнасці значэння цэлага значэнню кампанентаў як асобна ўзятых лексем, відаць, да ліку фразеалагізмаў трэба адносіць словазлучэнне *поспольным голасом* у значэнні 'супольна, сумесна, аднадушна' (вси которыи се там съехали, одного мужа мудрого... зо всех людей собранных попольным голасомъ и однимъ призволеньемъ выбрали. Валк., 66). Іншых, акрамя адзначанага, устойлівых словазлучэнняў з прыметнікам *поспольный* у якасці залежнага кампанента не выяўлена.

Бясспрэчнымі фразеалагізмамі з'яўляюцца словазлучэнні *посполітая шетечница* — публічная жанчына, блудніца, прастытутка (Блудніца; Нерядница, або посполитаа шетечница, свовольна, невстыдливаа. Бяр., 8) і *посполитое рушенье* — апалчэнне (и тежъ люди служебные езные и пешие... которие без рушенья посполитого за пенези служатъ. Ст. 1588, 27; кгда рушенье посполитое было уфалено. Там жа, 46).

У якасці залежнага кампанента фразеалагізмаў *речь посполитая* і *посполитое рушенье*, а таксама са значэннем 'просты, звычайны' і 'нацыянальны' прыметнік *посполитый* (гл.: Словарь русского языка XI—XVII вв. М., 1991. Вып. 17. С. 217—218), пачынаючы з XV ст., спарадычна адзначаецца ў помніках старарускай пісьменнасці.

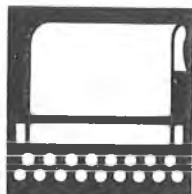
Аднак нягледзячы на прыкметную распаўсюджанасць як у сваіх зыходных значэннях, так і ў якасці субстантыва, а таксама ў складзе фразеалагізмаў і іншых устойлівых выразаў прыметнік *посполитый* з цягам часу выйшаў з ужывання. Тое ж самае трэба сказаць і аб прыметніках *поспольный*, *поспольый* як яго семантычных адпаведніках. Тлумачыцца гэта перш за ўсё тым, што пасля прыняцця польскім сеймам у 1697 г. пастановы аб забароне беларускай літаратурна-пісьмовай мовы ў афіцыйнай перапісцы яна была выцеснена з судова-адміністрацыйнай практыкі і іншых сфер грамадскага жыцця. Пры абгрунтаванні адзначаных змен у лексіцы нельга не ўлічваць таксама таго, што пасля раздзелаў Польшчы і ўваходжання беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі і асабліва пасля Лютаўскай і Кастрычніцкай рэвалюцый у значнай меры змяніўся ўклад жыцця беларускага народа, у выніку чаго разам з многімі рэаліямі і паняццямі страціліся і іх назвы.

¹ Гл.: Karłowicz J., Kryński A., Niedzwiedski W. Słownik języka polskiego. Warszawa, 1908. Т. IV. S. 753—754.

² Для спрашчэння набору кірылаўскія літары, якія выйшлі з ужывання, лігатуры, дыграфы і паэрак заменены іх эквівалентамі. Вынасныя літары ўносяцца ў радок. Пры папартызанцы матэрыялаў пасля скарачонай назвы першакрыніцы (распыфроўку іх гл. у кн.: Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1982. Вып. I. С. 45—49) указваецца том, старонка і год напісання.

³ Гл.: Reczek S. Podręczny słownik dawnej polszczyzny. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968. S. 354; Karłowicz J., Kryński A., Niedzwiedski W. Słownik języka polskiego. Т. IV. S. 753—754.

⁴ Без істотных змен адзначаная сінтаксічная канструкцыя занатавана ў Кнізе канцылярыі спраў судовых 1615—1618 гг. (Рукапіс ЦДАСА. Ф. 389. Кн. 295. С. 2726), што дае падставу разглядаць яе як слоўны штамп, характэрны для помнікаў пісьменнасці, якія так ці інакш звязаны з прававымі нормаўмі, прававым заканадаўствам і практычным прымяненнем іх.

Л. М. ШУМСКАЯ

Д. С. МЕРАЖКОЎСКИ НА СТАРОНКАХ ГАЗЕТЫ «СВАБОДА»

З імем Д. С. Меражкоўскага звязана цалкам акрэсленая, некалі вельмі магутная і несправядліва забытая частка рускай культуры. Толькі ў наш час з'явілася магчымасць прачытаць яго творы непрадзята. Праўда, у патоку «вернутаі» літаратуры яго творчая спадчына займае пакуль сціплае месца. Прышлі да нас гістарычныя раманы пісьменніка, яго літаратурна-крытычныя артыкулы. Што ж датычыцца яго грамадска-палітычных артыкулаў, то гэта частка творчай спадчыны Меражкоўскага застаецца пакуль сучаснаму чытачу практычна невядомай. Між тым шматлікія старонкі публіцыстычных артыкулаў Меражкоўскага, нягледзячы на яго прыхільнасць да рэлігійна-містычных абстракцый ў аналізе той ці іншай праблемы, карысна перачытаць у кантэксце навішых спрэчак па самых розных пытаннях культуры і палітыкі, рускай дзяржаўнасці і міжнацыянальных адносін. «Страстный охотник за идеями», па вызначэнню Л. Шастова, Д. С. Меражкоўскі вылучаўся сярод сучасных яму літаратараў нястомнасцю інтэлектуальнага пошуку і рэдкім уменнем рэагаваць на ўсе важныя падзеі ў духоўным жыцці.

Канфрантацыя Меражкоўскага з сацыял-дэмакратычнай інтэлігенцыяй — важная старонка ў гісторыі рускай грамадскай думкі. Вынікам гэтай канфрантацыі стала для Меражкоўскага жаданне пакінуць Расію. Да гэтай думкі яго заканамерна прывяла логіка развіцця грамадскіх і гісторыка-філасофскіх ідэй. Ад непрымання ідэй рэвалюцыйнай дэмакратыі — да непрымання ідэй сацыял-дэмакратыі, ад адмаўлення грамадскага служэння — да адмаўлення грамадскага прызначэння мастацтва.

Адразу ж пасля перамогі Кастрычніцкай рэвалюцыі Д. Меражкоўскі і З. Гіпіус вырашылі эміграваць. Аб гэтых днях І. Ясініскі ўспамінаў: «Мережковский, встречаясь со мной и порывисто целуясь, кричал голосом, как из бутылки: «А надо, надо бежать от Антихриста!»¹. У канцы 1919 г. Меражкоўскі афіцыйна, па камандзіроўцы, выдадзенай для чытання лекцый у чырвонаармейскіх часцях, выехаў з Петраграда. Выступіўшы ў пачатку 1920 г. у Мінску, у будынку дваранскага народнага сходу з антысавецкай прамовай, Меражкоўскі разам з Гіпіус і Д. Філосафавым пакінуў Расію і часова асталяваўся ў Варшаве. З гэтага моманту галоўнай справай яго жыцця стала барацьба з бальшавізмам як нейкім абсалютным злом. Меражкоўскі адразу ж пачаў перагаворы з І. Пілсудскім і Б. Савінкавым аб выратаванні Расіі, якое ён (разупэўніўшыся ў магчымасцях дабравольніцкай арміі і абвінаваціўшы саюзнікаў у здрадніцтве агульнай справе) спадзяваўся ажыццявіць з дапамогай інтэрвенцыі. Ён паспрабаваў стварыць грамадства руска-польскага збліжэння, вёў з Пілсудскім перагаворы аб стварэнні рускіх атрадаў пры польскіх войсках дзеля барацьбы з Саветамі, «царствам звера», якое можа пака-

рыць увесь свет. «Наша казнь, наш стыд, стыд всей Европы, всего христианского человечества в том, — заяўляе Меражкоўскі ў артыкуле «Иосиф Пилсудский», — что мы забыли Бога, разучились поклоняться героям, богоявлениям в человечестве, и потому поклонились двум великим ничтожествам — Троцкому и Ленину». У Расіі, лічыць Меражкоўскі, ёсць «колоссяцца жатва новеньких крестников», гатовых аддаць жыццё за выратаванне Расіі, але ім патрэбна дапамога. Толькі Іосіф Пилсудскі, выбраннік Божы, валодаючы ў такой ступені, як ніхто іншы з сучасных палітыкаў, дарам сардэчнага ўяўлення, інтуіцыі і «ясновидения», выратуе Расію, Польшчу і, можа, нават увесь свет ад бальшавізму. Таму Меражкоўскі заклікае палякаў берагчы свайго правадыра: «Помните, вы можете все потерять и снова найти — хлеб, золото, оружие, обширные земли, чудесные гавани, сокровища искусств, наук и даже новую славу, но не второго Иосифа Пилсудского. Потеряв его, вы все потеряете и уже не найдете»². Дзеля выратавання Польшчы і ўсяго свету Меражкоўскі заклікае аб'ядноўвацца вакол «вялікага правадыра».

Заклікамі выратоўваць Расію і Еўропу ад бальшавізму напоўнены і іншыя артыкулы Меражкоўскага, апублікаваныя ў газеце «Свабода», што выдавалася Д. Філасафавым і Б. Савінкавым. «Вам все кажется, что гибель России вас не касается. А когда коснется, поздно будет, — папярэджае Меражкоўскі ў артыкуле «Предчувствия». — Запах всемирной революции надо всю Европою, как запах серы перед извержением вулкана»³.

Вытокі бальшавізму Меражкоўскі бачыць у тым, што самая карэнная патрэбнасць рускага народа — патрэбнасць пакуты, заўсёдашняй, няўтольнай. Калі ва ўсякім чалавеку два полюсы: залежны і дзейсны, ахвярны і гераічны, то ў рускіх людзях толькі адзін з двух палосоў — рэлігійная жаноцкасць. Рускі народ з візантыйскім хрысціянствам прыняў самадзяржаўе — пачатак рымскай улады, рымскай мужнасці. Але як яно пераламляецца ў жаночай рускай душы? Меражкоўскі, спасылаючыся на К. Аксакава, сцвярджае, што сутнасць рускай гісторыі — адрачэнне ад улады, рэлігійная анархія, якая ажыццяўляецца з дапамогай палітычнай манархіі. На яго погляд, уся руская мужнасць была засяроджана ў цары. Не стала цара — не стала і мужнасці, засталася толькі абсалютная жаноцкасць, а значыць, несвядомасць. Калісьці народ пакланяўся цару, як Богу, сёння інтэлігенцыя пакланілася народу, як Богу. Але калі народ стаў Богам, аднялося ў яго сэрца чалавечае і далос яму звярынае. А народ-звер страшнейшы за цара-звера. Руская рэвалюцыя, лічыць Меражкоўскі, скінула самадзяржаўе, але не разбурыла яго, бо сіла прыгнёту і цяжар рабства не паменшыліся.

У гэтым, сцвярджае Меражкоўскі, лёгка пераканацца, калі ўгледзецца ў твары пракожых. «Ужаснее всего не уродство этих лиц, а отсутствие лица. Не люди, а тли». Яшчэ больш жудаснае ўражанне выклікаюць твары камуністаў, галоўнае ў каторых «не хищная сытость, не зверская тупость, а трансцендентная скука рая земного, царства Антихриста». Не менш рэзкі Меражкоўскі і пры апісанні Петраграда 1919 г. Вось толькі некаторыя з яго натуралістычных назіранняў: «В Петербурге давно уже все фабрики стали; все лавки закрыты; прохожих мало; езды почти никакой... Посредине улицы — лошадиная падаль с обнаженными ребрами; собаки рвут ключья кровавого мяса»⁴.

Агрэсіўна ацэньвае Меражкоўскі палітычную дзейнасць бальшавікоў. Ён не можа прымірыцца з тым, што, абяцаючы мір, хлеб, свабоду, «сыны д'ябла» прывялі краіну да такога рабства, голаду і вайны, якіх ніколі на зямлі не было. Бальшавікі называюць рускую і сусветную рэвалюцыю вызваленнем народаў, а свабоду — «буржуазным предрассудком», з абурэннем усклікае Меражкоўскі ў артыкуле «Тройная ложь». Яны ашукваюць, што «убивают свободу только на время, пока не восторжествует коммунизм — равенство. Но убитая свобода не воскресает, пока живы свободо убийцы».

Уся ўлада бальшавікоў трымаецца толькі на голадзе. «Тайна красных

побед, этих чудес дьявольских в том, что полководец их не кто иной, как апокалиптический всадник на черном коне с черным знаменем — «Голод». Яны з'елі Расію — з'ядуць і ўвесь свет, заўважае Меражкоўскі. Калі ззаду смерць, а наперадзе хлеб, то людзі ідуць уперад і пройдуць увесь свет — не спыняцца.

Але самы цяжкі грэх бальшавікоў, на думку Меражкоўскага, у тым, што яны зрабілі пахабным мір для Расіі і хочуць зрабіць тое ж самае для ўсяго чалавецтва. Бальшавікі ўпэўнены, што ўсе войны скончацца, калі міжнародная вайна ператворыцца ў так званую барацьбу класаў. Але гэта вайна бясконца, бо можа быць знішчана цела, але не дух. «Дух буржуазны, — сцвярджае Меражкоўскі, — таіцца і в пролетарыях. И эти буржуи новые хуже старых»⁵.

Так доўга працягвацца не можа, з надзеяй неаднойчы паўтарае Меражкоўскі. «Второй Распутин «Ленин» скоро падет и начнется, вернее продолжится, настоящая революция февральская, та единственная, не оконченная, а только задержанная и заваленная Октябрьской контрреволюцией»⁶. Ён марыць аб будучай Расіі, не царскай і не бальшавіцкай, а свабоднай, і звязвае спадзяванні на вызваленне Радзімы не толькі з інтэрвенцыяй. У прыватнасці, ён ускладае вялікія надзеі на войскі Урангеля, лічачы іх унутраным фронтам, без якога Расію вызваліць нельга. Толькі аб'яднанне паўднёвага фронту і заходняга — Урангеля і Савінкава, — сцвярджае Меражкоўскі ў артыкуле «Савинков и Врангель», можа прывесці да выратавання Расіі ад «сыноў д'ябла».

У 1920 г. Пілсудскі сапраўды распачаў паход супраць Расіі, але з мэтай аднаўлення польскіх граніц 1772 г., калі ў склад Польшчы ўваходзіла частка ўкраінскіх, беларускіх, літоўскіх зямель. Гэта выклікала абурэнне Меражкоўскага і з'явілася падставай для напісання артыкула «Смысл войны», у якім ён заклікае палякаў не заключаць міру з савецкім урадам і весці вайну да яго зваржэння. Але спадзяваннем Меражкоўскага не суджана было здзейсніцца: Польшча заключыла перамір'е з Савецкай Расіяй. Канчаткова расчараваўшыся ў Пілсудскім, Меражкоўскі разам з З. Гіпіус у лістападзе 1920 г. пераехаў у Францыю і астался ў Парыжы.

У сваіх публіцыстычных артыкулах, зрэшты, як і ў гістарычных рама-нах, Меражкоўскі абгрунтоўвае канцэпцыю міру, заснаванага на процілегласцях. Гэта вызначыла стыль артыкулаў, асаблівасці іх пабудовы. Амаль усе публіцыстычныя артыкулы пабудаваны на антытэзах. Так, калі бальшавікі — «сыны д'ябла», то Пілсудскі і Савінкаў — «выбраннікі Божыя».

Бадай, найбольш аб'ектыўную адзнаку эмігранцкай літаратурнай і публіцыстычнай творчасці Меражкоўскага дала пісьменніца Н. Берберова: «Он создал для себя свой мир, там многого не доставало, но то, что ему было необходимо, там всегда было. Его мир был основан на политической непримиримости к Октябрьской революции, все остальное было несущественно. Вопросы эстетики, вопросы этики, вопросы религии, политики, науки — все было подчинено одному: чувству утери России, угрозы России миру, горечи изгнания, горечи сознания, что его никто не слышит в его жалобах, проклятиях и предостережениях»⁷.

¹ Ясинский И. Роман моей жизни. Книга воспоминаний. М.; Л., 1926. С. 336.

² Свобода. 1920. № 1. С. 2.

³ Там же. № 4. С. 2.

⁴ Там же. № 6. С. 3.

⁵ Там же. № 12. С. 2.

⁶ Там же. № 6. С. 3.

⁷ Берберова Н. // Вопросы литературы. 1988. № 10. С. 264.

І. І. АУЧАРЭНКА

ДЫНАМІКА ГАТОЎНАСЦІ ПАМЯЦІ ДА ЎЗНАЎЛЕННЯ ІНШАМОЎНАГА МАЎЛЕННЯ

На сучасным этапе вырашэнне задачы павышэння эфектыўнасці авалодання ведамі наогул і замежнай мовай у прыватнасці характарызуецца арыентацыяй навучання на міжвольную памяць.

Аднак практыка сведчыць, што мэтанакіраванае развіццё адвольных форм памяці змяшчае ў сабе больш спрыяльныя прадпасылкі для інтэнсіфікацыі працэсу авалодання замежнай мовай у немовазнаўчай ВНУ, дзе магчымасці міжвольнага набыцця ведаў у значнай меры абмежаваны адсутнасцю паўнацэнных іншамоўных кантактаў.

З мэтай праверкі гіпотэзы пра залежнасць гатоўнасці памяці да ўзнаўлення іншамоўнага маўлення ад узаемадзеяння двух фактараў актывізацыі мнемічных працэсаў у навучанні (фарміравання сістэмы аперацый мнемічнага дзеяння і паўтарэння зместу) намі праведзена серыя эксперыментаў: канстатуючы, абучаючы і адтэрмінаваны.

Аналіз рэзультатаў даследавання дазволіў убачыць розніцу ва ўмовах і дынаміцы станаўлення аптымальнай гатоўнасці памяці да ўзнаўлення роднага і іншамоўнага маўлення. Сутнасць адрозненняў зводзіцца да асаблівасцей валодання роднай і замежнай мовамі. Дасканалае валоданне роднай мовай ставіць праблему павышэння гатоўнасці памяці да авалодання аперацыямі мнемічнага дзеяння, якія забяспечваюць той ці іншы ўзровень пераўтварэння маўлення. Авалоданне сістэмай гэтых аперацый забяспечвае высокі ўзровень пераўтварэння роднага маўлення ў аптымальную гатоўнасць памяці, якая выяўляецца ў хуткасці запамінання, высокім тэмпе маўлення, вялікім аб'ёмам, паўнаце і адэкватнасці ўзнаўлення, а таксама ў актыўнай рэканструкцыі.

Нізкі ўзровень валодання замежнай мовай стрымлівае хуткасць працэсу пераўтварэння маўлення з прычыны перакладнога ці часткова перакладнога яе асэнсавання, запамінання і ўзнаўлення: узровень пераўтварэння іншамоўнага маўлення аказваецца ніжэй узроўню пераўтварэння роднага.

Розніца ва ўзроўнях пераўтварэння роднага і іншамоўнага маўлення адбываецца на якасным баку ўзнаўлення — рэканструктыўнага ў першым выпадку і рэпрадуктыўнага — у другім. Інакш кажучы, сфарміраванасць аперацый мнемічнага дзеяння забяспечвае розныя ўзроўні гатоўнасці памяці да ўзнаўлення: высокі (аптымальны) пры засваенні роднага маўлення і сярэдні — пры засваенні іншамоўнага. Такім чынам, выпяванне аптымальнай гатоўнасці памяці да ўзнаўлення іншамоўнага маўлення аказваецца працяглым працэсам і здзяйсняецца паэтапна.

1. На першым этапе сфарміраванасць аперацый мнемічнага дзеяння, забяспечваючы даволі высокі ўзровень пераўтварэння маўлення, абумоўлівае пераход ад нізкага ўзроўню гатоўнасці памяці да ўзнаўлення

іншамоўнага маўлення на сярэдні. Гэты пераход суправаджаецца ўзрастаннем аб'ёму, паўнаты і тэмпаў узнаўлення, дасягненнем адэкватнасці логіка-сэнсавай структуры арыгінала і характарызуецца рэканструктыўнасцю.

Для дасягнення больш высокіх паказчыкаў узнаўлення іншамоўнага маўлення патрабуецца дадатковая арыенціроўка ў матэрыяле, якая забяспечваецца ў нашым даследаванні паўтарэннем іншамоўнага зместу ў маўленчых зносінах. Іншамоўныя кантакты, з аднаго боку, дазваляюць актыўна ўдасканальваць іншамоўныя маўленчыя магчымасці студэнтаў, а з другога боку, выступаюць у ролі своеасаблівага «адтэрмінаванага давучвання» і садзейнічаюць дадатковаму, больш поўнаму і рознабаковаму асэнсаванню зыходнага зместу, яго абагачэнню не толькі ўласным, але і грамадскім бачаннем сутнасці праблемы. Яны актывізуюць тыя часткі матэрыялу, якія захоўваюцца на ўзроўні слабых слядоў памяці і падрыхтоўваюць якасна і колькасна больш высокі ўзровень узнаўлення іншамоўнага маўлення — дастаткова поўнае, адэкватнае і рэканструктыўнае.

Пры гэтым неабходна адзначыць, што дасягнуты амаль паловай паддаспытных (40 %) узровень аптымальнай гатоўнасці памяці на этапе адтэрмінаванага эксперымента яшчэ не суправаджаецца такім же істотным паказчыкам, як хуткасць запамінавання, бо ў дадзеным выпадку высокі ўзровень пераўтварэння маўлення ажыццяўляецца не столькі ў працэсе яе ўспрымання, колькі ў працэсе дадатковай арыенціроўкі ў матэрыяле — у ходзе іншамоўных кантактаў.

Паказальна, што ў другой эксперыментальнай групе, дзе навучанне аперацыям мнемічнага дзеяння ажыццяўлялася без уключэння зместу маўлення ў іншамоўныя зносіны, адзначаецца ідэнтычнасць якаснага і колькаснага бакоў непасрэднага і адтэрмінаванага ўзнаўлення іншамоўнага маўлення і адпаведна тоеснасць узроўняў гатоўнасці памяці да яе ўзнаўлення.

2. Па меры актыўнага ўдасканальвання іншамоўных маўленчых магчымасцей студэнтаў — фарміравання стэрэатыпных маўленчых зваротаў, развіцця навыкаў граматычнага канструявання і пашырэння лексічнага запasu — адбываецца далейшае павышэнне гатоўнасці памяці да ўзнаўлення. На гэтым этапе сістэма аперацый мнемічнага дзеяння пачынае забяспечваць высокі ўзровень пераўтварэння іншамоўнага маўлення. Вынікам такога пераўтварэння з'яўляецца аператыўная пабудова мысленай мадэлі тэксту і стварэнне ўмоў, якія даюць магчымасць актуалізаваць гэту мадэль. Больш высокі ўзровень пераўтварэння маўлення абумоўлівае дастаткова поўнае, хуткае, адэкватнае і, галоўнае, рэканструктыўнае яе ўзнаўленне. Прычым у канцы абучаючага эксперымента рэканструкцыя зместу ажыццяўляецца ўжо ў самім працэсе арыенціроўкі ў матэрыяле — пры яго асэнсаванні.

Супастаўленне рэзультатаў засваення тэкстаў на роднай і замежнай мовах паказвае, што хаця адрозненні паміж паказчыкамі ўзнаўлення роднага і іншамоўнага маўлення ў паддаспытных першай эксперыментальнай групы ў канцы абучаючага эксперымента і застаюцца статыстычна значнымі, але каэфіцыенты $t = 2,03$ (агульны аб'ём), $t = 3,48$ (паўната ўзнаўлення) і $t = 2,98$ (тэмп маўлення) вельмі блізкія да адзнакі, за якой ляжыць вобласць нязначных адрозненняў для адпаведнай выбаркі ($t = 2,88$).

Як сам факт істотнага памяншэння каэфіцыентаў, так і нязначнасць адрознення вызначаюць тэндэнцыю да збліжэння характарыстык узнаўлення роднага і іншамоўнага маўлення ў першай эксперыментальнай групе. Унутры гэтай групы палова паддаспытных набліжаецца па адносных паказчыках узнаўлення іншамоўнага маўлення да аналагічных паказчыкаў узнаўлення роднага маўлення.

3. Адрозніванні паміж рэзультатамі ўзнаўлення роднага і іншамоўнага маўлення ў першай эксперыментальнай групе робяцца статыстычна нязначнымі толькі ў канцы адтэрмінаванага эксперымента, калі паказ-

чыкі агульнага аб'ёму ўзнаўлення іншамоўнага маўлення дасягаюць 81,5 % адпаведнага паказчыка ўзнаўлення роднага маўлення, паўната ўзнаўлення — 72, а тэмп маўлення — 91,77 %.

У другой эксперыментальнай групе, як і ў першай, авалоданне аперацыямі мнемічнага дзеяння павышае ўзровень пераўтварэння маўлення, чым абумоўлівае пераход з нізкага на сярэдні ўзровень гатоўнасці памяці да ўзнаўлення. Аднак устараненне з навучання другога фактару актывізацыі мнемічных працэсаў — паўтарэння зместу — стрымлівае развіццё ў падыхватных іншамоўных маўленчых здольнасцей і робіць немагчымым далейшае павышэнне гатоўнасці памяці да ўзнаўлення. Высоказначнымі застаюцца таксама і адрозніванні паміж паказчыкамі ўзнаўлення роднага і іншамоўнага маўлення, не праяўляючы тэндэнцыі да збліжэння характарыстык ўзнаўлення маўлення на абедзвюх мовах.

На этапе перакладнага валодання замежнай мовай фарміраванне аперацый мнемічнага дзеяння трэба абавязкова дапаўняць спецыяльнымі прыёмамі, накіраванымі на актыўнае развіццё знешняга і ўнутранага маўлення. Толькі ў гэтым выпадку высокі ўзровень пераўтварэння маўлення, які забяспечваецца сістэмай аперацый мнемічнага дзеяння, можа рэалізавацца ў поўнай меры і абумовіць аптымальную гатоўнасць памяці — поўнае, адэкватнае і рэканструктыўнае ўзнаўленне іншамоўнага маўлення.

Спосабы навучання, якія не ставяць мэтай спецыяльнае фарміраванне прыёмаў лагічнай адвольнай памяці і не ствараюць умоў для актывізацыі іншамоўных маўленчых магчымасцей студэнтаў, здольны забяспечыць толькі самы нізкі ўзровень гатоўнасці памяці да ўзнаўлення іншамоўнага маўлення — няпоўную і неадэкватную рэпрадукцыю. Для стварэння ўмоў, якія забяспечваюць рэгуляцыю працэсу ўзнаўлення іншамоўнага маўлення, неабходна спецыяльнае навучанне, накіраванае на фарміраванне новай структуры працэсаў памяці, новых форм ўзнаўлення вопыту індывіда.

Нашы юбіляры

АЛЕНА ІВАНАЎНА ЯНОВІЧ

Споўнілася 60 гадоў доктару філалагічных навук прафесару кафедры рускай мовы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта Алене Іванаўне Яновіч. Яна нарадзілася ў Гомелі ў сям'і служачых. У 1950 годзе з залатым медалём скончыла сярэдняю школу і паступіла на аддзяленне рускай мовы і літаратуры філалагічнага факультэта Маскоўскага ўніверсітэта імя М. В. Ламаносава. Ужо студэнткай выявіла даследчыцкія здольнасці па лінгвістыцы. Прычым у студэнцкіх семінарах займалася вывучэннем некаторых пытанняў гісторыі беларускай мовы, ёй жа прысвяціла і сваю дыпломную работу. Гэта і прадвызначыла навуковы шлях Алены Іванаўны. Пасля заканчэння з адзнакай Маскоўскага ўніверсітэта яна вярнулася на радзіму і паступіла ў аспрантуру пры кафедры рускай мовы Белдзяржуніверсітэта, абраўшы тэмай кандыдацкай дысертацыі гісторыю дзеяслоўнага словаўтварэння ў беларускай мове. Па гэтай тэме апублікавала шэраг грунтоўных артыкулаў: «Да пытання аб развіцці значэння незакончанага трывання ў дзеясловах з суфіксамі *-іва-*, *-ыва-* па матэрыялах беларускай пісьменнасці XV—XVII стст.» (1959), «3 гісторыі

ўжывання дзеясловаў з суфіксамі *-ова-* (*-ава-*), *-ева-*, *-у-*, *-ю-* у беларускай мове: Па матэрыялах помнікаў беларускай пісьменнасці XV—XVII стст.» (1960), «Дзеясловы з суфіксам *-ну-* у гісторыі беларускай мовы» (1963) і інш.

Кандыдацкую дысертацыю А. І. Яновіч абараніла ў 1960 годзе. З 1958 года працавала ў Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР, часта выступала ў друку. Галоўным жа заняткам яе ў гэты перыяд былі падрыхтоўка картатэкі для гістарычнага слоўніка беларускай мовы і ўдзел у напісанні дзвюх калектыўных манаграфій — «Гісторыя беларускай літаратурнай мовы», т. 2 (1968) і «Гістарычная лексікалогія беларускай мовы» (1970).

З 1968 года А. І. Яновіч працуе ў Белдзяржуніверсітэце на кафедры рускай мовы дацэнтам, потым прафесарам. У 1983 годзе абараніла доктарскую дысертацыю аб гісторыі прыслоўяў у рускай мове. Па тэме дысертацыі апублікавала 13 артыкулаў і манаграфію «Наречие в истории русского языка: Генезис и функционирование основных морфологических типов производных наречий» (1980). Гэта даследаванне мае вялікую цікавасць і для агульнай тэорыі часцін мовы, паколькі дае адказы на пытанні аб месцы прыслоўяў сярод слоў іншых лексіка-граматычных класаў і аб спецыфічнай функцыі іх у семантычнай структуры выказвання.

Асноўны курс, які А. І. Яновіч вяла і працягвае весці ў Белдзяржуніверсітэце, — гістарычная граматыка рускай мовы. Свой шматгадовы вопыт выкладання гэтай лінгвістычнай дысцыпліны яна абагульніла ў вучэбным дапаможніку для вышэйшых навучальных устаноў рэспублікі «Историческая грамматика русского языка» (1980). Паколькі дапаможнік адрасаваны студэнтам-беларусам, то ў ім пры выкладзе праграмных тэм, можа, упершыню моўныя з'явы рускай мовы амаль паслядоўна даюцца ў супастаўленні з аналагічнымі з'явамі беларускай, дзякуючы чаму сутнасць дывергентных працэсаў пры фарміраванні ўсходнеславянскіх моў становіцца вельмі нагляднай і зразумелай. Навуковыя і метадычныя вартасці гэтага вучэбнага дапаможніка высока ацанілі айчыннымі і замежнымі спецыялістамі (М. Г. Булахаў, А. Бранднер).

Паралельна з даследаваннем рускай мовы А. І. Яновіч па-ранейшаму многа ўвагі ўдзяляе і беларускай. Так, яна прыняла актыўны ўдзел у стварэнні «Русско-белорусского словаря общественно-политической терминологии» (1970), з 1960 года ўдзельнічае ва ўкладанні «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы», адзінаццаць выпускаў якога ўжо выйшлі з друку. У апошні час А. І. Яновіч многа працуе над даследаваннем стылістыкі тэксту

на матэрыяле помнікаў беларускай пісьменнасці і твораў беларускай вуснай народнай творчасці. Па гэтаму цікаваму і новаму для беларускага мовазнаўства навуковаму напрамку апублікавала вышп дэсяці артыкулаў: «Старажытныя тэндэнцыі царкоўнага красамоўства ў творчасці Ф. Скарыны» (1986), «Метамоўныя канструкцыі ў тэкстах прадмоў Ф. Скарыны» (1989), «Прадмовы Ф. Скарыны і пытанні стылістыкі тэксту» (1990), «Структура тэкстаск скоринянскіх прадисловій виленского цикла» (1991), «Сказанне аб Сівіле-прачыцы ў даследаваннях Я. Ф. Карскага і пытанні структуры і стылістыкі тэксту» (1991), «Паэтыка беларускага фальклору і структура тэксту народных песняў, запісаных Я. Ф. Карскім» (1991). «Структура тэксту прыказак і праблема афарыстычнасці выказвання: На матэрыяле беларускіх прыказак Гомельшчыны» (1992) і інш. За заслугі ў вучэнні творчай спадчыны Ф. Скарыны даследчыца ўзнагароджана медалём яго імя.

Вялікая роля А. І. Яновіч у падрыхтоўцы мовазнаўчых кадраў вышэйшай кваліфікацыі. Пад яе кіраўніцтвам некалькі аспірантаў паспяхова абаранілі кандыдацкія дысертацыі, яна з'яўляецца членам двух спецыялізаваных саветаў па абароне кандыдацкіх і доктарскіх дысертацый.

Выдатны педагог, таленавіты вучоны-мовазнаўца, цудоўны чалавек, Алена Іванаўна Яновіч карыстаецца ва ўніверсітэце вялікай павагай і любоўю. Шматлікія вучні і калегі віншуюць яе з юбілеем, жадаюць ёй добрага здароўя, далейшых творчых поспехаў і асабістага шчасця.

І. К. Германовіч

ВІКТАР ВАСІЛЬЕВІЧ РАВІЦКІ

Споўнілася 60 гадоў з дня нараджэння загадчыка кафедры тэорыі і метадыкі выкладання рускай мовы як замежнай, прафесара Белдзяржуніверсітэта Віктара Васільевіча Равіцкага.

В. В. Равіцкі нарадзіўся ў г. Добрушы. Пасля заканчэння Гомельскага настаўніцкага інстытута (з 1952 г.) працаваў настаўнікам рускай мовы і літаратуры Саломінскай НСШ Гродзенскага раёна, а з 1953 г. — дырэктарам гэтай жа школы, адначасова вучыўся на завочным літаратурным факультэце Гомельскага педінстытута. У 1958 г. паступае ў аспірантуру пры кафедры рускай і савецкай літаратуры Белдзяржуніверсітэта, дзе прайшоў шлях ад лабаранта да загадчыка кафедры, прафесара.

З'яўляючыся прызнаным аўтарытэтам у галіне метадыкі выкладання рускай мовы як замежнай, В. В. Равіцкі неаднаразова выбіраўся старшынёй Беларускага рэспубліканскага метадычнага аб'яднання выкладчыкаў рускай мовы, прымае актыўны ўдзел у арганізацыі і правядзенні многіх рэспублі-

канскіх навукова-тэарэтычных і навукова-практычных канферэнцый. Яго праблемныя даклады на міжнародных кангрэсах, канферэнцыях і сімпозіумах заўсёды выклікаюць вялікую цікавасць. Ён апублікавана ў друку 98 навуковых прац па актуальных праблемах сучаснай лінгвістыкі і лінгвадыдактыкі. Віднае месца ў працах В. В. Равіцкага займае праблема абгрунтавання, распацоўкі і ўкаранення камунікатыўна-індывідуалізаванай канцэпцыі, а таксама праблема ўдасканалвання форм і метадаў навучальнага працэсу па рускай мове ў замежнай аўдыторыі.

Усе гэтыя праблемы і навуковыя інтарэсы атрымалі распацоўку ў метадычных зборніках і дапаможніках, адным з аўтараў якіх і рэдактарам з'яўляецца В. В. Равіцкі: *Учебные комплексы по русскому языку для студентов-иностранцев разных форм обучения* (Мн., 1977); *Роль и место художественного текста в обучении иностранных студентов-филологов* (Мн., 1982); *Проблемы мотивации при овладении русским языком в разных формах обучения* (Мн., 1984); *Проблемы совершенствования форм и методов преподавания русского языка как иностранного* (Мн., 1986); *Формы и методы обучения русскому языку иностранных студентов в сфере профессионального общения* (Мн., 1987); *Типы и структуры урока русского языка как иностранного* (Мн., 1990).

Віктар Васільевіч вядомы ў рэспубліцы і як збіральнік беларускага фальклору. У 1970 г. выйшла з друку манаграфія (у сааўтарстве з В. А. Захаравай) па беларускаму фальклору «3 жыватворных крыніц».

Шэраг работ В. В. Равіцкага апублікавана за мяжой — у Балгарыі, Венгрыі, Германіі, Славакіі, Японіі. Як спецыяліст-філолаг ён у 1977—1979 гг. працаваў дырэктарам Браціслаўскага філіяла Інстытута рускай мовы імя А. С. Пушкіна і чытаў лекцыі ў Браціслаўскім універсітэце. У 1988—1990 гг. працаваў прафесарам кафедры рускай мовы універсітэта г. Тэны (Японія).

За шматгадовую добрасумленную працу В. В. Равіцкі ўзнагароджаны медалём «Ветэран працы», многімі ганаровымі граматамі Міністэрства адукацыі і рэктарата універсітэта. Віктар Васільевіч Равіцкі прымае актыўны ўдзел у навукова-грамадскай рабоце: з'яўляецца членам некалькіх навуковых і праблемных саветаў Белдзяржуніверсітэта.

Калектыў кафедры, калегі і вучні жадаюць Віктару Васільевічу моцнага здароўя, шчасця, творчых поспехаў.

Р. Р. Ганчар

СПАДЧЫНА ПЕСНЯРА

4—5 лістапада 1992 г. на філалагічным факультэце Белдзяржуніверсітэта прайшла Рэспубліканская навукова-метадычная канферэнцыя «Творчая і метадычная спадчына Якуба Коласа», прысвечаная 110-й гадавіне народнага песняра Беларусі.

Канферэнцыю адкрыў дэкан філалагічнага факультэта Белдзяржуніверсітэта, загадчык кафедры беларускай літаратуры, член-карэспандэнт АН Рэспублікі Беларусь, доктар філалагічных навук, прафесар А. А. Лойка. Ён прадставіў гасцей канферэнцыі, вызначыў маштабнасць асобы Якуба Коласа і непаўторнасць яго таленту, месца, якое заняў гэты выдатны мастак у беларускай і сусветнай літаратуры.

На пленарным пасяджэнні былі заслуханы тры даклады. У першым з іх — «Творчасць Якуба Коласа ў новым прачытанні» праф. А. А. Лойка звярнуў увагу на неабходнасць пераасэнсавання ўсёй беларускай літаратуры і творчасці Якуба Коласа ў прыватнасці. «Адной з самых першых задач сённяшняга коласазнаўства, — адзначыў дакладчык, — з'яўляецца проста франтальны перагляд ацэнак, патрабавання проста цалкам новае канцэптуальнае прачытанне Якуба Коласа як вялікага нацыянальнага паэта, пісьменніка, грамадскага дзеяча, філосафа».

У дакладзе «Лінгвастылістычныя даследаванні творчасці Якуба Коласа» доктар філалагічных навук, прафесар Л. М. Шакун спыніўся на праблеме вывучэння моватворчасці Якуба Коласа. Адзначыўшы поспехі і здабыткі ў гэтым кірунку, прааналізаваўшы шэраг навуковых прац, дакладчык, разам з тым, заўважыў, што ў нас «яшчэ няма такой абагульненай працы, у якой на фоне агульнага літаратурна-моўнага працэсу ўсебакова раскрылася б станаўленне Коласа як моватворцы, паказаліся б уся разнастайнасць і багацце моўна-стылістычных сродкаў яго твораў, сувязь з пісьмовымі і вусна-гутарковымі крыніцамі. Мова і стыль некаторых коласаўскіх твораў наогул не вывучаліся, многія аспекты моватворчай дзейнасці пісьменніка застаюцца пакуль што не даследаванымі».

Плённай і пакуль мала вывучанай педагагічнай і метадычнай дзейнасці Якуба Коласа прысвяціла свой даклад загадчыца кафедры метадыкі беларускай мовы і літаратуры, кандыдат філалагічных навук, дацэнт З. Б. Варановіч. Яна вызначыла кола праблем, узятых Якубам Коласам-педагогам, метадыстам, падкрэсліла надзённасць яго метадычнай сістэмы, створанай з улікам нацыянальнай спецыфікі школы. Вопыт Якуба Коласа-педагога, метадыста, адзначыла дакладчыца, дапамог ёй у напісанні «Метадыкі выкладання беларускай мовы» (1985), гэты вопыт будзе і надалей выкарыстоўвацца як даследчыкамі, так і настаўнікамі-практыкамі.

Розныя праблемы творчасці песняра закраналіся на пасяджэннях секцый. Так, у секцыі «Літаратурная спадчына Якуба Коласа ў сучасным асэнсаванні» выступілі праф. І. В. Шаблюўская («Зямля ў паэтыцы Якуба Коласа і Уільяма Фолкнера»), дацэнты У. А. Навумовіч («Агульначалавечы змест апавяданняў Якуба Коласа 20-х гадоў ХХ ст.»), С. Я. Ганчарова-Грабовская («Мастацкая прастора і час у народна-гераічнай драме Якуба Коласа «У пушчах Палесся»»), Г. Л. Няфагіна («Нацыянальныя вобразы прыроды ў паэме «Сымон-музыка» Якуба Коласа і некаторыя аспекты тэорыі псіхааналізу Г. Башляра»), А. Л. Верабей («Патрыятычная лірыка Якуба Коласа і Уладзіміра Караткевіча»), К. Р. Хромчанка («Якуб Колас і Украіна (некаторыя метадалагічныя аспекты праблемы)»). Докладчыкі зрабілі шмат цікавых назіранняў, супастаўленняў, адзначылі шырыню светапогляду Якуба Коласа, нацыянальную своеадметнасць яго паэтыкі, створаных ім вобразаў, філасофскую канцэптуальнасць яго твораў, іх агульначалавечы змест.

З паведамленнем «Да гензцыі II часткі паэмы «Дзяды» А. Міцкевіча» выступіў дацэнт Ягелонскага ўніверсітэта Б. Допарт. З вялікай увагай слухалі прысутныя ўспаміны сына Якуба Коласа, заслужанага дзеяча культуры Беларусі Д. К. Міцкевіча, які падзяліўся думкамі пра мастацкі свет песняра і звесткамі пра выданне яго твораў за межамі Беларусі.

Зачытаная на секцыі «Якуб Колас і мова» даклады і паведамленні пераканаўча пацвердзілі, што даследаванне моватворчасці беларускага класіка не толькі дапамагае глыбей асэнсаваць багацце і своеадметнасць яго мовы, але і з'яўляецца найважнейшай крыніцай

спасціжэння асаблівасцей станаўлення і развіцця сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Наватарскімі пошукамі, удумлівымі назіраннямі адзначаны даклады і паведамленні доктара філалагічных навук, прафесара Л. І. Бурака «Параўнанні ў творах Якуба Коласа», дацэнтаў У. М. Лазоўскага «Антонімы ў творах Якуба Коласа», М. Р. Прыгодзіча «Да пытання аб традыцыйным і індывідуальным у словаскладанні (на матэрыяле паэтычных твораў Якуба Коласа і Янкі Купалы)», І. Р. Шкрабы «Варыянтная лексіка ў трылогіі «На ростанях» як сродак аўтарэдагавання Якуба Коласа». У плынь выступленняў вопытных навукоўцаў уліліся галасы маладых даследчыкаў А. А. Радзевіча «Прастора і час у «Казках жыцця» Якуба Коласа», В. М. Ляшук «Агульнаўжывальная лексіка ў беларускай дакастрычніцкай паэзіі».

Разнастайнасцю тэматыкі і нетрадыцыйнасцю падыходаў вызначаліся даклады і выступленні ўдзельнікаў секцыі «Якуб Колас і народная асвета». Цікавымі былі тэарэтычныя выступленні дацэнта В. І. Смыкоўскай, кандыдата педагагічных навук ст. выкладчыка Н. Б. Рашэтнікавай. Вопыт выкарыстання творчай і метадычнай спадчыны Якуба Коласа ў вышэйшай школе абагульнілі ў сваіх дакладах і паведамленнях дацэнт В. А. Лашкевіч, кандыдаты пед. навук І. М. Саматня, Л. М. Гамеза, аспіранты В. У. Праскаловіч, М. І. Пашкевіч. «Адраджэнскія клопаты Якуба Коласа» — гэта назва і асноўны змест паведамлення дацэнта В. В. Казловай. Пра настаўніцкую дзейнасць песняра расказала ў сваім выступленні «Якуб Колас як педагог-практык (Курскі перыяд)» выкладчыца В. Ю. Дылеўская. Змястоўным быў даклад выкладчыцы педвучылішча № 2 г. Мінска Ж. Н. Прыймак «Асаблівасці вывучэння спадчыны Якуба Коласа ў педвучылішчы». Арыгінальны ўрок па творчасці Якуба Коласа «Прырода — найцікавейшая кніга» распрацавала настаўніца С. Л. Грыцкевіч, пра вопыт правядзення коласаўскага свята расказала настаўніца В. Б. Гародка.

На ўсіх секцыях ішла зацікаўленая размова пра стан і перспектывы развіцця коласаўства.

На заключным пасяджэнні былі падведзены вынікі, адзначана каштоўнасць і неабходнасць правядзення такіх канферэнцый.

М. Б. Яфімава